

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

85

Hæfte 2

Den danske historiske Forening
København 1985

Historisk tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECTSEN**

Universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF**

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECTSEN** (sekretær); professor, dr. theol. **TROELS DAHLERUP**; professor, dr. phil. **OLE FELDBÆK**; universitetslektor, dr. phil. **KAI HØRBY** (kasserer); forskningsbibliotekar, cand. mag. **HARALD ILSØE**; universitetslektor, cand. mag. **SIGNE ISAGER**; universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF** (sekretær); arkivar, dr. phil. **BIRGIT LØGSTRUP** og professor, dr. phil. **ERLING LADEWIG PETERSEN** (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Anmodning om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 210 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de danske, norske og svenske historiske foreninger 100 kr. inkl. moms. Abonnement på *Historisk tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15, 2300 København S

BØGER INDSENDT TIL REDAKTIONEN

*De med * mærkede bøger forventes at blive anmeldt*

Almindelig historie, hjælpemidler m.v.

- Bech, Sv. Cedergreen og Bolvig, A.: Anden Verdenskrig i Billeder. Gyldendal 1985. *
- Behre, G. og Norborg, L. A. (udg.): Geschichtsdidaktik – Geschichtswissenschaft – Gesellschaft. Sthlm., 1985
- Bjørndal, A. og Alver, B.: -og fela ho lét. Norsk spelemannstradisjon. Bergen, Universitetsforlaget, 1985.
- Blom, I. og Tranberg, A. (red.): Nordisk lovoversikt. Viktige lover for kvinner ca. 1810-1980. Nordisk Ministerråd, 1985
- Bohman, Stefan: Arbetarkultur och kultiverade arbetare. Stockholm, Nordiska Museet, 1985
- Bruhn, V./Prange, K. og Mourier, E.: Vejledning i lokalhistorie. Dansk historisk Fællesforening, 1985. *
- Christensen, Jens: Landbostatistik. Håndbog i dansk landbohøistatistik 1830-1900. Kbh., Landbohøistatistisk Selskab, 1985. *
- Floto: Inga: Videnskabernes historie i det 20. århundrede. Historie. Nyer og nyeste tid. Gyldendal, 1985. *
- Gregersen, F. og Køppe, S.: Videnskab og lidenskab. Kbh., Tiderne skifter, 1985
- Hauge, Alfred: Flinta-Lars. Det gamle Jæren i tradisjon og folkminne. Oslo, Universitetsforlaget, 1985.
- Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1985
- Hellmann, M./Zernack, K. & Schramm, G. (udg.): Handbuch der Geschichte Russlands. III, Lieferung 13 & 11, Lieferung 5. Stuttgart, Hiersemann, 1984. *
- Humaniora 6, 1983-84. Udvalgte forskningsprojekter støttet af Statens Humanistiske Forskningsråd. Forskningssekretariatet, 1985.
- Festskrift til Thelma Jexlev. Odense Universitetsforlag, 1985. *
- Just, Flemming (red.): Arbejdsrapport om Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914. Esbjerg, Sydjysk Universitetsforlag, 1984.
- Den jyske historiker nr. 33: Livsformer og kultursammenstød. Århus, 1985.
- Den jyske historiker nr. 34: Homo Faber – Om arbejdets historie. Århus, 1985.
- Jørgensen, H.: Lokaladministration i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. Kbh., Rigsarkivet, Gads Forlag 1985. *
- Jørgensen, Harald (red.): Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984. Kbh., C. A. Reitzel, 1984. *
- Kjernerud, Reichborn I.: Elskov og overtro. Fra vår gamle trolldomsmedisin. Oslo, Universitetsforlaget, 1985
- Kommunearkiver: Hørsholm kommune 1842-1940. Landsarkiver for Sjælland m.v. Kbh., 1984.
- København's Magistrats sekretariatsarkiver 1805-57. Registrant. København's Stadsarkiv, 1985
- Lauenburgische Regierung zu Ratzeburg. Findbuch des Bestandes Abt. 210 von Wolfgang Prange und Konrad Wenn. Schleswig 1985.
- Maczak, A. /Samsonowicz, H. og Burke, P. (red.): East-Central Europa in Transition. From the Fourteenth to the Seventeenth Century. Cambridge UP, 1985. *
- Marquardt, Ole: Marxismens grundbegreber. Kbh., Munksgaard, 1985.
- Marx on Indonesia and India. Schriften aus dem Karl-Marx-Haus 30. Trier, 1983. *
- Morcken, R.: Sjøfartshistoriske artikler gjennom 20 år. Bergen, 1983.
- Møller, V. S.: Huse omkring Søllerød Gadekær. Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune, 1985.
- Nationalmuseets Arbejdsmark. Kbh., 1985.
- Nyberg, Tore og Riis, Ths. (red.): Kalundborgs Historie I. Tiden indtil 1830. Kalundborg Kommune, 1985. *
- Nygren, Rolf (udg.): Handbok i nordiskt parlamentstryck. Sthlm., 1984.
- Lovgivningens publikationer før og nu: Brugsanvisning. Kbh., Schultz, 1985.
- Pedersen, F. Stendal: Fjeldstedgården. Odense Universitetsforlag, 1985
- Festskrift for Carl Heinrich Petersen: Anarki og arbejderhistorie. Viborg, Tiderne Skifter, 1985. *
- Piø, J.: Nye veje til folkevisen. Kbh., Gyldendal, 1985. *
- Revue Internationale d'Histoire Militaire nr. 58. Haag, 1984
- Revue Internationale d'Histoire Militaire nr. 59. Moskva, 1985
- Revue Internationale d'Histoire Militaire nr. 60. Sofia, 1984.

- Rådstuearkiver. Køge Rådstue. Arkivregistratur. Landarkivet for Sjælland m.v. Kbh., 1985.
- Simonsen, Michele: Hekse, trolde og bondeknolde. Hvad ved vi om folkeeventyr? Kbh., Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1985.
- Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985 Stockholm, 1985. *
- Studier i historisk metode 18: Tidsopfattelse og historisk bevidsthed. Århus, Antikva, 1985. *
- Særheim, Inge: Stadnamn fortel historie. Stavanger, Universitetsforlaget, 1985.
- Topelius, Ann-Sofi: Damastduktyg. Stockholm, Nordiska museet, 1985
- Utterström, G. (red.): Iggesunds bruks historia 1685-1985 bd. I-II. Örebro, 1985.
- Blichfeldt, H.: Veile Amtsraad 1842-1970. Formænd og medlemmer. Vejle Amts Årbøgers Monografier X, Vejle 1985.
- Wintzell, I.: Jeans og jeanskultur. Nordiska Museet, Uddevalla, 1985
- Vogt, K. /Bjergum, J. /Gundersen, K. og Sissel, Lie (red.): Kvinnenes Kulturhistorie 1-2. Oslo, Universitetsforlaget, 1985. *
- Wolter, Hans Chr.: Den danske hærs uniformering. En annoteret bibliografi og en nøgle til offentlige samlinger. Det kongelige Garnisonsbibliotek, 1985.
- Worsøe, I.: Inuit. Grønlandernes kultur og historie 900 til 1900. Herning, Systime, 1985.

Oldtid og middelalder

- Anders Sunesen Hexaëmeron gengivet på danske pæ af H. D. Schepelern. Kbh., Gads forlag, 1985. *
- Banning, Knud: Kalkmalerierne i Skånes, Hallands og Blekinges kirker, 1100-1600. Kbh., G. E. C. Gad, 1985. *
- Bencard, Mogens (ed.): Ribe Excavations 1970-76 I-II. Esbjerg, Sydjysk Universitetsforlag, 1981-84. *
- Carlé, Birte: Jomfru-fortællingen. Odense UP, 1985.
- Danmarks Kirker. Ribe amt 11-12. *
- Fellows Jensen, Gilian: Scandinavian Settlement Names in the North-West. Copenhagen, C. A. Reitzels forlag, 1985.
- Geijer, Agnes/Franzen, Anne Marie & Nockert, Margareta: Drottning Margaretas gyllene kjortel i Uppsala domkyrka Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1985. *
- Glente, Karen: Hellige Kvinder. Om kvindebillede og kvindebevidsthed i middelalderen. Kbh., Middelaldercenteret i kommission hos Studenterbogaften, 1985. *
- Hansen, Mogens Herman: Die athenische Volksversammlung im Zeitalter des Demosthenes. Konstanz, Universitätsverlag, 1984. *
- Heuer, Hans: Das Kloster Reinbek. Neumünster, Karl Wachholtz, 1985.
- Hastrup, Ulla & Egevang, Robert (red.): Danske Kalkmalerier. Gotik 1375-1475. Nationalmuseet, 1985. *
- Isaios Taler. Oversat med indledning og kommentar af Signe Isager. Kbh., Museum Tusulanums forlag, 1985. *
- Løgumkloster Studier 4, Løgumkloster, 1984.
- Madsen, Bent & Wanning, Tine: Danske vikinger. Sørovere, bønder og byboere. Kbh., Munksgård, 1985
- Mejer, Jørgen & Skaftø Jensen, Minna: Oldtiden. Verdens Litteraturhistorie I. Gyldendal, 1985.
- Nielsen, Ingrid: Middelalderbyen Ribe. Århus, Centrum, 1985. *
- Rey-Henningsen, Marisa: Den frugtsommelige abbedisse. Kvinder og magt i middelalderen. Kbh., Hønsetryk, 1983. *

16.-18. århundrede

- Acta Pacis Westphalicae Serie II A: Die keiserlichen Korrespondenzen 3: 1645-46. Hrsg. K. Ruppert Münster, Aschendorff, 1985.
- Ankerloo, B.: Trolldomsprocesserna i Sverige. Stockholm, Nordiska Bokhandeln, 1984 (Andet oplag). *
- Blomstedt m.fl.: Administrationen i Norden på 1700-talet. Oslo, Universitetsforlaget, 1985. *
- Blunk: Der Handel des Lübecker Kaufmannes Johan Glandorp an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert. Lübeck, Schmidt-Roemhild, 1985. *
- Boberg & Malmqvist: Oplysningstiden. Politikens verdenshistorie 13. Kbh., Politiken, 1985.
- Burkhardt, J.: Frühe Neuzeit. Königstein/Ts, Athenäum, 1985.
- Christensen, Niels: De fynske kornmøller og deres møllere ca. 1660-1800. Kbh. Landbohistorisk Selskab, 1985. *
- Clark, P.: The European Crisis of the 1590s. London, George Allen & Unwin, 1985. *
- Festskrift til Troels Dahlerup på 60-årsdagen den 3. december 1985. Århus, Arusia, 1985. *
- Det er Danmark. Nationalmuseet, 1985.
- Douhan, B.: Arbete, kapital och migration. Valloninvandringen till Sverige under 1600-talet. Uppsala, Almqvist & Wiksell, 1985. *
- Feldbæk, Ole: Slaget på Reden. Kbh., Politiken, 1985. *
- Fenger, O. /Rise Hansen, C. /Hjort, Ebba og Kousgaard Sørensen, J.: Sagregistre til Sokkelund Herreds Tingbog 1621-22 og 1624-37. Landbohistorisk Selskab, 1985.

- Frandsen, K.-E.: En birkedommer på Amager i 1751. Tårnby Kommune, 1985
- Hammarlund, B.: Politik utan partier. Studier i Sveriges politiska liv 1726-1727. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1985.
- Henningsen, Lars N.: Provinsmatadorer fra 1700-årene. Kbh., Rosenkilde og Bagger, 1985. *
- Klem, K.: Skibsbyggeriet i Danmark og Hertugdømmerne i 1700-årene I. Kbh., Finn Jacobsens forlag, 1985. *
- Lundbak, H.: ... Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere. Rådene i København og Malmø 1516-1535. Odense Universitetsforlag, 1985. *
- Mykland, Knut: Frihedsrevolutionerne. Politikens verdenshistorie 14. Kbh., 1985.
- Pedersen, Finn Stendal: Fynsk landbrugs vilkår 1682. Odense Universitetsforlag, 1985. *
- Pulma, P.: Fattigvård i frihetstidens Finland. Helsinki, Finska historiska Samfundet, 1985.
- Reksten, E.: Krongods og Kongsmenn. Oslo, Novus, 1985
- Spierenburg, P.: The Emergence of Carcerel Institutions. Erasmus Universiteit Rotterdam, 1984
- Stensgaard, N.: Verdensmarked og kulturmønstre 1500-1750. Aschehougs Verdenshistorie 9. Oslo, 1985. *
- Thirsk, Joan (ed.): The Agrarian History of England and Wales V: 1-2 1640-1750. Cambridge UP, 1985. *
- Tvede-Jensen, L.: Jylland i oprør. Skipper Klement-fejden 1534. Århus, Historisk Revy, 1985. *
- Tønnesson, K.: To revolutioner 1750-1815. Aschehougs Verdenshistorie 10. Oslo, 1985.

19.-20. århundrede

- Andersen, Sv. Å.: Salt og brød gør kinden rød. Arbejderliv i Århus 1870-1940. Århus, Universitetsforlaget, 1985.
- Arbøl, Niels: Kristen-Demokraterne i verden, Værløse, Kontrast, 1985
- Avdem, Anna Jorunn og Melby, K.: Oppe først og sist i seng. Husarbeid i Norge fra 1850 til i dag. Oslo, Universitetsforlaget, 1985. *
- Becker-Christensen, H. og Witte, J.: Fra Købstad til storkommune. Åbenrås bys historie 1945-1970. Historisk Samfund for Sønderjylland. 1985
- Bethell, Lislie (red.): The Cambridge History of Latin America vol. III. From Independence to c 1870. Cambridge U.P., 1985.
- Bjørn, Claus: Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848. Kbh., Landbohistorisk Selskab. 1985. *
- Boel, Jens: Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1875. Kbh., Landbohistorisk Selskab, 1985. *
- Die Bonn-Kopenhagener-Erklärung von 1955. Udg. Deutscher Grenzverein, Flensburg, 1985. *
- Christmas-Møller, W.: Niels Bohr og atomvåbenet. Kbh., Vindrose, 1985. *
- Clemmensen, Niels: Sparekassebevægelsen i Danmark 1810-1914. Kbh., Jurist- og Økonomiforbundets Forlag, 1985
- Eliassen, Kjell A. og Pedersen, Mogens N.: Skandinaviske politiske institutioner og politisk adfærd 1970-1984. En kommenteret bibliografi. Odense University Press, 1985.
- Finnemann, N. D.: I Broderskabets Aand. Den socialdemokratiske arbejderbevægelses idehistorie 1871-1977. Kbh., Gyldendal, 1985. *
- Formella, Eckhardt: Rechtsbruch und Rechtsdurchsetzung im Herzogtum Holstein um die Mitte des 19. Jahrhunderts. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Band 85. Neumünster, Karl Wachholtz, 1985.
- Glete, Jan: Kustforsvar och teknisk omvandling. Lund, Militärhistoriska Förlaget, 1985.
- Hansen, H. C.: Poul La Cour. Grundtvigianer, opfinder og folkeoplyser. Kolding, Askov højskoles forlag, 1985
- Hansen, Hans Schultz: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914. Historisk Samfund for Sønderjylland, Åbenrå, 1985. *
- Hvidtfeldt, Johan: Fra kapitulationsdagene 1945. Wehrmachtbefehlshaber Dänemark Kriegstagebuch. Rigsarkivet, Gad, 1985. *
- Jansson, Torkel: Adertonhundratalets associationer. Studia Historica Upsaliensia nr. 139. Sthlm., Almqvist & Wiksell, 1985
- Jensen, Knud Peder: Nåden og skammen. Gyldendal, 1985.
- Johnson, Paul: Verdenshistorie fra 1917-1940 bd. 1-2. Kbh., Gyldendal, 1985.
- Just, Flemming: Brugsforeningsbevægelsen 1866-1920 – med udgangspunkt i Ribe Amt. Esbjerg, Sydjysk Universitetsforlag, 1984.
- Kofoed, C. A.: My share in the Stolypin Agrarian Reforms. Udg. Bent Jensen. Odense University Press, 1985. *
- Kristensen, Klaus Thingholm: Når hver fik sin lod. Studier i udskiftning og konjunkturløb i et midtjysk herred. Kbh., Landbohistorisk Selskab, 1985.
- Kaatmann, Chr.: Stationsbyer i Sønderjylland – Toflund og Hjørdkjær. Institut for grænseregionsforskning, 1985
- Lackman, Matti: Taistelun Talonpojasta. Oulu, 1985.

- Lammers, Karl Chr. (udg.): *Magt og masser*. Kbh., Akademisk Forlag, 1985. *
- Larsen, Helge: *Fra liberalisme til radikalisme*. Københavns liberale vælgerforening 1883-1908. Odense Universitetsforlag, 1985. *
- Lidegaard, M.: *Hans - en eskimo*. Kbh., Arnold Busck, 1985
- Lundestad, Geir: *Øst-Vest-Nord-Sør Hovedlinjer i internasjonal politikk 1945-1985*. Oslo, Universitetsforlaget, 1985.
- Loeding, Frithjof: *Theodor Storm und Klaus Groth in ihrem Verhältnis zur schleswig-holsteinischen Frage. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Band 84*. Neumünster, Karl Wachholtz, 1985
- Møller, L. og Wiborg, A.: *Dengang under besættelsen. Ubekvemme historier om en splittet nation*. Københavns Bogforlag, 1985. *
- Nielsine Nielsens erindringer. Kbh., Arnold Busck, 1985.
- Norberg, Anders og Tjerneld, Andreas: *Tvåkammar-Riksdagen 1867-1970. Ledamöter och valkretsar bind 2*. Sthlm., P. A. Norstedt, 1985.
- Nygård, Toivo: *Irtolaisuusja sen kontrolli 18-luvun alun Sumomessa*. *Studia historica Jyväskyläensia* 31. 1985
- Nørgaard, O. / Riishøj, S. og Scriver, H.: *Østeuropa. En politisk-økonomisk introduktion*, Århus, Socialistiske Perspektiver Forlag, 1985. *
- Olsen, A. L. og Stilling, N. P.: *Et nyt liv. Den danske udvandring til Nordamerika i billeder og breve*. Strandbergs Forlag, 1985. *
- Olson, Peter Nordenford: *Fredspolitisk Folkeparti*. Odense Universitetsforlag, 1985.
- Pedersen, Erik Helmer: *Drømmen om Amerika*. Kbh., Politikens forlag, 1985. *
- Petersen, J. H.: *Den danske aldersomsførselslovgivnings udvikling I. Oprindelsen*. Odense Universitets forlag, 1985. *
- Rasmussen, Anna: *Hylke sogn i det nittende århundrede*. Skanderborg bibliotek, 1985
- Rasmussen, Dagmar: *Barndoms minder fra Vejleådalene 1911-21*. Foreningen Danmarks Folkeminder, 1985.
- Revue Internationale d'Histoire Militaire nr. 57: *Neutrality and Defense. The Swedish Experience*. Sthlm., 1984.
- Riismøller, Peter: *Sultegrænsen*. Kbh., Nyt Nordisk Forlag, 1985.
- Roll-Hansen, Nils: *Ønsketenkning som videnskab. Lysenkos innmarsj i sovjetisk biologi 1927-37*. Oslo, Universitetsforlaget, 1985.
- Smith, Ole L.: *Fra militærdiktatur til socialisme. Grækenland 1974-1983*. Kbh., Museum Tusulanums forlag, 1984. *
- Schwabe, Klaus: *Woodrow Wilson. Revolutionary Germany, and Peacemaking, 1918-1919. Missionary Diplomacy and the Realities of Power*. U. North Carolina Press, Chapel Hill, 1985.
- Sode-Madsen, Hans: *Ungdom uden arbejde. Ungdomsforanstaltninger i Danmark 1933-1950*. Rigsarkivet. Kbh., Gad, 1985. *
- Therkelsen, Agnete: *Små glimt*. Foreningen Danmarks Folkeminder, 1985.
- Thomsen, J. og Dahl, K.: *100 års sammenhold. Fagbevægelsen i Odense 1885-1985*. Udg. af Arbejdernes Fællesorganisation i Odense. I kommission hos Odense Universitetsforlag, 1985
- Topelius, Ann-Sofi: *Damasduktyg och verksamheten vit Vadstena fabrik 1753-1843*. *Nordiska Museets Handlingar* 104, Uddevalla, 1985.
- Tortzen, Chr.: *Søfolk og skibe 1939-1945 bd 4: De sidste år*. Kbh., Grafisk forlag, 1985. *
- Tsokkinen, Anja: *Suomien Sokeainkolut*. *Studia historica Jyväskyläensia* 29. 1984.
- The last Wali of Swat. An Autobiography as told to Frederik Barth*. Oslo, Universitetsforlaget, 1985.
- Warburg, Margit: *Iranse dokumenter. Forfølgelsen af baha'ierne i Iran*. Kbh., Rhodos, 1985
- Zanden, J. L. van: *De economische ontwikkeling van de Nederlandse Landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*. A. A. G. Bijdragen 25, Wageningen, 1985.
- Zilliacus, C. og Knif, H.: *Opinionens tryck. En studie över pressens bildningsskede i Finland*. Svenska Litteratursällskapet i Finland. Helsingfors, 1985.

Købstadsfinanser i begyndelsen af 1500-tallet

LYDER VAN FREDENS KÆMNERREGNSKABER
FOR MALMØ 1517–20

AF

GRETHE JACOBSEN

I

De danske byers finansvæsen i senmiddelalderen har været genstand for nogen opmærksomhed fra ældre historikeres side men er et forsømt emne i nyere historisk litteratur.¹ Kilderne er for perioden indtil 1547 meget sparsomme. Stadsretterne giver oplysninger om byskatter og offentlige udgifter, mens optegnelser vedrørende regnskabsføring og undertiden angivelse af samlede indtægter og udgifter findes for København (1505–57),² Kolding (1492–1635)³ og Flensborg (1438–1528).⁴ Ingen af disse kilder giver dog mere end spredte glimt af den senmiddelalderlige

¹ M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV (Forordn. af 1619), (København, 1900), s. 155–66, behandler finansvæsenet i byerne men noget overfladisk for middelalderens vedkommende. Det samme gælder hans De danske Købstæders Skattevæsen indtil Begyndelsen af det 17. Århundrede. En Oversigt. HT 7. rk. III (1900–02), s. 150–89, hvor hovedvægten er lagt på 1500-tallets anden halvdel. Betydeligt grundigere er William Christensen, Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede (København, 1903; genoptr. 1974), der detaljeret gennemgår købstædernes forskellige skatter og afgifter til kongen (s. 570–605) men belyst fra statsadministrationens synspunkt. Også P. V. Jacobsen, Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II, (København, 1833; genoptr. 1974) analyserer (s. 98–126) købstadskatterne men først fra 1536 og fremefter.

² Kjøbenhavns Diplomatarium, I, s. 254–77.

³ LA. Viborg. D14–258. Kolding Bys Bog 1493–1635, fol. 12–22v, 27–31v, 36r, 41r–196r. En beskrivelse af denne findes i Thelma Jexlev, Kolding Bys bog. Koldingbogen 1983 (Kolding, 1983), s. 11–14. Jeg er arkivar Thelma Jexlev meget taknemmelig for at have stillet bogen og sin egen ekspertise til rådighed, da bogen i julen 1983 befandt sig på Rigsarkivet.

⁴ Diplomatarium Flensborgense, I, s. 475–94.

danske købstads finansvæsen. Fra Slesvig er spredte kærnerregnskaber og skattelister bevaret fra midten af 1400-tallet og fremefter.⁵

Først fra 1548 og fremefter er der bevaret kærnerregnskaber fra adskillige danske byer. Blandt disse har Helsingørs regnskaber for årene 1555–58 været genstand for en detaljeret undersøgelse af Ole Jellingsø,⁶ og Ribes kærnerregnskaber er behandlet af Ole Degn.⁷

Der findes imidlertid et regnskab fra senmiddelalderen, der anfører de indtægter, en by kunne disponere over, og de udgifter, den havde. Det er Lyder van Fredens kærnerregnskaber for Malmø, der dækker perioden fra påske 1517, da Lyder overtog kærnerembedet efter Morten Jensen Kræmmer, til juli 1520, da han døde.⁸ Regnskaberne indeholder lister over alle de borgere, der har betalt skat i 1517, 1518 og 1519 med angivelse af den enkelte skatteydere navn og betaling, en liste over byens øvrige indtægter samt udgifterne til byens administration og til kongen.

Til trods for at regnskaberne har foreligget i en trykt udgave fra 1960, har de kun været brugt i lokalhistorisk sammenhæng.⁹ Formålet med denne artikel er først at sætte regnskaberne ind i en national sammenhæng, dernæst at analysere deres kvantitative oplysninger og endelig at diskutere, om analysens resultater og dermed regnskaberne er repræsentative for den senmiddelalderlige købstads finansvæsen.

II

Malmøregnskaberne stammer fra de år, da Christian 2. førte krig mod Sverige, hvilket har sat sit præg på byens finanser. Da Lyder van Freden overtog kærnerembedet i påsken 1517, var kongen i færd med at organisere det første togt mod Sverige. Dyveke var i live, Torben Oxen sad

⁵ Ifølge Registratur over Danske Middeldalderlige Regnskaber (Seddeltortegnelse i RA) er følgende bevaret fra Slesvig: Kærnerregnskaber fra 1449, 1456 og 1495; skatteregistre og regnskaber fra 1406, 1447 II; samt brudstykker af byregnskaber 1418–1530. Om finansforvaltningen i Slesvig se Aug. Sach, *Geschichte der Stadt Schleswig nach urkundlichen Quellen* (Schleswig, 1875), s. 127–32.

⁶ Ole Jellingsø, *Helsingørs finansforvaltning i midten af det 16. århundrede*. Fra Frederiksborg Amt. Årbog, 1967 (1968), s. 18–63.

⁷ Ole Degn, *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660*, 1–2 (Aarhus, 1981), I, s. 318–42; II, s. 181–82. Skattelisterne fra Ribe er bevaret fra 1545 (*ibid.* I, s. 25).

⁸ Trykt som Lyder van Fredens Kärnärskenskaper för Malmö 1517–1520, utg. Leif Ljungberg (Malmø, 1960), i det følgende citeret som LFK. Regnskaberne er samlet i et bind, der findes i Stadsarkivet i Malmö (A1a:1). En mikrofilm af regnskaberne har været benyttet, da den trykte udgave indeholder enkelte trykfejl i angivelsen af de forskellige summer.

⁹ Senest af Lennart Tomner i hans afsnit *Stadens historia 1500–1658*. Malmö Stads Historia, bd. 2 (Malmö, 1977), s. 9–188.

som slotsfoged på Københavns Slot, og den pavelige legat Archiboldus var ankommet til Norden dels for at mægle i striden mellem Gustaf Trolle og Sten Sture dels for at sælge aflad. Da Lyder døde i juni eller juli 1520 var det meste af Sverige erobret og hæren havde belejret Stockholm, Dyveke var død, Torben Oxen var henrettet, og Archiboldus flygtet fra Norden, efterladende en del af de indsamlede skatte.¹⁰

Af disse begivenheder er det krigene mod Sverige, der har sat sig de fleste spor i regnskaberne og i borgernes liv. Som det vil blive nærmere diskuteret nedenfor, har der i alle tre år været en livlig trafik gennem Malmø af tropper og kongelige sendebud. Byens borgere måtte indkvartere soldater i perioderne mellem krigstogterne, producere fetalje til hæren, og nogle af dem måtte stille som soldater, når krigshandlingerne genoptoges.

De andre personer og begivenheder dukker også op i regnskaberne. Mellem juni og november 1517 var flere af byens rådmænd i København for at bede om nedsættelse i antallet af indkvarterede soldater. Torben Oxen var involveret i disse forhandlinger og fik både rhinskvin og emst øl sendt til sit herberg.¹¹ Sidste gang han nævnes i regnskaberne er d. 24/11, da to af byens rodemestre drog til Søborg for at »thale meth Torbørn Oxen ath hand effter wor naadige herres befaling skwlde fare hyd och forlegge Een part af the Ryttere her tha vtj byen lawe som wore xj c och var thet tysdagen nest fore Sancte Karine dag«. ¹²

Den pavelige legat rejste fra København i april 1518 til Sverige via Malmø og beskrives i regnskaberne som »then yperste legat... som kaldis engillen« i forbindelse med en udgiftspost på 2 mark og 4 skilling, der blev udbetalt til de seks mænd, som førte legaten til Lund.¹³ Yderligere udgifter til førere for legatens mænd er anført samme år.¹⁴ Den næste omtale af legaten kommer efter bruddet mellem ham og kongen. I maj 1519 fik Anders Excing 4 mark for at ledsage rådmand Per Jepsen Guldsmed til Trælleborg, Ystad, Åhus og Væ »effther wor naadige herres scriffwilsze oc befaling om hwes gwld sølff oc pennyng som legatthen till hørde meth haffre og høø til hestenne indregnet«. ¹⁵

Disse glimt af de nationale begivenheder, anskuet fra en lidt andet synsvinkel end den sædvanlige, er dog ikke de væsentligste ved regnska-

¹⁰ C. F. Allen, *De tre nordiske Rigers Historie ... 1497-1536*, (Kjøbenhavn, 1864-72), bd. 2, s. 311-24, 400-17, 483-84; bd. 3:I, s. 1-265.

¹¹ LFK, fol. 25r.

¹² Ibid. fol. 26r. Torben Oxen blev henrettet 29/11 1517.

¹³ Ibid. fol. 63r.

¹⁴ Ibid. fol. 63v og 69r.

¹⁵ Ibid. fol. 94v.

berne, hvor spændende de end kan være. Det er derimod de oplysninger, de giver om en større købstads finansvæsen og om forholdet til kongens administration. Malmø var som de fleste danske købsteder direkte under kongen og ydede ham og ingen anden skat og tyng, først og fremmest den årlige byskat, der som andre direkte skatter og ydelser var pålagt byen som helhed. Fordelingen af skattebyrden blandt borgerne var overladt til byen selv, ligesom den selv fordelte de indkvarterede soldater og fremstillingen af fetalje samt bestemte, hvilke borgere, der skulle gøre militærtjeneste. Indirekte skatter, som cise, told og sagesaldsbøder blev derimod pålagt den enkelte borger ved hans eller hendes køb, salg eller retssag og indkrævet af kongens mænd, omend nogle af disse indtægter tilfaldt byen eller medlemmer af rådet.

Byrådet, der i denne periode bestod af 2 borgmestre og 10 rådmænd, havde hovedansvaret for indsamlingen og afleveringen af skatter og fetalje. Det var også borgmestre og rådmænd, der på byens vegne forhandlede med kongen eller hans repræsentanter om særlige privilegier til byen, som regel undtagelser fra eller formindskelse af pålæg i forbindelse med udgifterne til krigen mod Sverige. Disse repræsentationsrejser blev betalt af byens kasse og optræder derfor i regnskaberne, som regel med udførlig angivelse af rejsens længde, formål og personer, der blev forhandlet med. Dette skete ikke kun af regnskabsmæssige grunde. Det synes, som om byrådet var meget omhyggeligt med at distancere sig fra de udgifter, der blev pålagt borgerne af kongen. I et tilfælde har byrådet trukket sig helt tilbage. I 1519 opkrævede kongen for andet år i træk en sølvskat af købstæderne og hans udsending, Niels Lykke, ankom til Malmø i december. Byrådet anbragte tysk øl på rådhuset og overlod derefter sagen til Niels Lykke, der i to dage forhandlede med borgerne direkte »om thet sølff oc pennyng hans naade haffde screffuit om«. ¹⁶ Nok har Malmøs ledende borgere været villige til at støtte Christian 2. både med ord og gerninger, men de har også som ledere af Malmø sørget for byens interesser og indirekte sikret deres egen position i byen, hvilket

¹⁶ Ibid. fol. 103 r. Året før havde byrådet bistået opkræveren, hr. Jens Frydt, med at pakke og transportere sølvet (fol. 68 r). Episoden er et eksempel på kongens fremgangsmåde med at skaffe indtægter uden om rigsrådet, der var den retmæssige bevillingsmyndighed, som fremhævet af Johan Hvidtfeldt i Forvaltningspolitik under Christian den anden. *Scandia*, 12 (1939), s. 232. Her er dog tale om regulære forhandlinger med byen, hvorimod de af Hvidtfeldt nævnte eksempler på forhandlinger (om cise) mellem 16 sjællandske byer og kongens kapellan mere har været et diktat end en forhandling, idet kapellanen på 25 dage nåede 16 byer, der alle udstedte et fuldstændigt enslydende brev (RA. Da. Kanc. Indk. breve og indlæg. B. 38b. 1519 26/7-19/8). Om Niels Lykke se Dansk Biografisk Leksikon, red. Povl Engelstoft, bd. 15 (1938) s.v. »Lykke, Niels« (Poul Bagge, A. Heise).

delvis forklarer kontinuiteten i rådmandskredsen i Malmø i 1520'erne og 1530'erne.¹⁷

På grund af de udførlige notitser om rådsmedlemmernes rejser kan vi få et indblik i kancelliets forretningsgang og dermed i hvilke personer, der for Malmø repræsenterede den kongelige administration. Her forekommer det mærkeligt, at Sigbrit slet ikke omtales. Som nyligt påvist, er Sigbrit trådt ind i administrationen ved årsskiftet 1518/19 og netop i forbindelse med finansieringen af krigene,¹⁸ hvad der som nævnt ofte er årsagen til magistratens rejser »i byes ærinde«. De folk, som Malmøs repræsentanter forhandlede med, var rentemester/kancellisekretær Anders Glob, rigsmarsk Mogens Gøye og Hans Mikkelsen, men fremfor alt kongen selv. Bønsskrivelser blev afleveret direkte til »vor kærester nådige herre«.¹⁹

Regnskaberne kan også bekræfte en af oplysningerne i Klaus Gjordsens opgørelse fra 1523–25 over de indtægter, kongen kunne forvente at få.²⁰ Fra Malmø kunne han regne med byskatten på 300 mark,²¹ netop det beløb, som udbetaltes hvert år i byskat som en af de faste udgifter, hvad der skal påvises nedenfor.

III

Malmøs pengesager blev varetaget af kærneren, et embede der gik på omgang mellem rådmændene. Kærneren var ansvarlig for opkrævning

¹⁷ Gösta Johannesson, *Den skånska kyrkan och reformationen. Skånsk senmedeltid och renässans*, I (Lund, 1947), s. 231–35. Malmø Rådstueprotokol (Stadsbok) 1503–1548, udg. Erik Kroman, *Ældre danske rådstueprotokoller og bytingsbøger* (København, 1965), passim. Nu også Henrik Lundbak, ... såfremt som vi skulle være deres lydige borgere: Rådene i København og Malmø 1516–1536 og deres politiske virksomhed i det feudale samfund. Odense, 1985.

¹⁸ Mikael Venge, *To studier over problemer fra Christian II's tid. 2. Relatrix Sibrecht*. HT, 81:1 (1981), s. 33–67.

¹⁹ LFK, fol. 28v. e.g. Regnskaberne kan ikke bidrage til en afklaring af forholdene i kongens finansforvaltning, diskuteret af Astrid Friis i Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid. HT, 10. rk. VI (1942), s. 22–26. Byskatten for 1517 blev oppebåret af borgmester Jacob Nickelsen på kongens vegne efter dennes befaling (LFK fol. 20r). Muligvis har han afleveret den til kongen selv i januar 1518, da han var i København for at tale om cisen og »anden byes ærinde« (fol. 28r). I 1518 og 1519 modtog Hans Mikkelsen byskatten på kongens vegne og udstedte en kvittering herpå (fols. 62r, 93r). I juni 1518 gjorde en rådmand og byskriveren regnskab for cisen og ventede i 14 dage på Mester Anders (Glob), der formodentlig har udstedt en kvittering (fol. 67r). I januar 1519 var byskriveren atter i København og ventede igen på mester Anders, men grunden hertil angives ikke (fol. 71v). De øvrige rejser til København i forbindelse med regnskabsafslæggelse nævner ikke andre personer i kancelliet. Anders Glob var kongens rentemester og/eller kancellisekretær (Friis, Rigsraadet, s. 24–25, note 4).

²⁰ Se nedenfor s. 235 f. om Klaus Gjordsen.

²¹ *Danske Magazin*, 2:VI (1836), s. 313.

af byskattebetalinger og landgilde, for modtagelse af sagefaldsbøder og andre uvisse indtægter, og han sørgede for betaling af løbende udgifter. Andre rådmænd havde ansvaret for indtægter fra og udgifter til byens teglgård, skib og ciseindtægter, men de skulle aflægge regnskab til kærneren, der også havde opsyn med ekstraordinære skatter som de fem rodeskatter, der blev indkrævet i løbet af Lyders embedsperiode. Desværre, for historikeren, blev alle disse separate regnskaber indført i særskilte bøger, der ikke er bevaret, og vort eneste kendskab til dem er omtalen i den bevarede regnskabsbog.²² Den viser imidlertid, at Malmøs finansvæsen var velorganiseret med kærneren som den øverst ansvarlige, hvis regnskab årligt skulle godkendes af borgerskabet eller dets repræsentanter. I den form, regnskabet foreligger, har det da også været ganske overskueligt.

Regnskabsbogen er ordnet således, at det enkelte års regnskab er afsluttet og opgjort, hvorefter indførslerne for det næste år starter på en ny side. For hvert af de tre år anføres først byskatten med de enkelte skatteydere og deres betalinger opdelt i fjerdinge. Spredte geografiske angivelser tyder på, at skatteyderne er opført efter deres bopæl.²³ Navnene er dog ikke opført i nøjagtig den samme rækkefølge hvert år, men står dog nogenlunde ens i alle tre år. Skattebetalingerne er for hver fjerding lagt sammen, men den samlede sum er derimod ikke angivet. Listerne har mellem 544 og 605 navne, hvilket antal ikke nødvendigvis er det samme som antallet af skattepligtige byboer. De anførte er dem, der har betalt skat, hvorfor antallet svinger fra år til år. De, der på grund af fattigdom eller andet er blevet fritaget for skat, er derimod ikke medtaget.

Efter skattelisterne følger opregninger af landgilde fra byens ca. 30 ejendomme, sagefald og andre blandede indtægter, hvorefter alle oppebørsler er regnet sammen. Så følger udgifterne, først byskatten til kongen og udgifterne til byens administration. Derefter opregnes i kronologisk rækkefølge (fra påske til påske) byens andre udgifter; dog er omkostninger (løn, mad og materialer) til arbejdet på byens befæstning i somrene 1517 og 1519 anbragt samlet bagest i det pågældende års regnskab. Som ved indtægterne er der angivet både den individuelle *summa lateris* og den samlede sum af alle udgifter. Tilsidst er indtægter og udgifter regnet mod hinanden for at se, om byen skylder Lyder penge eller det forholder sig omvendt. Kærneren skulle af egen lomme dække et eventuelt under-

²² LFK, fol. 115v.

²³ Einar Bager, Malmö Adresskalender år 1519; Lyder van Fredens skattelängder i topografisk belysning. Malmö Fornminnesförening. Årsskrift, 1961, (Malmö, 1961), s. 26-46.

skud, der måtte opstå i løbet af året. Til gengæld kunne han også beholde et eventuelt overskud indtil den årlige opgørelse.

Af regnskabet klare håndskrift, regelmæssige opstilling og relativt få skrivefejl fremgår det, at bogen må være en renskrift efter kvitteringer og bilag. Skattebetalingerne er opstillet med de enkelte navne under hinanden og beløbene ført ud til siden. Der er dog ikke separate kolonner for mark og skilling. Dette har for året 1518 medført, at fire betalinger er talt som skilling i stedet for mark,²⁴ så det samlede skattebeløb opført i bogen er 121 skilling mindre end det indsamlede beløb. For året 1517 er der enkelte fejl i sammentællingen, så der er anført 17 skilling mindre end det indsamlede beløb, hvorimod regnestykket passer for året 1519. De andre indtægts- og udgiftsposter er knap så overskueligt opstillede med beløbet indeholdt i teksten, men hver enkelt post er opført på egen linje. Mange *summae laterum* er, især for årene 1518 og 1519, blevet checket enten af Lyder selv eller af en af revisorerne og godkendt med et *hoc tenet*, hvad det altså ikke altid gør.²⁵

Generelt må regnskabet karakteriseres som en forholdvis ordentlig og systematisk opstilling med forsøg på at inddеле indtægter og udgifter i forskellige konti. Inddelingen af skatteborgerne i fjerdinge findes også i de senere skattelister fra Ribe og Helsingør.²⁶ Ligeledes er der stort sammenfald mellem Helsingørs og Malmøs regnskaber i opstillingen af posterne, hvilket tyder på, at der har været visse retningslinjer for købstædernes regnskabsføring, i hvert tilfælde fra begyndelsen af 1500-tallet omend med variationer alt efter den enkelte kærners ordenssans og pligtfølelse eller mangel på samme.

Det regelmæssigt afsluttede regnskab skyldes politiske omstændigheder, nemlig det menige borgerskabs krav om en årlig og offentlig fremlæggelse af byens regnskaber, så man kunne se, hvorledes byrådet forvaltede de betroede midler.²⁷ Regnefejlene og den udførlige beskrivelse af de enkelte udgiftsposter peger på, at det overordnede formål med den årlige offentlige fremlæggelse af regnskaberne ikke så meget var at checke selve tallene som at kontrollere, at pengene ikke blev brugt imod borgerskabets interesser.

²⁴ LFK, fol. 46r (2 mark = 32 skilling talt som 2 sk), 51v (4 mark = 64 sk talt som 4 sk); 53v (2 mark talt som 2 sk). Desuden er der på fol. 51r en fejl på 1 sk i sammentællingen.

²⁵ En eftertælling viser, at de samlede indtægter og udgifter har en fejl på henholdsvis 54 sk (i byens favør), 130 sk 2 penninge og 164 sk (i Lyders favør), der svarer til mellem 0,38% og 0,08% af de samlede beløb, kærneren har bestyret.

²⁶ Jellingsø, Helsingørs; Degn, Rig og fattig, II, s. 175–181. Også Helsingørs regnskaber viser sig ved eftertælling at have mindre fejl i sammentællingen (Jellingsø, Helsingørs, s. 58).

²⁷ Allen, De tre nordiske Rigers, bd. 4, I, s. 101–06; Urbaniseringsprosessen i Norden 1: Middelaldersteder, red. Grethe Authén Blom (Oslo, 1977), s. 75–77.

Det er ikke angivet, hvornår denne fremlæggelse fandt sted i Malmø, men det har muligvis været tidligt på efteråret. Af de sidste sider i Lyders regnskabsbog fremgår det, at han har lavet et års regnskab i løbet af sommeren, efter at regnskabsåret var afsluttet i påsken. Da Lyder døde (før 20. juli), var alle skattebetalinger og øvrige indtægter for finansåret 1519/20 bogført ligesom de fleste udgifter. Enkelt lønudgifter for 1520/21 har dog sneget sig ind mellem udgiftsposterne for 1519/20, og regnskabet slutter brat på en side, uden at udgifterne er lagt sammen og fratrukket indtægterne.²⁸ De følgende to folier indeholder blandede optegnelser over, hvad der »Vtgiffit wed meg Lyder van Fredenn som ieg vtgiffuit haffuer siden poske«. ²⁹ Først derefter kommer den samlede opgørelse for 1519/20 sammen med opgørelsen for perioden påske til 20. juli 1520.

På den sidste side gøres der rede for, hvorledes der er blevet indkaldt til særligt møde på grund af kærnerens død. Den 20. juli samledes menigheden »effter then skellige tillsegnn, som borgemestere och raad søndagen nest forledes vtj predickestolen offwenbarligen ald almwgen tillsige lode«, ³⁰ for at overvære den afsluttende opgørelse af Lyders regnskaber. Foruden den bevarede byskattebog fandtes også, som nævnt, en rodeskattebog, hvori de fem rodeskatte, indsamlede i samme periode og udgifter afholdt af disse, var indført. Regnskaberne for påske 1519 til juli 1520 blev gennemgået og en samlet opgørelse viste, at byen skyldte Lyder, eller rettere hans arvinger, 270 mark 12 skilling 2 albi og 1 penning.³¹

IV

Vender vi os til selve regnskaberne finder vi, at den dominerende indtægt i regnskaberne er de regelmæssige skattebetalinger. Oprindeligt blev de opkrævet med henblik på at betale byens skat til kongen, men på dette tidspunkt skulle de også dække en stor del af byens udgifter. Betaling påhvilede de skattepligtige borgere, og det var ifølge privilegiet fra 1415 enhver, der havde gårde, gods, skib og hus i byen, drev købmandsskab eller udøvede et håndværk. Sognepræstens bolig var skattefri ligesom de

²⁸ LKF, fol. 106v, 113v.

²⁹ Ibid. fol. 114v–115r.

³⁰ Ibid. fol. 115v.

³¹ Byen havde underskud i 1517 og 1519 men overskud i 1518. For regnskabet i byskattebogen var slutresultatet, at Lyder havde lagt 250 mark 17 sk 3 p (= 4.017 sk 3 p) ud, men da han åbenbart også havde dækket underskuddet i robebogen, blev byens gæld til hans arvinger forøget til 270 mark 12 sk 9 p (= 4.332 sk 9 p). Eftertælling viser, at byen ifølge de bevarede regnskaber skyldte Lyder 3.778 skilling 6 p, en forskel på 238 skilling 9 p i Lyders favør (= 6,3%).

gårde, der var ejet og beboet af adelige.³² Blev en af disse gårde udlejet, skulle lejereren betale skat som for eksempel Søren Jyde i »hr. Steens gord«.³³

Kilderne fra Malmø siger intet om skatteprocenten eller ligningsmetoden, men der findes en forordning fra Flensborg fra o. 1500, der kan give et fingerpeg.³⁴ Ifølge denne skulle hver skattepligtig indbygger under ed opgive værdien af sit gods med kun personlige klæder trukket fra. Af hver mark skulle så betales 1 albus svarende til en skatteprocent på 2,08. Derudover skulle der betales en særlig ejendomsskat på 8 skilling af husejere og 4 skilling af ejere af boder og af lejere. Skattebeløbene i Malmøregnskaberne peger på et lignende system med individuelt pålignede skatter baseret på en mundtlig selvangivelse. Dog er der foretaget en vis afrunding, idet de fleste beløb er på enten 4, 8, 12, 16 eller 20 skilling, og alle enkeltårs skatter er på hele skillinge. I alle tre år forekommer skattebetalinger for flere år, hvor betaleren åbenbart har fået nedslag i det årlige beløb, så skatten for det enkelte år resulterer i ulige summer og i dele af en skilling.³⁵

Skatteprocenten i Malmø kan fastsættes til at være mindre end 12. Denne maksimumsgrænse er beregnet på grundlag af oplysninger vedrørende en Mickel Mwremestere, der som 'høvedsmand' for sjakket, der arbejdede på byens mure i sommeren 1517, fik udbetalt 198 skilling for 49½ dags arbejde.³⁶ I november 1517 betalte to mænd ved navn Mikkell Murermester henholdsvis 18 og 24 skilling i skat,³⁷ svarende til 9,1 og 12,1% af sommerens indtægter. Det er desværre ikke muligt at få oplyst, om de to murere eller deres hustruer har haft anden indtjening i det år. Et andet eksempel peger på en betydelig lavere skat. Det er enken Truind Guldsmed, der betalte 56 skilling i skat (den højeste betaling af en kvindelig skatteborger).³⁸ Hendes arv efter manden var i 1509 200 mark (= 3200 skilling).³⁰ Med mindre der er sket store udsving i hendes formue mellem 1509 og 1517 kan hendes skat opgøres til 1,75% af formuen, hvilket er mere på linje med oplysningerne fra Flensborg.

Ikke alle borgere og byboere var skattepligtige. Fritaget for regulær skat var i denne periode alle medlemmer af rådet, hvorimod de skulle

³² Da. gl. Kbstlovg. IV, s. 57–58 § 1, s. 61 § 25.

³³ LFK, fol. 6r, 79v.

³⁴ Da. gl. Kbstlovg., I, s. 206–07.

³⁵ Se eksemplet i Tabel 1.

³⁶ LFK, fol. 35r–40v.

³⁷ Ibid. fol. 14v, 15r.

³⁸ Ibid. fol. 5r, 46v, 78v.

³⁹ Ifølge Malmø Rådstueprot. 1503–48, s. 28 betalte Truind 20 mark i tiende penge for sin medarving, hendes afdøde mands frænde, der havde ret til halvdelen (= 200 mark) af arven, da de i 1509 forligedes i rådstuertten.

bidrage til ekstraordinære skatter.⁴⁰ I Helsingør betalte rådsmedlemmerne skat i perioden 1555–58, og deres bidrag udgjorde 16,6% af den samlede byskat.⁴¹ Det samme har sikkert gjort sig gældende, når rådsmedlemmerne i Malmø skulle betale skat. En ide om de 'manglende' beløb i de tre års byskatter giver købmanden Hans Bynger, der i 1524 blev medlem af rådet. I årene 1517–19 betalte han 168 skilling årligt,⁴² et beløb, der ikke alene var den højeste skattebetaling men også enogtyve gange så stort som median skatten. En anden købmand, Mathies Johansen, der stod i forretningsforbindelse med rådmandskredsens medlemmer, men som aldrig selv beklædte noget offentligt embede, betalte 128 skilling årligt.⁴³

Selve skattebetalingen foregik på rådhuset i november måned. En regelmæssigt forekommende udgiftspost anfører et beløb til mad, øl og løn til kogekonen, der »redde maden«, da »byens kiemmenner och byscriffwerynd sade och sammentøge byscatten«, en proces, der i 1519 tog otte uger.⁴⁴

Følgende tabeller skal dels påvise krigshandlingernes indvirkning på befolkningens regulære skat, dels identificere de enkelte grupper af skatteydere og deres bidrag til byskatten.

Tabel 1: Malmøs byskat, skatteborgere og skattebetalinger, 1517–1519

År	Skatteborgere	Skattebevillinger	Samlet byskat	Median*	Laveste og højeste skat	Gennemsnit*
1517	544	578	8.895sk	8sk	1,5-168sk	15,39sk
1518	586	658	9.272sk	8sk	1,6-168sk	14,09sk
1519	605	635	8.991sk	8sk	2-168sk	14,16sk

* Median og gennemsnit er udregnet på grundlag af skattebetalinger. Da det ikke er muligt at se, hvilke år en skattebetaling dækker, kun hvor mange år den dækker, er flerårige skattebetalinger talt under det år, de er betalt, e.g.: »Anders Kock iij mark iij aar« (fol.85) = 56sk, er talt som 3 skattebetalinger à 18,66sk i 1519.

⁴⁰ Da. gl. Kbstlov., IV, s. 89 § 58.

⁴¹ Jellingsø, Helsingørs, s. 30.

⁴² LFK, fol. 7r, 48v, 80v.

⁴³ Emilie Andersen, Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog. Et bidrag til Danmarks handelshistorie i det 16. århundrede (København, 1954), s. 104–05.

⁴⁴ LFK, fol. 26r, 70v, 103v.

Som det ses, stiger antallet af skatteborgere i løbet af de tre år, hvorimod antallet af skattebetalinger og det indsamlede beløb stiger i 1518 og falder igen i 1519. En af grundene til stigningen i 1518 er det store antal af skattebetalinger, der dækker flere år. Bystyret har åbenbart slået hårdere ned på skatterestancer end tidligere samtidig med, at nyankomne blev præsenteret for skattekrav, som for eksempel den ny møntmester Jørch Kock, der i 1518 betalte 192 skilling i skat for 2 år.⁴⁵ Den hårdere kurs ses også i proceduren for manglende skattebetalinger. I 1517/18 ventede kærneren indtil januar (1518) førend han sendte stævningsmanden og byskriveren, ledsaget af bysvendene, ud for at indkræve de manglende beløb eller pante skyldnere, hvorimod dette skete allerede i december de to følgende år, lige efter den regulære indbetalingsperiode var endt.⁴⁶

Tabel 2 viser klarere stigning og fald i antallet af skatteborgere, skattebetalinger og det indsamlede beløb i forhold til 1517:

Tabel 2

År	Skatteborgere	Skattebetalinger	Samlet byskat
1518	107	113	104
1519	111	109	101

$$1517 = 100$$

Udvidelsen i antallet af skatteborgere er tilsyneladende sket blandt de fattigere i samfundet, der kun kunne yde små beløb, som det ses af tabel 3:

⁴⁵ Ibid. fol. 52r. I marts 1523 blev Jørgen Kock valgt til borgmester og dermed fritaget for skat. (N. J. Ekdahl, Christian II:s Arkiv. I. Handlingar rörande Severin Norby och de under hans ledning stående krigsföretagen mot Sverige. 1-4 Afdelning. Stockholm, 1835-42, II, s. 374-76).

⁴⁶ LFK, fols. 27r, 70v, 103v.

Tabel 3: Skattebetalinger fordelt efter størrelse.

Skat (i sk.)	1517			1518			1519		
	Antal	%	Kumu- lativ %	Antal	%	Kumu- lativ %	Antal	%	Kumu- lativ %
1,5- 4	138	23,9		177	26,9		153	24,1	
5 - 12	216	37,4	61,3	263	39,9	66,8	264	41,6	65,7
13 - 20	90	15,6	76,9	87	13,2	80,0	94	14,8	80,5
21 - 28	44	7,6	84,5	44	6,7	86,7	46	7,2	87,7
29 - 36	42	7,3	91,8	36	5,5	92,2	30	4,7	92,4
37 - 44	21	3,6	95,4	23	3,5	95,7	23	3,6	96,0
45 -168	27	4,7	100,1	28	4,3	100,0	25	3,9	99,9

Den kategori, hvis andel af skattebetalinger støt stiger i alle tre år, er den, der omfatter skattebetalinger mellem 5 og 12 skilling, hvorimod den laveste kategori (1,5 til 4 skilling) viser nogle udsving. Stigningen er dog markant i begge grupper i 1518. Antallet af skattebetalere med de højeste betalinger (over 45 skilling) forbliver omtrent det samme dog med en svagt faldende andel af det samlede antal skattebetalinger. Derimod falder de mest velhavende skatteyderes andel af det indsamlede beløb fra 21% i 1517 til 19,9% i 1518 og 18,6% i 1519.⁴⁷ Ser man på den middelgruppe, der er forholdsvis nem at identificere i skattelisterne, nemlig håndværkerne, viser denne en gennemgående stabilitet både hvad angår størrelsen af dens betalinger og dens bidrag til den samlede byskat.

⁴⁷ I 1517 betalte 25 mænd og 1 kvinde tilsammen 1.868 sk (= 21% af det samlede beløb), i 1518 betalte samme 1.850 sk (= 19,9%) og i 1519 betalte 24 mænd og 1 kvinde 1.676 sk (= 18,6%). Nogle af dem betalte for flere år, så antallet af skattebetalinger i denne gruppe er noget større end antallet af personer.

Tabel 4: Håndværkeres skattebetalinger*

	1517		1518		1519	
Skatteborgere	142	(=26,1%)	144	(=24,6%)	150	(=24,8%)
Skattebetalinger	148	(=25,6%)	159	(=24,2%)	158	(=24,9%)
Samlet skat betalt	2.445sk	(=27,5%)	2.622sk	(=28,3%)	2.585sk	(=28,8%)
Median	13sk		12sk		12sk	
Gennemsnit	16,52sk		16,49sk		16,36	
Laveste og højeste betaling	2 - 48sk		2 - 48sk		2 - 48sk	

* I beregningerne er kun medtaget mandlige håndværkere, idet det kun i et par tilfælde er muligt at identificere selvstændige håndværkere blandt de kvindelige skatteydere.

Selvom tre år er en meget kort periode til at måle ændringer eller stilstande i en købstads skatteindtægter, kan man dog slutte, at byens indtægter fra den regulære skat, har ligget temmelig fast. Forøgelsen af den samlede sum skete ved at inddrage de, skattemæssigt set, marginale grupper, der tidligere var sluppet for skat eller sluppet billigere, men det er ikke sket ved at ændre skatteprocenten generelt. Rådet har ikke haft ret eller magt til at ændre denne indtægtskilde, der udgjorde den største del af byens indtægter.

Skattebetalingerne var relativt lave. Generelt svarer de til mellem 1 og 5 dages arbejde. En sammenligning mellem daglønnen for bygningshåndværkerne og deres median skat viser, at tømrerne tjente mellem 3 og 5 skilling om dagen og betalte 6 skilling i skat, murernes dagløn var på 3-4 skilling og deres median skat på 20 skilling, mens en kalkslager, der fik 2-3 skilling i dagløn måtte af med 12 skilling.⁴⁸ Blandt de individuelle skatteborgere kan nævnes kogekonen, der redte maden på rådhuset. Hun tjente 24 skilling ved at lave mad i ni dage for seks mænd og betalte 7 skilling i skat.⁴⁹ Marine Bruns, en færgeskibe, kunne tjene det dobbelt af sin skat på en enkelt tur til København med nogle ryttere.⁵⁰ For at sætte skattebetalingernes størrelse ind i en bredere sammenhæng kan det påpeges, at et par sko, bysvenden fik som en del af sin løn, kostede 9

⁴⁸ I 1517 betalte 8 tømrere, der kan identificeres i listerne, mellem 4 og 28 sk, 10 murere betalte mellem 2 og 36 sk, mens den enlige kalkslager, der kan findes i listerne, betalte 12 sk.

⁴⁹ Kerstine Trwilsze, der i 1518 lavede mad for byskriveren og kæmneren samt 4 svenske fanger i 9 dage (ibid. fols. 55r, 70v).

⁵⁰ Hun fik 24 sk i maj 1518 »aff syn ferge, som førde nogle wor naadige herres Ryttere offuer til Kiøbnehaffn«, (ibid. fol. 22v) og betalte i november samme år 12 sk i skat (ibid. fol. 53v).

skilling, 1 skilling over medianskatten.⁵¹ Desuden fremgår det af listen over byens lejeindtægter, at lejernes skattebetalinger svarede til mellem 5 og 33% af deres husleje.

Byen havde også andre indtægter udover byskatten. Landgilde, sagesfald og bropenge hørte til de etablerede indtægter, hvorimod cisen, testamenteaftgifter og, noget overraskende, borgerskabspenge var nye indtægter, det første som følge af en generel forordning fra 1516 vedrørende cise,⁵² de andre et resultat af et særligt privilegium til Malmø, udstedt i 1518.⁵³ En indtægtskilde, der kun optræder indirekte, er byens skib »Bunte Ko«. På listen over alle de oppebørsler, Lyder havde modtaget, nævnes »the pennyng for byes skyff bwnthe koo«.⁵⁴ Pengene optræder imidlertid ikke blandt de andre indtægter, der er opført i regnskabsbogen, men omtales i forbindelse med byens teglgård og er åbenbart indgået i dennes regnskab.⁵⁵ »Bunte Ko« har næppe været et orlogsskib, da det ikke nævnes sammen med byens militære forpligtelser. Desuden fik købstæderne først i 1555 pålæg om at udstyre et skib til flåden, og Malmø købte da et regulært orlogsskib.⁵⁶ »Bunte Ko« har måske været et handelsskib, der blev lejet ud til skippere eller købmænd eller brugt som fragtskib af byen, når der var behov derfor.

Malmøs regulære indtægter blev i 1517 suppleret med ret så store summer, da Morten Jensen Kræmmer, Lyders forgænger i kammereembedet, med nogen forsinkelse, og efter at borgmesteren havde været en tur til København for at klage over ham, aflagde regnskab for sin embedsperiode og afleverede overskuddet til Lyder.⁵⁷ Derefter blev der åbenbart slået en streg over hans forsømmelser, for han vedblev at være medlem af rådet og var flere gange på rejse i byens ærinde. Episoden kan dog give en forklaring på, at den omhyggelige og samvittighedsfulde Lyders embeds-

⁵¹ Ibid. fol. 20r–20v, 62r–62v, 93r–93v.

⁵² Da. gl. Kbstovlg. V, s. 109–13.

⁵³ Ibid. IV, s. 103–05. Ifølge § 9 havde det hidtil være fogeden, der fik borgerskabspenge.

⁵⁴ LFK, fol. 115v.

⁵⁵ Ibid. fol. 18v, 21r.

⁵⁶ P. V. Jacobsen, Bidrag til Kundskab om de danske Købstæders Borgerbevæbning og Deeltagelse i Krigsvæsenet i en Deel af det 16de Aarhundrede. HT, 2. rk. I (1847), s. 139–41; Malmø Stadsbog 1549–1559. Rådstuerettens, bytingets og toldbodrettens protokol, udg. Einar Bager (København, 1972), s. 252.

⁵⁷ LFK, fol. 19r, 21r.

periode kom til at strække sig over flere år. Han var begyndt på sit fjerde år som kæmner, da han døde.⁵⁸

Krigens følger kan aflæses af indtægterne for regnskabet for 1519, idet byen da modtog 7.440 skilling fra Falsterbo og Skanør til hjælp og underhold af de ryttere, der var indkvarteret i Malmø. Samme år fik byen af kongen smør og kød, som den kunne sælge til de indkvarterede soldater, hvilket indbragte 3.179 skilling og 1 albus.⁵⁹

Morten kræmmers betaling i 1517 og tilskuddene i 1519 bevirkede, at byens indtægter i de tre år svingede meget.

Tabel 5: Malmø bys indtægter

	1517	1518	1519
Byskat	8.895sk	9.272sk	8.991sk
Landgilde	1.914sk 6p	1.863sk	1.181sk
Sagefald	360sk	652sk	210sk
Bropenge	680sk	–	264sk 10p
Cise	6.069sk 4p	6.962sk 2p	2.242sk 4p*
Cise på regnskab	–	–	320sk
Borgerskabspenge	–	126sk 6p	87sk 9p
Testamenteafgift	–	164sk	–
Salg**	2.112sk	700sk	88sk
Gæld til byen***	13.463sk	128sk	–
Andet****	–	–	10.619sk 4p
Ialt	33.493sk 10p	19.867sk 8p	24.004sk 3p

- * Cise fra påske til 29/7 1519. Resten af året på regnskab.
- ** Salg af byens ejendele som gammelt smør, tomme øltønder fra udbudsfolkene, en grund, havre, krudt, skind, en gammel dør.
- *** Den forrige kæmner betalte i 1517 4.800sk i indtægter fra byens skib, 3.486sk ialt i overskud fra kæmnerregnskab og 5.176sk 2alb fra cisen 1516/1517.
- **** Betaling på 7.440sk fra Falsterbo og Skanør for ryttere, underholdt i Malmø, samt indtægt fra salg af smør og kød fra kongen til underhold af samme ryttere på 3.179sk ialt.

⁵⁸ Det kan selvfølgelig ikke udelukkes, at Lyders regnskaber, som de fremstår, dækker over bedrageri, men det er usandsynligt, at kæmneren i Malmø har været i stand til at skjule indtægter på samme måde som hans samtidige, Hans Skovgaard, ærkebispens official, kunne gøre. Se Per Ingesman, *Ægte og sminkede regnskaber: en underslæbsaffære ved ærkesædet 1519–22*. Arkiv, 10:1 (1984), s. 17–35. Regnefejlene kan ikke tages som forsøg på bedrageri, idet de var almindelige her (se note 26) og i udlandet, se *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Financien en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw. Colloque international, Blankenberge 6–9–IX–1962, Collection histoire, Historische Uitgaven, in 8°, nr. 7 (Bruxelles, 1964), s. 144.*

⁵⁹ LFK, fol. 91 v.

Tabel 6: Ordinære indtægter

	1517	1518	1519
Byskat	8.895sk (75,1%)	9.272sk (77,8%)	8.991sk (83,8%)
Landgilde	1.914sk 6p (16,2%)	1.863sk (15,6%)	1.181sk (11,0%)
Sagefald	360sk (3,0%)	652sk (5,5%)	210sk (1,9%)
Bropenge	680sk (5,7%)	–	264sk 10p (2,5%)
Borgerskabspenge	–	126sk 6p (1,1%)	87sk 9p (0,8%)
I alt	11.849sk 6p (100%)	11.913sk 6p (100%)	10.734sk 7p (100%)

Fremdrages de ordinære indtægter, er byens indkomst betydelig mere stabil og afspejler sandsynligvis mere normale forhold.

Repræsentativiteten af posterne i Tabel 6 kan ikke underbygges med fuld sikkerhed, men da disse indtægter også optræder i købstadlovgivningen, er det rimeligt at antage, at de er typiske for Malmø i senmiddelalderen. Forholdet mellem de enkelte poster har derimod svinget noget, dog kan man regne med, at byskatten generelt har udgjort den største og meste stabile del.

Rådet havde sine egne indtægter fra byens stadskælder,⁶⁰ der muligvis også kom byen tilgode. Nogle af disse indtægter kan have været anvendt til at betale udgifter, som kærneren ellers selv skulle dække, hvis der ikke var penge i kassen. Byen har måske nydt godt af rådets indtægter i aktuelle likviditetskriser, men den kunne ikke regne med disse indtægter.

V

Byens udgifter kan, som indtægterne, deles i ordinære og ekstraordinære udgifter. Udgifterne er anført i Tabel 7, af hvilken det fremgår, at summen af de førstnævnte ligger temmelig fast, omend de enkelte posters størrelse kan variere fra år til år, hvorimod sidstnævnte viser store udsving.

⁶⁰ Da. gl. Kbstlov. IV, s. 81 § 1.

Tabel 7: *Malmø bys udgifter*
A: *Ordinære*

	1517	1518	1519
Skat til kongen	4.800sk (46,9%)	4.800sk (43,7%)	4.800sk (48,3%)
Administration	2.935sk 4p (28,7%)	4.007sk 10p (36,4%)	2.798sk 6p (28,1%)
Bygninger og Inventar	526sk (5,1%)	596sk 4p (5,4%)	974sk 8p (9,8%)
Anlæg	184sk (1,8%)	257sk 8p (2,3%)	108sk (1,1%)
Magistratsrejser	1.354sk 4p (13,2%)	450sk 4p (4,1%)	512sk (5,1%)
Bud for byen	220sk (2,2%)	278sk 4p (2,5%)	82sk (0,8%)
Repræsentation	210sk 4p (2,1%)	605sk 10p (5,5%)	671sk 4p (6,7%)
I alt	10.230sk (100%)	10.996sk 4p (99,9%)	9.946sk 6p (99,9%)

B: *Ekstraordinære*

Byens teglgård	10.944sk (44,9%)	–	8.816sk (41,7%)
Befæstning	10.817sk 6p (44,5%)	86sk (2,3%)	6.042sk 7p (28,6%)
Magistratsrejser	501sk (2,1%)	877sk 4p (24,0%)	52sk (0,2%)
Militære udgifter*	450sk (1,8%)	674sk 8p (18,5%)	1.798sk 4p (8,5%)
Bud for kongen	1.622sk 4p (6,7%)	2.013sk 4p (55,1%)	4.444sk (21,0%)
I alt	24.334sk 10p (100%)	3.651sk 4p (99,9%)	21.152sk 11p (100%)
Samlede udgifter	34.564sk 10p	14.647sk 8p	31.099sk 5p

* Indkvartering af lejetropper. fetalje, udbud.

Den dominerende post blandt de ordinære udgifter er byskatten på 300 mark, der betales til kongen. Den udgør henved halvdelen af de ordinære udgifter. Byens administration udgør ca. en tredjedel og er den næststørste post. Den indbefatter lønninger til byskriver og bysvende, godtgørelse til kæmner og andre rådmænd for særlige hverv, løn til mestermanden og sportler til kancelliet.⁶¹

Byskriveren fik 14 mark 1 skilling (= 225 skilling) i løn om året foruden 6 mark (= 96 skilling) for at skrive ciseregnskabene. I 1518 tjente han desuden 5,5 mark ved at skrive det nye privilegium.⁶² Han fik sin løn udbetalt i penge i modsætning til de fire bysvende, der fik 9 mark (= 144 skilling) i penge plus klæde, sko og kost i fasten til en værdi af 201

⁶¹ LFK, fol. 20r–20v, 62r–62v, 93r–93v.

⁶² Ibid. fol. 63r.

skilling. Kæmneren fik 11 mark 4 skilling (= 180 skilling) om året, hvad der er noget overraskende, da posten jo var et magistratsombud til gengæld for skattefrihed og indtægter fra stadskælderen. I bogen tilføjes da også for årene 1518 og 1519, at kæmneren fik denne løn 'efter gammel sædvane'. Foruden lønnen kunne han og byskriveren nyde godt af kogekonens mad og det indkøbte øl i den tid, de sad og 'tog byskatten sammen'.⁶³ Maden og øllet kostede mellem 24 og 29 mark (= 384–464 skilling), mens kogekonen fik mellem 24 og 32 skilling i løn. Dette har muligvis forekommet samtiden at være lige i overkanten. Lyder har noteret, at maden og øllet i 1517 blev delt med nogle kalkslagere, der støbte kalk på byens vegne, og i 1518 med fire svenske fanger i ni dage. I 1519 kostede maden og øllet 29 mark 1,5 skilling, og det bemærkes, at de to mænd sad i 8 uger og indsamlede byskatten. Det er dog alligevel tankevækkende, at de to mænd i den tid kunne fortære for et beløb, der var dobbelt så stort som byskriverens årsløn. To rådmænd fik hver et mere beskedent beløb (3 mark årligt) for at fungere som »weddemestre« (vurderings- og synsmænd), mens »seygerstilleren« (urpasseren) fik 4 mark.

En funktionær, der mangler i Malmø på dette tidspunkt, er bøddelen. En mestermand omtales først i 1587.⁶⁴ Da byen i 1517 og 1518 skulle foretage henrettelser, blev mestermanden fra Landskrona hentet. I 1517 kostede det 3 skånske mark (= 30 skilling danske) at henrette en »rytere tywff« foruden 32 skilling til budene, der hentede og bragte bøddelen. I 1518 blev henrettelsen noget dyrere, da byen måtte opføre en galge. Der er noteret udgifter til træ, reb, kroge, arbejdsløn og kørsel af materialer og stiger til og fra henrettelsesstedet. Bøddelen fik igen 30 skilling i løn foruden kost for 16 skilling samt kørsel frem og tilbage.⁶⁵ Notitserne giver i øvrigt et interessant indblik i senmiddelalderens retspraksis. Dødsstraf kan ikke have været almindeligt, da byen i så fald ville have en bøddel og en permanent galge. I begge tilfælde er der desuden tale om fremmede, nemlig udenlandske soldater, der blev henrettet. Den begåede forbrydelse i 1517 angives kun at være tyveri, mens soldaten i 1518 havde stjålet et par sko. Prisen på disse lå omkring 9 skilling.

Et noget dyrere bekendtskab var kongens kancelli. I foråret 1518 fik Malmø et nyt privilegium, der blandt andet gav byen ret til at kræve testamenteaftgifter og borgerskabspenge. Det kostede 60 mark (= 960 skilling) i sportel til kansler Ove Bille, der også fik en bogsæk til 8 skilling

⁶³ Ibid. fol. 26r, 70v, 103v.

⁶⁴ Malmö Stads hist. II, s. 65. En mestermand er ikke omtalt i rådstueprotokollen eller stadsbogen, 1503–1559.

⁶⁵ LFK, fol. 24r, 64v.

i gave.⁶⁶ Så måtte byens egen skriver endda selv skrive privilegiet og lægge pergament til, hvilket kostede 5,5 mark (= 88 sk.). Et brev vedrørende betaling for rytterhold fra Skanør og Falsterbo, udstedt i efteråret 1518 var noget billigere: 3 mark (= 48 skilling) til skriveren i kancelliet. Dertil kom så 2 mark for en båd med fire karle, der roede borgmester Jep Nielsen til København og hjem igen.⁶⁷

Foruden sportler til kansleren kunne det undertiden være nødvendigt at gøre sig gode venner med andre i kongens kreds, men et forsøg herpå kom til at give bagslag. I 1500 eller 1501 solgte byrådet en stenbod med gård, grund og andet tilliggende til Poul Laxmand til gengæld for tjenester i forbindelse med et mageskifte mellem kongen og byen.⁶⁸ Poul Laxmand havde overtalt kong Hans til at overlade Sege Mølle med tilliggende til byen mod at få 300 rhinske gylden (= 12.000 skilling) og en toldbodgård.⁶⁹ Da handelen var stadfæstet (7/6 1500) købte eller fik Poul Laxmand ejendommen af byen.⁷⁰ Uheldigvis var det ikke byens men St. Petri kirkes ejendom, skænket til St. Doroteæ alter, og byrådet måtte love at betale 4 mark rente årligt til kirken, indtil byen igen kunne give altret en ejendom af tilsvarende værdi. I 1502 blev Poul Laxmand myrdet, og retssagen mod ham indledtes. Kongen konfiskerede alt hans gods, deriblandt ejendommen i Malmø. I 1509 solgte han den til en rådmann, Oluf Persen, der gav den tilbage til altret mod, at byen årligt betalte ham og hans hustru 12 mark på livstid.⁷¹ Oluf Persen levede endnu i 1517–19, og hans renteindtægt anføres alle tre år lige efter byskatten til kongen og før de andre administrationsudgifter.

En fast udgift til byens bygninger og inventar var huslejen for den ny rådstue, byen brugte sammen med den gamle, indtil et nyt rådhus blev opført i 1540'erne.⁷² Andre udgifter var kul og ved, bødning af kakkelovne, reparation af rådhusets tag, vedligeholdelse af byens ejendomme,

⁶⁶ Ibid. fol. 63r, 68v.

⁶⁷ Ibid. fol. 71v. Rejsen blev foretaget 13/1 1519, men brevet er udstedt 20/10 1518 (ibid. s. 108 note 45). Betalingen til henholdsvis kansleren for pergamentsbrevet og skriveren for papirsbrevet er i overensstemmelse med Christian 2.s kancelliinstruks (trykt Da. Mag., 2:1, s. 313–16) der må have været i funktion i 1518, hvilken dato derfor kan bruges som en sandsynlig ante quem dato for den udaterede instruks.

⁶⁸ Rep. II, 12891 (= Malmø Rådsprot. 1503–1548, s. 25–26).

⁶⁹ *Diplomatarium civitatis Malmogensis*. Malmö Stads urkundsbok, utg. av Lauritz Weibull (Malmö, 1901–17), I, s. 60–61.

⁷⁰ Kopien af skødebrevet (Rep. II 12891) siger, at ejendommen er »solth og bebreffuet« til Poul Laxmand. Oluf Persens gavebrev (ibid. 11254) erklærer, at Poul Laxmand fik den af altret.

⁷¹ Ibid.

⁷² Malmö Stads hist. I, s. 276, 291–92, 320; *Registrum ville Malmøyghe* (Malmö Stads medeltida minnesbok), utg. i faksim. av Ingvar Andersson och Leif Lungberg (Malmö, 1937), fol. 38–42.

udgifter til byens hest og i 1517 2 skilling for »ii esker till at lægge breff utj«. ⁷³ Udgifterne til anlæg i byen dækker blandt andet reparation af portene. Nok var de en del af befæstningen, men byen har vel også i fredstid sørget for, at portene var i stand, dels af æstetiske grunde, dels af praktiske grunde. Det måtte ikke være muligt at smutte ind og ud af byen uden at betale told. Andre offentlige arbejder i fredeligt øjemed dukker frem i en notits om Lucas Snedker, der i 1519 fik 6 mark for at afmærke og opmåle vandløbene på gaderne i forbindelse med Hans Mikkelsens påbegyndte forbedring og forhøjning af gaderne, ⁷⁴ et varsel om sanitetsbestemmelserne i Christian 2.s bylov, der kom fire år senere. ⁷⁵ Om Malmø har været værre end andre danske byer er svært at sige, men noget tyder på, at byen ikke har hørt til de reneste. I 1480'erne fik franciskanerne lov til at flytte ud af deres daværende kloster, fordi forureningen gjorde dem syge, og bygge et nyt kloster på et sundere sted. ⁷⁶ I Lyders regnskaber omtales flere gange løn til arbejdskarle for at køre mæg eller skarn værk. Hans Vognkarl måtte i 1517 køre ialt 8 læs »møgh« væk fra St. Birgitte alters gård, inden den blev sat i stand, så den kunne fungere som køkken for kogekonen, som lavede mad til folkene, der arbejdede på muren. ⁷⁷

Omtale af kørselspenge for transport af gammelt tømmer til og fra rådhuset viser, at genbrug indgik i den offentlige husholdning. I 1518 optræder en udgiftspost til løn og kørselspenge til de folk, der opførte og nedtog en bro over gravene i gangdagene (10.–12. maj). ⁷⁸ Processionerne har måske dette år inkluderet de nye dele af voldene. Også her er tale om genbrug, da materialeudgifter ikke nævnes. ⁷⁹

Blandt de ordinære udgifter er også rejsegodtgørelser til magistratsmedlemmer, der rejste til København for at aflevere cise, byskat og andre kongelige indtægter og få kvitteringer derfor eller til kongen for at bede om nye privilegier, lempeligere vilkår for pålagte skatter eller fritagelse

⁷³ LFK, fol. 22v.

⁷⁴ Ibid. fol. 68r; Malmö Stads hist. I, s. 291. I en beskrivelse af byen fra 1587 omtales en stor *cisterna* på torvet, der forsynede indbyggerne med vand, tilført af underjordiske kanaler fra en bæk uden for byen (Mon. Hist. Dan. 2:II, s. 281). Det kan muligvis være denne vandforsyning, Lucas Snedker har været med til at forberede.

⁷⁵ Kold.-Rosenv., Love, IV, s. 10.

⁷⁶ Diplomatarium diocesis Lundensis. Lund ärkestifts urkundsbok, utg. av L. Weibull (Lund, 1900–39) V, s. 111 (1489 12/11) og s. 48–49 (1488 8/4).

⁷⁷ LFK, fol. 30r–30v. Folkene fik også dug på bordet og servietter, lavet af bleget lærred, der var »offwerløff fran det Ryttere Klæder, byen vtgiorde« (ibid. fol. 31r).

⁷⁸ Ibid. fol. 64r. Gangdagene (*rogationes*, se Kult. hist. leks. V, kol. 186–87) forblev populære i Skåne efter reformationen til superintendent Frans Vormodsens forargelse (Kirkehist. saml. 5:II (1903–05), s. 481).

⁷⁹ Om genbrug i andre regnskaber se Marianne Johansen, »Udgift til bygning – et bvgningsregnskab fra Ribe«, Hikuin 7 (Højbjerg, 1981), s. 139–48.

for nye byrder. Således drog borgmester Jakob Nickelsen med tre rådmænd til kongen i april 1520 for at udvirke, at cisen på hjemmebrygget øl blev lagt på maltet i stedet for øllet. Dette blev bevilget mod erlæggelse af 5 mark for brevet, der stadfæstede dette.⁸⁰

Andre repræsentationsudgifter var vin og øl, der blev sendt til dignitarer på gennemrejse. Blandt de beværteede var den i 1520 udvalgte ærkebiskop Jørgen Skodbrog, der modtog to tønder tysk øl i sit herberg.⁸¹ Noget mere beskedent var den årlige udgift til mad og øl, der den første august »fortærith bleff paa stranden... effter gammel sedwane«. ⁸² Det kan dreje sig om arbejdsfolk, der gjorde byens fiskepladser klare, inden Skånemarkedet begyndte d. 15. august.⁸³

Borgere, der gik »byes ærinde,« fik ligeledes deres rejseudgifter betalt. På dette tidspunkt havde den enkelte borger altså ikke pligt til at gøre gratis ægt for byen. Om der er tale om egentlig løn for budtjenesten er usikkert, men de mænd, der gik byens ærinde, fik i hvert tilfælde dækket udgifter til transport, kost og ophold. Det er stort set de samme mænd, der optræder som bud, så det har nok været en tjans for dem, der ikke havde fast arbejde. Vigtige breve og pengeforsendelser blev dog besørget af bysvendene eller byskriveren, der ligeledes fik deres udgifter betalt.

Ægter for kongen hvilede på byen som helhed, og også i disse tilfælde betalte kærneren rejseudgifter til den eller de borgere, der besørgede bud eller transporter for kongen. I regnskaberne forekommer langt de fleste rejseudgifter i forbindelse med krigen mod Sverige, hvorfor alle udgifter, der omtaler bud for kongen eller transport af våben og soldater, er talt som ekstraordinære udgifter. Der har imidlertid også i fredeligere år været udgifter i forbindelse med byens ægtforpligtelser, blandt andet viderebringelse af kongebreve til befolkningen, som nogle poster fra 1518 viser. I Christian 2.s register over breve til Skåne er der under datoen 19/10 1518 noteret, at købstadmænd og borgere fik brev om, at de uhindret måtte købslå med de svenske og tilføre dem klæder og andre varer undtagen humle, salt, krudt, bøsser og andet forsvarsudstyr på betingelse af, at de indleverede det sølv, de fik i handelen, til mønten i Skåne mod at

⁸⁰ LFK, fol. 114 r. Kongen havde i brev af 1519 10/7 pålagt byens borgere at betale cise af hjemmebrygget øl (Da. gl. Kbstlov., V, s. 113–16).

⁸¹ Ibid. fol. 106 r. Mon der er lagt noget ironisk i udtrykket »mester Jørgen Skotborg nu utwaldt erckebescop« (min fremhævelse)?

⁸² Ibid. fol. 24 r, 68 v, 98 r.

⁸³ Ifølge § 31 af 1415 privilegiet for Malmø måtte ingen bygge bygning eller stejler til at hænge garn på uden rådmændenes tilladelse (Da. gl. Kbstlov., IV, s. 61). Middagen på stranden d. 1. august kan derfor have været et startsignal til at forberede Skånemarkedet. Fra 1550'erne kan det dokumenteres, at borgmestre og rådmænd fik stejle- og styrterumspenge (Malmö Stads hist. II, s. 58–59. 101).

få fyldest herfor. Relator er »Joannes Michaelis, civis Malmøgensis«. ⁸⁴ I kærnerregnskaberne finder vi allerede under St. Dionysii dag (9/10) en post på 20 skilling til Hans Trwilsen da »hand førte noghre breff till Falsterbo, Træleborg oc Ystadt, som Hans Mickilszen tha paa vor kiæreste naadige herres vegne vtsende«. ⁸⁵ Laurent Hermodsen fik 6 skilling for et lignende brev til Lund, men Twge Hestemøller for 8 skilling bragte et brev til Falsterbo (Skanør?). Kort efter måtte Hans Truelsen igen afsted til Trælleborg med tre af kongens breve og til Landskrona med et kongebrev, mens Per Lawrensen førte en kongens tjener til Falsterbo med et brev. ⁸⁶ Det lader til, at Malmø har taget sig af breve til den sydvestlige del af Skåne fra Landskrona over Lund til Ystad. Sidstnævnte har måske sørget for viderebringning af breve til det østlige Skåne, mens de tre andre byer har udbragt budskaber i deres opland (jævnfør de tre breve til Trælleborg). Kongeparrets brevveksling får vi også et glimt af i en indførsel vedrørende 2 mark til en færgemand, der roede over til København »meth eth wor naadige herres breff som nedkom fran Raadneby och hans naade haffde till screffuit drotning Elisabeth«. ⁸⁷

En sammenligning mellem de ordinære indtægter (Tabel 6) og de ordinære udgifter (Tabel 7A) viser, at der er et mindre overskud. Som nævnt skal der til udgifterne dog lægges nogle af de penge, der gik til ægter for kongen, men næppe så meget, at de overstiger overskuddet. Spørgsmålet rejser sig derfor, om der er tale om budgetplanlægning, hvilket Ole Jellingsø finder kan være tilfældet i Helsingørs regnskaber. ⁸⁸ Det er sværere at bevise for den tidligere periode, men da de ordinære indtægter og udgifter ligger ret fast for Malmøs vedkommende i alle tre år, kan man argumentere for, at byadministrationen har vidst med nogenlunde sikkerhed, hvad den kunne forvente at få ind og fastsat udgifterne derefter, i hvert tilfælde i normale år. De store udsving i Malmøs budget i årene 1517–19 er forårsaget af de ekstraordinære udgifter, der opstod som følge af kongens politik, og som blev dækket ind, som man bedst kunne.

Blandt de ekstraordinære udgifter er i 1517 og 1519 udgifterne til

⁸⁴ Suhm, *Nye Saml.*, 2:II, s. 147 (= *Da. gl. Kbstlovg.* IV, s. 365).

⁸⁵ LFK, fol. 69r.

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ *Ibid.* fol. 67v (15/6–20/6 1518). Brevet er ikke blandt de overleverede i München-samlingen, hvor det tidligste brev fra kongen til dronningen er dateret 22/7 1518 og skrevet i Stockholm (trykt i Ekdahl, *Christian II:s Arkiv*, I, s. 144–45). Se München-samlingen, ved Emilie Andersen, *Vejledende arkivregistraturer XV* (København, 1969) s. 95.

⁸⁸ Jellingsø, *Helsingørs*. s. 26 ff. 49–50.

byens befæstning altdominerende. Selvom teglgården jo egentlig skulle være en indtægtskilde, er den i disse år opført som udgift men har sikkert mindsket byggeomkostningerne til muren. Hovedparten af udgifterne bestod af løn, mad og øl til de murere, kalkslagere og arbejdsfolk, der arbejdede på byens mur og volde i sommermånederne 1517 og 1519.⁸⁹ En anden større udgift var anskaffelsen af en stor kanon, købt af kongen, der til gengæld fik to små kanoner og kobber for 133 mark 10 skilling 5 penninge.⁹⁰ Opsætningen af denne og andre kanoner kostede yderligere penge i form af lønninger til tømrere, kalkslagere, remmesnidere og hjulmagere, ligesom byen indkøbte salpeter til fremstilling af krudt.⁹¹ Udgifter til de store befæstningsanlæg hvilede på byen som helhed, hvorimod det daglige opsyn og vedligeholdelsen af volde, mure og palisader var borgerligt ombud. I Malmø havde de ti rodemestre ansvaret for, at dette blev udført.⁹²

De militære udgifter opført i Tabel 7 B omfatter indkvartering, fetalje og udbud. Det er i modsætning til befæstningen ikke de faktiske udgifter, men administrationen af disse byrder, der er angivet. Tilsyneladende har de menige lejesoldater betalt for deres ophold, hvorimod de befalingshavende, der blev indkvarteret hos rådmændene eller andre købmænd, fik gratis forplejning af deres værter, som til gengæld fik deres udgifter refunderet af byen.⁹³ Hvis soldaterne ikke betalte, stod byrådet dog almuen bi med at indkræve betalingen for opholdet.⁹⁴ De penge, byen fik i 1519 af Skanør og Falsterbo, der til gengæld slap for indkvartering, er derimod gået direkte i byens kasse.⁹⁵

Malmø havde lejesoldater indkvarteret i alle tre år. I november 1517 var der 1100 ryttere i byen, men dette antal blev efter borgmesterens indtrængende bønner til kongen reduceret til 350 i december.⁹⁶ Dermed var borgernes sikkerhed dog ikke garanteret. I januar 1518 optrådte lejetropperne i Skåne noget foruroligende, og i maj, da de ikke havde fået sold, truede de med selv at tage den fra Malmø. Store og små aktiviteter

⁸⁹ LFK, fol. 32r–41v, 107v–113v.

⁹⁰ Ibid. fol. 29v–30r.

⁹¹ Ibid. fol. 95r, 95v, 108r, 112v.

⁹² Malmø råds. prot. 1503–48, s. 289.

⁹³ Se for eksempel fol. 94r (høvedsmanden Claus Beszellyn, der i april 1519 lå til rådmand Per Harcke, som fik sine udgifter dækket) og fol. 73r (nævner 2 ryttere, der havde været indkvarteret hos Magdalene Kieldesmedz, der ikke ses at have modtaget nogen godtgørelse). Nogle retssager fra 1538 viser ligeledes, at borgerne kunne kræve betaling af de menige soldater (Malmø råds. prot. 1503–48, s. 143, 146).

⁹⁴ I december 1519 hjalp byrådet almuen med at indkræve de penge, som »fransoserne« skyldte (LFK, fol. 102v).

⁹⁵ Ibid. fol. 92r.

⁹⁶ Ibid. fol. 26r

udløst af panikken afspejles levende i regnskabet.⁹⁷ En natlig rådslagning mellem byråd og soldaternes høvedsmand på rådhuset kostede 4 albi i lys; høvedsmandens skriver fik 8 skilling for et brev til landsknægtene, skrevet efter borgmestrenes, rådets og høvedsmandens befaling; 2 skilling blev udgivet for et stykke blik »som giordes en lade aff at lade de halffue slanger (kanoner) meth«, og 2,5 mark kostede det at færgе Hans Bynger over søndag nat, for at han af kongen skulle forhøre, om byen skulle yde modstand eller ej. Byen fik besked på at forsvare sig, bønderne i de omliggende herreder blev beordret afsted »byen till hielp oc trøst«, og kongens skytter kom fra København. Angrebet blev dog afværget, da Mogens Gøye og mester Anders (Glob) kort efter ankom med penge til soldaternes sold.⁹⁸ Et lettet byråd sendte rhinskvin til deres herberg; bønderne fik øl, inden de drog hjem, og skytterne fik brød og øl med tilbage til København.

Fremstillingen af fetalje hvilede ligeledes på den enkelte husholdning, men undertiden med tilskud i form af penge eller naturalier fra kongen. Således sendte den københavnske borgmester, Albert van Goch, i august 1518 80 læster bajsalt til Malmøs borgere på kongens vegne som betaling for den fetalje, de havde »wndsætt« Tyge Krabbe med.⁹⁹ Har fetaljen bestået af saltet kød eller fisk, er kongens betaling blevet særdeles vel modtaget, da borgerne netop da havde brug for salt til at pakke sild – Skånemarkedet var lige begyndt – og senere ville få brug for det til efterårsslagningen. Ellers bestod de fleste fetaljeleverancer af brød og øl.¹⁰⁰

Byen skulle også selv stille soldater, når krigshandlingerne genoptoges. Udbuddet i 1517 udgjordes af 80 eller 90 mand, men ingen omkostninger er noteret.¹⁰¹ I 1518 nævnes kun små beløb som 9 skilling til et par sko og 8 skilling i tærepenge som byens spillemand, Stentzell, fik »tha hand vtfoor meth worth folck byen vtgiorde emod the swenske och Dytløøf Henrickszen war hœffwitzmand fore«. ¹⁰² De øvrige udgifter til borgerbevæbningen er nok blevet dækket af rodeskatte og den enkelte borger selv. I 1520 er der derimod i Malmøs regnskaber opført en udgift på 69

⁹⁷ Ibid. fol. 27 v, 64 v–66 r.

⁹⁸ Ibid. fol. 66 r. En udateret pengeudbetaling i forskellige mønter, foretaget af Anders Glob, kan stamme fra denne lejlighed (tryk i *MidAld Rgsk*, 1. rk., 1. bd., s. 158).

⁹⁹ RA. München-samlingen. Pk. 30, læg 3. 1518 20/8. LFK, fol. 68 v.

¹⁰⁰ Ibid. fol. 23 v (malt, mel, kød), 26 v (øl), 72 v (øl, havre), 73 v (øl), 95 r (brød og øl), 96 r (brød og øl).

¹⁰¹ 29/6 1517 rejste borgmester Jacob Nickelsen til kongen for at bede om nedsættelse i antallet af soldater, byen skulle stille, fra 90 til 80 (ibid. fol. 23 v). Det ses ikke om ansøgningen blev efterkommet (jvf. nedenfor).

mark (= 1104 skilling), som Ditlev Henriksen fortærede sammen med de 40 heste og 120 karle, der udgjorde byens udbud det år.¹⁰³

VI

Kæmnerregnskaberne indeholder et væld af oplysninger, der kan bidrage til at belyse de historiske begivenheder under Christian 2.s regering, hvor de kan supplere og underbygge andre kilder. Til belysning af den senmiddelalderlige købstads finansvæsen står regnskaberne som den eneste udtømmende kilde, vi har, og det er et spørgsmål om de fremdragne ordinære indtægter og udgifter fra landets næststørste by er repræsentative for danske købsteder i mere normale tider. Kildematerialet tillader ikke at drage endelige slutninger, i hvert tilfælde ikke hvad angår de absolutte tal. Derimod kan vi komme noget videre med hensyn til forretningsgang og de forskellige indtægters og udgifters fordeling ved at betragte de få administrative optegnelser, der er bevaret fra senmiddelalderen.¹⁰⁴ De stammer fra to kongerigske byer: Kolding der var mindre end Malmø og præget af slottet, og rigets største by, København, en aktiv handelsby men også hoffets og administrationens hovedsæde. Desuden er medtaget en hertugelig by (Flensborg), der, hvad størrelse, økonomisk aktivitet og social struktur angår, har lignet Malmø en del. Stiftsbyen Slesvig er derimod udeladt.

København skiller sig ud fra de andre byer, hvad angår finansadministrationen. Byens finanser var delt mellem flere rådmænd, der hver for sig aflagde regnskab for byrådet og repræsentanter for borgerskabet. En af disse rådmænd havde ansvaret for kæmneriet, hvormed man menes indtægterne fra torv, told, vejerbod og lignende og de løbende udgifter, der blev betalt heraf. Indtægter fra leje af byens jorder og gårde samt udgifter hertil blev administreret af en anden rådmænd, hvilket kan skyldes, at København havde et usædvanligt stort antal ejendomme. Byens teglgård, indtægt fra byskat, ekstraordinære skatter, sagefald samt udgifter til befæstning af byen blev ligeledes administreret separat af

¹⁰² Ibid. fol. 73v. Antallet nævnes ikke, men en udateret liste fra svenskekrigene angiver, at Malmø skulle stille med 30 heste »huer hest på xx marck – oc thertill saa mange gode karle som hestene kunne riidhe med harnisk wærige well ferduge« (trykt i Henrik Behrmann, Kong Christian den Andens Historie, udarbejdet efter Dokumenter, København, 1815, II, s. 122–30). Efter Malmøs udbud i 1519 at dømme, gik der 3 karle pr hest. Den udaterede liste angiver således 90 karle fra Malmø og må stamme fra 1517 (hvis Jacob Nickelsens bøn ikke blev efterkommet) eller 1518. Emilie Andersen har identificeret rådmænd Ditlev Henriksen med købmanden Ditlev Enbeck (Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck, s. 9–10).

¹⁰³ LFK, fol. 113v.

¹⁰⁴ Se noterne 2–4.

andre rådmænd. I det hele taget gør notitserne vedrørende Københavns regnskaber indtryk af, at diverse indtægter og udgifter noget tilfældigt er blevet fordelt blandt rådmændene. I Kolding og Flensborg peger optegnelserne derimod på en overordnet styring i hænderne på kærneren som i Malmø. I Kolding nævnes i enkelte år rådmænd og borgere, der aflægger særregnskab, men da for ekstraordinære skatter og/eller udgifter. Der gælder for eksempel for årene 1498 (Hans' togt til Sverige) og 1519.¹⁰⁵

Alle regnskaber er blevet fremvist årligt; i Flensborg er dette foregået regelmæssigt i begyndelsen af marts, hvorimod datoen svinger noget mere i Kolding. I København var der flere revisioner årligt, som følge af de mange forskellige regnskaber. Som tilfældet er med Malmø, har kærneren i de andre byer måttet dække underskud af sin egen lomme, for så at få godtgørelse, når regnskabet blev opgjort, noget der også var praksis i udlandet.¹⁰⁶ Dette forhold har bevirket, at vi i Kolding kan se, at regnskabet balancerer i de rolige år i 1490'erne. I 1500 (togtet til Ditmarsken) er der et underskud på 23,5 mark (= 376 skilling), mens de følgende år viser lave underskud vekslende med overskud (under 100 skilling). I 1514 optræder det første større underskud på 76 mark 1 skilling (= 1223 skilling), mens der i 1519 er overskud på 34 mark 12 skilling og 10 penninge (= 556,8 skilling).¹⁰⁷ I perioden 1520–50 er der større udsving i overskud og underskud, sikkert fordi øgede byrder sammen med nye skatter gjorde planlægning umulig. Optegnelserne fra Kolding bekræfter imidlertid, at normale indtægter og udgifter lå temmelig fast.

Hvad angår størrelsen af indtægter og udgifter, kan kildematerialet kun give os oplysninger fra København, hvor nogle af de større indtægter for årene 1516 og 1517 er angivet:

Landgilde (påske 1515 – nov. 1516)	5393,5 sk
Landgilde (nov. 1516 – nov. 1517)	4924 sk
Salg af byens jord (1516)	1184 sk
Sagefald 3/1–21/11 1516	2667,5 sk
Byskat 1517	5964 sk

København har haft en mindre indtægt fra byskatten end Malmø i 1517 på trods af, at København havde næsten dobbelt så mange

¹⁰⁵ Kolding Bys bog, fol. 12v, 14r.

¹⁰⁶ Finances et comp., s. 92, 144, 248.

¹⁰⁷ Kolding Bys bog, fol. 12v–14v, 244v.

borgere.¹⁰⁸ Byskatten er dog stadig den største indtægtskilde ifølge optegnelserne, men ikke meget større end landgildeindtægterne. Som nævnt havde København et stort antal ejendomme. I 1496 blev disse opgjort til 195 enheder fra boder og kålhaver til store gårde, hvilket indbragte 352 mark 15 skilling (= 5647 skilling) i husleje. Dette antal blev imidlertid formindsket, da København ligesom Malmø befæstede byen i Christian 2.s regeringstid. For at dække udgifterne blev en del af byens jordegods solgt fra, ofte til rådmænd, der havde betalt udgifterne af egen lomme, så byens jordegods formindskedes stærkt i disse år. En opgørelse fra 1540 viser, at byen da havde 40 lejere mod 186 i 1496.¹⁰⁹ Kolding Bys bog nævner ikke befæstningsanlæg. Byen var allerede befæstet, og borgerne havde Koldinghus som yderligere tilflugtssted.¹¹⁰

Som en sidste supplement til Malmøregnskaberne står den herlige, selvbevidste notits i Kolding Bys bog om en rytterskat, der var blevet opkrævet i 1498 »som wore bodhsmenn finghæ som wore meth oc windhe Swerige«.¹¹¹ Denne rytterskat, der har dækket byens udbud, kan svare til de rodeskatter, der blev opkrævet i Malmø.

Endelig skal der peges på en kilde, der også kan bruges i forbindelse med købstadsfinanserne, i hvert tilfælde i de købstæder, der hørte under kongen, nemlig kansler Klaus Gjordsens opgørelse over hvilke indtægter, kongen kunne kræve og hvor meget, han kunne regne med at få ind. Gjordsens register er efter indre kriterier dateret til 1523–1525¹¹² og sikkert baseret på oplysninger fra slutningen af kong Hans' tid i kancelliet.¹¹³ Malmøregnskaberne kan bekræfte rigtigheden af den opgivne byskat på 300 mark, ligesom den noget mindre indtægt København fik fra byskattebetalingerne også afspejler sig i den skat, hovedstaden skulle betale til kongen: 281 mark 4 skilling. Derimod kan vi ikke kontrollere den anden oplysning i Gjordsens register om de 2.000 mark i told, cise og sagesfald »somme tiidt mere oc somme tiidt mynder«, som kongen kunne

¹⁰⁸ Ljungberg anslår løseligt Malmøs befolkning til ca. 3.000, beregnet på grundlag af de 544–605 skatteborgere, og anfører, at København omtrent samtidig havde 811 skatteydere (LFK, s. 11). Sidstnævnte tal er åbenbart taget fra rodelisten fra o. 1510 (Kjøb. dipl., I. s. 280–85). Lennart Tomner sætter tallet noget højere for Malmø til ca. 5.000 indbyggere (Malmö Stads. hist., s. 87–88).

¹⁰⁹ Kjøb. dipl., I. s. 399–400 (ca. 1540), s. 234–46 (1496 2/5).

¹¹⁰ Vivi Jensen, Koldings middelalderlige forsvarsværker og jordværkerne omkring Koldinghus. Hikuin 7 (Højbjerg, 1981), s. 99–106.

¹¹¹ Kolding Bys bog, fol. 12v.

¹¹² Da. Mag., 2:VI, s. 270–72.

¹¹³ Foruden det politiske aspekt i at genskabe 'de gode gamle dage' under kong Hans var der også det rent praktiske problem, at Christian 2. havde taget en hel del regnskabsmateriale med i eksil (München-samlingen, VA XV, s. 82–88) og Sigbrit har muligvis gjort det samme (Venge. Studier ... fra Christian II's tid. s. 62–63).

regne med fra Malmø. Byens del af cisen udgjorde, ifølge forordningen af 1516, en tredjedel af den samlede cise, hvilket igen vil sige, at Christian 2. i 1517 fik 758 mark 10 skilling (= 12.138 sk) og i 1518 870 mark 4 skilling (= 13.924 skilling). Forudsættes at sagesfaldet afspejler den traditionelle deling, halvt kongen halvt byen, skulle Christian 2. i 1517 have fået 22 mark 8 skilling (= 360 skilling) og i 1518 40 mark 12 skilling (= 652 skilling). Disse beløb (cise og sagesfald) er mindre end halvdelen af de 2.000 mark, Klaus Gjordsen regner med. Toldintægterne kan vi ikke læse ud af Malmøregnskaberne. At Gjordsen dog ikke har overvurderet denne indtægtskilde, ses af, at Christian 2. i 1517–18 reelt fik 27.680 mark danske penge plus næsten 163 mark sølv fra Malmø i »Thold, Skudeti-egn, siise, wrag og alt andhett« og af »sølfitt och Payemente«, det sidste dog nok fra mønten.¹¹⁴

Dette sidste forhold: de forholdsvis beskedne summer, kongen får ifølge Malmøregnskaberne fra 1517–19, de rimelige (synes det) beløb opgivet af Klaus Gjordsen i begyndelsen af Frederik 1.s regeringstid, hvor der måtte trædes lidt varsomt, og de meget store summer, kongen reelt har modtaget under krigen mod Sverige, sætter Malmøregnskaberne i relief. De ordinære indtægter og udgifter i Malmøregnskaber tegner et billede af et kommunalt finansvæsen, der lå i faste og beskedne rammer. Administrationen af byens finanser var et magistratsombud, hvilket ikke alene bidrog til at holde omkostningerne nede, men også gav byens ledende mænd en chance for at få erfaring i byens finansielle styre. De regelmæssige indtægter var tilstrækkelige til at dække kommunale behov i fredstid, og skatterne udgjorde en beskednen byrde på dem, der var skattepligtige. At borgerne samtidig havde pligt til at holde gader, veje og volde vedlige og derigennem yderligere bidrog til byens finanser, mærkedes vel ikke så meget som betaling for at få det gjort. Det er heller ikke uvæsentligt, at de penge, kærneren gav ud på byens vegne, forblev i byen i form af lønninger til håndværkere og arbejdskarle eller i form af indkøb hos byens handlende, hvorimod de kongelige skatter og afgifter trak penge ud af byen. Som det er søgt påvist ovenfor, peger kildematerialet på, at Malmøregnskaberne kan afspejle forholdene i de danske købstæder i senmiddelalderen.

At kalde deres finansvæsen for »småtskåren«,¹¹⁵ er dog en misforståelse af den historiske situation. Det væsentlige er ikke, at byernes finansadministration var beskednen og beløbene små, men at det var en fleksibel administration, at de ordinære lave skattepligter muliggjorde en stærk

¹¹⁴ Suhm, Nye Saml., II, s. 149–50.

¹¹⁵ Mackeprang, Da. Købstadstyrelse, s. 155.

forøgelse af skattetrykket og at byrådet kunne forlange, at borgerne selv bar nogle af omkostningerne til vedligeholdelse af byens infrastrukturer. De store beløb, der ifølge kancelliets register indgik i kongens kasse fra byen, viser, at der i de danske byer var en vigtig reserve af administrativ kunnen og kapital, der kunne mobiliseres, hvor beskedne byernes finansvæsen end har set ud i fremtiden.¹¹⁶ På grund af de lave kommunale skatter kunne man trække kapital fra indbyggerne gennem indirekte skatter som told og cise, og i krisetider pålægge dobbeltskatter, overskatter, rytterskatter, rodeskatter og sølvskatter. Samtidig var det muligt at inddrage flere rådsmedlemmer og andre borgere i administrationen af disse skatter, så kancelliet i belastede perioder kunne uddelegere en del af finansadministrationen til byerne.

Her kan ligge en af forklaringerne på det trods alt forbløffende faktum, at landet i en periode på næsten halvtreds år, fra Christian 2.s tronbestigelse til Christian 3.s sidste regeringsår, kunne opretholde et næsten konstant krigsberedskab med deraf følgende ekstraordinære skatter, tvangslån og militære forpligtelser presset ud af befolkningen, og med den administration, disse krævede.

¹¹⁶ Som eksempel kan nævnes lån på 2200 mark (= 35.200 sk) som nogle af Malmøs købmænd i 1522 gav kongen (Kjøb. Dipl., IV, s. 394), og borgmester Jacob Nickelsens lån på 7500 mark i december samme år til Sigbrit på kongens vegne (E. Andersen, *Malmøköbmanden Ditlev Enbeck*, s. 14–15).

SUMMARY

*Municipal finances during the early sixteenth century:
The Accounts of the City Treasurer of Malmø, 1517-1519*

The major problem in dealing with the municipal finances of the late-medieval Danish city is the scarcity of sources; however, we do have one source that can be utilized: the account books of the city treasurer, Lyder van Freden, of the Scanian town of Malmø, covering the period from Easter 1517 to July 1520.

During these years king Christian II waged war on Sweden, which had seceded from the Union, established at Calmar in 1397. The political events have made their mark on the accounts, as is demonstrated in part II, which discusses the information, supplied by entries in the accounts, concerning national affairs.

In part III the financial administration and the organization of the accounts are discussed. The city treasurer, *kemner*, was a member of the city council and in charge of all municipal income and expenditures, although certain major accounts (military expenditures, the municipal tile kiln) might be delegated to a fellow councillor. The books were audited yearly in the presence of representatives of the citizenry and the accounts show the effect of that, being organized in the same way for each fiscal year, beginning at Easter. First, income is enumerated, beginning with a list of taxpayers and their payments and followed by an itemized list of other types of income. Then, expenditures are listed, beginning with wages to municipal employees and other administrative costs and followed by a list of other expenses, arranged chronologically, except for the major expenditures caused by the fortificatory works undertaken in 1517 and 1519. All expenses incurred in this connection are arranged at the end of the accounts for the respective year.

In parts IV and V the quantitative information of the accounts is analyzed. The taxlists show that taxpayers were assessed individually. Additional sources reveal that a taxpayer paid about 1-2% of the value of his or her income and property. The median tax (8 shillings) corresponds to between one and five day wages for artisans and semi-skilled labourers. The income from the regular tax, the *byskat*, remained fairly stable, even if the number of taxpayers and taxpayments fluctuated (TABLES 1 and 2). The increase in the number of taxpayers comes primarily from those paying the lowest taxes (TABLE 3) while the artisans remained the most stable contributors to the *byskat*, paying slightly more than warranted by their numbers (TABLE 4). Apparently, the city council could not or would not change the tax rate. Increments in the *byskat* income were the result of stricter assessment and collection of taxes.

The *byskat* made up the largest part of the municipal income, which fluctuated greatly during the three years as a result of the war (two towns reimbursing Malmø for quartering soldiers) and of the previous *kemner's* belated return of surplus from his tenure (TABLE 5). If, however, the regular income is extracted we find that, in fact, the size of the income, the city could count on in normal years, was quite stable (TABLE 6). Expenditures (TABLE 7) fluctuated similarly but, again, expenses not caused by the wars can be extracted and prove to be similarly stable (TABLE 7A) and less than the ordinary income. The types of expenditures are discussed on the following pages.

Part VI discusses if and how representative the accounts from Malmø, the

second largest city in the country, are, based on the extant notices concerning fiscal administration from three other towns, the ducal city of Flensborg, socially and economically comparable to the royal city of Malmø, the smaller royal town of Kolding, and Copenhagen, the capital and the largest city.

While the fiscal administration of Copenhagen was divided among several councillors and a great part of its income came from the large number of municipal properties, the other cities had a firm fiscal administration in the hands of the *kæmner*, a balanced budget, though of modest size, during normal years and yearly public audits.

It is concluded that municipal fiscal administration in Denmark was fairly set by the late Middle Ages and that the amounts passing through the city's coffers were rather modest, deriving from fairly low regular taxes and administered by unpaid councillors and citizens paying their civic obligations. It is argued, however, that this modesty in size and activity should not be interpreted as backward or primitive. The evidence also shows that during periods of war or political unrest when additional money, silver, gold and military services were needed and extracted through extraordinary taxes and royal orders, the medieval Danish city was able to draw on the capital, the administrative practice and the military services that its citizens and leaders could offer. This may in part explain how the kingdom was able to remain at war or preparing for war uninterruptedly for almost 40 years with the financial and human resources this state of affairs demanded.

»At give Gud hvad Guds er og Keiseren hvad Keiserens er«

1850'ERNES DANSKE SKOLELOVGIVNING OG DEN OFFENTLIGE DEBAT OM ALMUESKOLEN

AF

NING DE CONINCK-SMITH

I 1830'erne, 40'erne og 50'erne blomstrede den skolepolitiske debat i Danmark.¹ Stænderforsamlingerne og Rigsdagen gav tilsammen med en lang række skolepolitiske tidsskrifter og dagspressen rige muligheder for offentligt at fremføre og diskutere synspunkter i denne sag. Med Grundlovens udstedelse fik debatten en ny drejning, idet der nu også åbnedes mulighed for at reformplanerne – afhængigt af de politiske konjunkturer – kunne omsættes til love. Stænderforsamlingerne havde jo kun været rådgivende.²

Da Joakim Larsen godt 40 år senere skrev anden del af sit store skolehistoriske værk, omhandlende perioden 1818–98, undrede han sig over, at de mange reformpolitiske diskussioner fik så få lovgivningsmæssige følger. De skolelove, som blev vedtaget i 1850'erne, ændrede nemlig intet afgørende ved, at grundloven for almueskolevæsenet på landet fortsat skulle være »Anordning for Almueskolevæsenet på Landet« fra 1814. Derimod indebar skoleloven fra 1856 og seminarieloven året efter,

¹ Nærværende artikel er resultatet af en bearbejdning af mit utrykte speciale: Skole og stat. Intentionerne i den statslige skolepolitik 1780–1820 og 1848–1860. Københavns Universitet 1983. Hverken i specialet eller i denne artikel undersøges hele det skolepolitiske debatspektrum. Det ville have været en uoverkommelig opgave indenfor de givne rammer. Derimod har jeg, som det vil fremgå af teksten, udvalgt et vigtigt krystaliseringspunkt for debatten, nemlig Grundejerforeningens prisopgave fra 1851.

I undersøgelsen af holdningen til almueskolen blandt forvaltere af skolevæsenet på amts- og sogneplan inddrages kun besvarelser fra myndighederne i henholdsvis Ringkøbing og Præstø amter på Kulturministeriets forespørgsler om skoleforhold i årene 1848–56, jvf. note 26. Citatet i overskriften stammer fra en betænkning indsendt til Kulturministeriet af Ålborg Amtsråd den 23.8.1855 og findes i sin helhed gengivet s. 00, jvf. note 27.

² Henvisninger til debatten findes hos Fr. Thomassen: Dansk Pædagogisk Litteratur, Kbh. 1896, s. 65 ff.

at der fremover skulle ofres flere penge, især på skolebyggeri og indkøb af undervisningsmidler samt på bedre løn- og pensionsforhold til et voksende lærerkorps. Endvidere erstattedes i 1855 skolepligt med undervisningspligt for alle børn. Dette betød, at forældre der ikke ønskede at sætte deres børn i almueskolen fik mulighed for selv at undervise dem mod, at de mødte til halv-årlige overhøringer i almueskolen. Tidligere fordrede hjemmeundervisning at forældrene ansatte en huslærer. Joakim Larsen anførte som årsag til den fraværende skolereform, på trods af at samfundet havde forandret sig siden 1814, at det ville have været umuligt at forene de mange modstridende synspunkter.³

Siden Joakim Larsens dage er der ikke blevet ofret mange ord på 1850'ernes skolepolitik, før Echard Bodenstein for et par år siden udgav en bog om 1855-lovens tilblivelse. Denne lov fandt han specielt interessant fordi hjemmeundervisningen i sit princip kan henregnes som en af forudsætninger for friskolebevægelsens udvikling i 1860'erne.⁴ Bodenstein analyserer ligesom Joakim Larsen primært den parlamentariske og i mindre omfang den pædagogiske debat, og han går ikke nærmere ned i diskussionen af skolelovgivningens forbindelse til den samfundsmæssige udvikling. Hans forklaringer ligger således på det personlige plan. Det var ikke Grundtvig, sådan som de fleste friskolehistorikere har hævdet, men Madvig der var drivkraften bag 1855-loven.⁵

Svagheden ved både Joakim Larsens og Echard Bodensteins undersøgelser er efter min mening den manglende diskussion af almueskolelovgivningens forbindelse til 1850'ernes danske landbosamfund. Og det er i et forsøg på at råde bod herpå, at denne artikel er blevet til. Dens formål er således gennem en analyse af den politiske og pædagogiske debat at bestemme hvilke forskellige holdninger til en almueskolereform, der fandtes i 1850'erne. Dernæst er det hensigten at afdække, hvilke synspunkter der blev taget hensyn til ved lovgivningens udformning.

Den skolepolitiske debat var som nævnt meget omfattende; i det følgende har jeg derfor søgt at fange hovedsynspunkterne ved særligt at fokusere på tre forskellige områder. For det første ved at se på Grundejerforeningens prisopgave og de indkomne besvarelser fra 1851–52. Når jeg har valgt netop denne konkurrence er det ud fra ønsket om at klarlægge, hvilke reformer de politisk aktive godsejere ønskede at fremme for derigennem at danne mig et indtryk af den pædagogiske debat. For det

³ J. Larsen: Bidrag til den Danske Folkeskoles Historie 1818–98, Kbh. 1899; ny udgave 1984, kapitel IX.

⁴ Echard Bodenstein: Skolefrihed in Dänemark – Studien zur Entstehung eines schulpolitischen Prinzips, Tønder 1982. Friskolens grundlov fra 1864 gav tilladelse til at børn, der ikke var blevet undervist i almueskolen, kunne blive overhørt i deres egen skole.

⁵ Anf. arb., s. 305.

andet ved at undersøge indberetninger fra skoletilsynsmyndigheder på sogne- og amtsplan til Kirke- og Undervisningsministeriet. Målet er at belyse, hvilke holdninger til almueskolen, der fandtes blandt de mennesker, som i det daglige førte tilsyn med almueskolevæsenet. For det tredje ved at behandle den politiske debat i rigsdagen for herigennem at bestemme, hvilke argumenter der blev fremført for og imod almueskolevæsenet og af hvem.

Grundejerforeningens prisopgave 1851–52

Grundejerforeningen blev oprettet omkring årsskiftet 1850–51. Det var en organisation stiftet af nogle af landets største godsejere, som havde brudt med den hidtidige godsejerorganisering, Godsejerforeningen. De mente at godsejerne burde tage initiativ til at få spørgsmålet om fæstets overgang til selveje løst. Foreningens medlemmer forpligtede derfor hinanden gensidigt til at indgå frivillige overenskomster med de tidligere fæstebønder. Sammenlignet med andre godsejere rådede Grundejerforeningens medlemmer over langt større formuer og havde derfor også råd til en vis progressivitet. Men det må dog understreges, at når godsejerne i disse år overhovedet fandt det nødvendigt at organisere sig, så skyldtes det, at de så bondebevægelsen og Grundloven som trusler mod deres egen privilegerede samfundsmæssige stilling. Også for Grundejerforeningen var dette helt fundamentalt.⁶

Grundejerforeningens medlemmer beskæftigede sig i deres politiske arbejde med flere spørgsmål end de snævre godsejerpoltiske, og det vil især sige fæstesagen. Foreningen havde således mere karakter af et politisk parti, og det faldt godt i tråd dermed, at foreningen også ønskede at bidrage til debatten om almueskolens udvikling. De indkomne prisopgave-besvarelser skulle således bruges til udformning og afklaring af det skolepolitiske program, som man ville lægge frem på rigsdagen i 1852.⁷

I opslaget til prisopgaven lagde Grundejerforeningen sine præmisser for et skolereformprogram frem. For det første skulle de indsendte forslag tage udgangspunkt i eksisterende forhold i almueskolen, d.v.s. man ønskede ikke forslag til grundlæggende ændringer af undervisningens formål og indhold eller til en voldsom forøgelse af de midler, der skulle afsættes til almueskolen. For selvom »Folkets Oplysning« måtte anses som »et Middel til at den Ret, som politisk er overgivet Folket, kan blive

⁶ Niels Clemmensen: Godsejernes organiserede politiske virksomhed under Stænderforfatning og Junigrundlov i: *Historie XI*, 1975–76, s. 43 ff.

⁷ »Kjøbenhavnsposten« 29.3.1851 og F. A. Milo og H. Schneekloth (udg.): *Skolens Reform*, 1951, s. 166 ff.

brugt til Folkets Tarv« så ønskede Grundejerforeningen på den anden side ikke, at almueskolen skulle give det enkelte barn »...en Dannelse, der bringer Vedkommende for langt bort fra den Kreds, hvor han ifølge sin Livsstilling hører hjemme,... idet visse Fordringer til Livet, som Dannelsen kan frembringe, ikke staae i Forhold til den Opfyldelse, som Staten og Livet kan byde«. Formålet med en reform skulle være at sikre »... en heldig Udvikling af vor ved Grundloven givne Statsforvaltning«, eller sagt med andre ord, undervisningen i almueskolen burde medvirke til en cementering af de eksisterende magtforhold i samfundet.

For det andet skulle der i besvarelserne indgå en behandling af forholdet mellem skole, kommune og stat. Når Grundejerforeningen netop ønskede dette spørgsmål behandlet, må det ses i sammenhæng med, at et af de centrale stridsemner i den skolepolitiske debat i disse år var skolens organisatoriske forhold. Fra grundvigiansk og bondevenlig side var der rejst krav om større forældreindflydelse, og lærerne ønskede sagkundskaben inddraget. Allerede med den formulering, som Grundejerforeningen havde valgt i opslaget, havde man vist at hverken forældre eller den pædagogiske sagkundskab var tiltænkt en central betydning i skolens udvikling fremover.⁸

Grundejerforeningen belønnede to besvarelser, nemlig et forslag udarbejdet af dr. theol. W. Rothe: Det danske Almueskolevæsen og dets Reform, der modtog førstepræmien på 500 rdl., og et forslag indsendt af sognepræst i Tversted, C. B. Friis: Bidrag til Belysning af Skolespørgsmålet, der fik præmie for den bedste besvarelse af spørgsmålet om hvilket forhold, der burde være mellem skole, kommune og stat. Andre indsendte forslag kom fra præsten C. L. Børresen: Motiveret Forslag til en Reform, og fra seminarielærer J. N. Meier: Grundstene til den nye Skole.⁹

Herudover blev der i skoletidsskriftet den »Nordiske Folkeskole« aftrykt fire besvarelser, hvoraf de tre var anonyme og det sidste udarbejdet af skolelærer Smidt fra Vinten. Da den »Nordiske Folkeskole« blev

⁸ S.st.

⁹ W. Rothe (1800–78), præst og lektor i teologi og moral ved Sorø Akademi. Iflg. Bjørn Kornerup i Dansk Biografisk Leksikon (1982) var han konservativ i sine religiøse standpunkter. C. B. Friis (f. 1808), sognepræst i Tversted. C. L. Børresen (1799–1867), præst og udgiver af den »Dansk Bondeven«, der i 1841 havde 2100 abonnenter, især på Sjælland. Iflg. Hans Jens i Dansk Biografisk Leksikon (1982) var Børresen især i landbospørgsmål enig med godsejerne. J. N. Meier (f. 1806) seminarielektor på Skaarup Seminarium og folketingsmedlem for Svendborg Amts 3. kreds 1852–54 (Erslevs forfatterleksikon).

Den 16. juli 1852 henvendte W. Rothe sig til Kirke- og Undervisningsministeriet for at få oplysninger om de reformer af købstædernes skolevæsen som havde fundet sted siden 1848. Oplysningerne fik han tilsendt den 30. juli 1852. Hans henvendelse kom altså mere end et år efter, at prisopgaven var blevet udskrevet (marts 1851), og måske tyder dette på at Grundejerforeningen havde bestilt hans besvarelse. Men der er selvfølgelig også den

redigeret af bondevennen og politikeren D. E. Ruggaard vil jeg i det følgende tillade mig at gå ud fra, at disse bidrag var blevet skrevet i den hensigt at bidrage til udviklingen af, hvad man kunne kalde en bondevenlig skolepolitik.¹⁰

I det følgende skal vi se nærmere på hvordan de forskellige forfattere behandlede spørgsmål som: hvorfor skulle børnene gå i skole, og hvad skulle de lære? Hvilket dannelsesideal burde være styrende for undervisningens udformning? Hvordan skulle skolevæsenet organiseres, og hvem skulle have indflydelse på dets udformning?

At børn skulle gå i skole og at der var behov for en reform af almueskolen, herom var samtlige bidragsydere enige. Men de var helt uenige om, hvorfor børn skulle gå i skole, og om hvorfor der var behov for en reform af almueskolen. Et hovedsynspunkt, som blev fremført af Rothe, Friis, Børresen og Meier var at skolegang var en vigtig præventiv foranstaltning, der kunne medvirke til at forhindre »misbrug« af den almindelige valgret. Eller sagt med W. Rothes ord, så var formålet med skolegangen, »at hæve den [dvs. almuen] til Noget, der kan være et virkelig Trin af Dannelse, svarende til dens nuværende forbedrede Vilkaar, og man ere saa meget ivrigere deri, som man frygter, at den ellers skal saare sig og Andre med det skarpe Sværd man har givet den i Hænde i de politiske Rettigheder«.¹¹

Det andet hovedsynspunkt fandtes i indlæggene i den »Nordiske Folkeskole«. Skolegangen skulle forbedre landbefolkningens mulighed for at bruge deres nyerhvervede politiske rettigheder. Målet med almueskolegangen blev af lærer Smidt udtrykt således, »at kommunale Forretningsmænd kunde fremgaa af Skolen med saa meget Dannelse, at de selvstændigt kunde ytre sig baade mundtligt og skriftligt over een dem bekendt Materie og paa en Maade, der ikke stødte dannede og sædelige Mennesker«.¹² Forfatterne i den »Nordiske Folkeskole« fremhævede

mulighed, at han har skrevet de »historiske« afsnit til sidst. Selve journalsagen er forsvundet, men det udgående brev findes i Brevbogen, 2. kontor i Kirke- og Undervisningsministeriet 1852.

Bedømmelseskomitéen bestod af formanden for Grundejerforeningen baron Blixen-Fineche, direktøren for Københavns Skolevæsen V. A. Borgen og professor i æstetik C. Hauch. En gennemgang af disse tre personers privatarkiver henholdsvis i Rigsarkivet og på Det kongelige Bibliotek har ikke givet mere materiale til forståelse af dommerkomitéens valg. Tilsyneladende har Grundejerforeningen ikke efterladt sig spor i aktiverne. Vores viden om foreningen bygger primært på oplysninger i pressen og på diskussionerne i Godsejerforeningen før splittelsen, jvf. Niels Clemmensen anf. arb.

¹⁰ Trykt i den »Nordiske Folkeskole« nr. 29–30: 1851, nr. 44: 1852, nr. 36: 1852 og nr. 33: 1853. Joakim Larsen nævner anf. arb. s. 189, at der indkom 20 forslag, men det har som nævnt ikke været muligt at opspore andre end de trykte.

¹¹ Rothe s. 179 og Friis s. 6.

¹² »Nordiske Folkeskole« nr. 29–30, 1852 sp. 454.

desuden, at børnene skulle indføres i de herskende normer og værdier gennem skolen uden at dette førte til lede for arbejdet i landbruget.¹³

Selvom Rothe, Friis, Børresen og Meier var enige om, at skolegangens formål først og fremmest var at hindre social ustabilitet, så havde de fire forfattere en forskellig opfattelse af befolkningen på landet og den samfundsmæssige udvikling. Rothe og Friis's bidrag kan bedst karakteriseres som alfaderlige og nedladende med stærke, angstfyldte undertoner, jfr. citatet ovenfor. De understregede at oplysning var vigtig, men at uddannelse måtte forblive et relativt gode fordelt efter den enkeltes stilling i samfundet, og at almueskolens elever på ganske få undtagelser nær var »... bestemt til en indskrænket Stilling... en ensformig Beskjæftigelse og med materiel Syssel, for hvilken man ikke maae bibringe dem Lede«. ¹⁴

Børresen og Meier lagde vægt på, at børnene gennem skolen skulle lære at forstå, akceptere og respektere den samfundsmæssige arbejdsdeling, for som Børresen formulerede det: »Magten er nu – ved den almindelige Valgret – for en stor Deel lagt i Mængdens Haand, og hele Folkets Fremtid beroer altsaa paa Mængdens, paa den store Masses Retsindighed og Indsigt ... Mængden maa for saa vidt styres og ledes af Enkelte; men den kan ikke længere styres og ledes ved *Tvang og Frygt*; den kan ikke længere holdes i Ave som umyndige Børn, men maa ledes og styres som myndige Mennesker ved *Fornuftens magt*... og dertil kræves oplysning«. ¹⁵ Man kan sige, at det var en mere demokratisk og optimistisk holdning til samfundet, der kom til udtryk hos Børresen og Meier. De akcepterede på den ene side indførelsen af den almindelige valgret og havde tiltro til at oplysning og skolegang ville få fornuften til at herske i landbefolkningen. På den anden side var samfundssynet elitært, idet de ligeså lidt som Rothe og Friis ønskede en forandring i de sociale magtforhold.

Rothe, Børresen og Meier havde i deres besvarelser inddraget diskussion af og henvisninger til den samtidige pædagogiske debat. Sammenholdes de tre indlæg får man det indtryk, at forskellige pædagogiske retninger brydes i 1850'erne, nemlig filantropismen og nyhumanismen. Filantropisternes materielle dannelsesideal, som lagde vægt på at give børnene en afgrænset sum af viden, genfindes hos Rothe, hvorimod Børresen og Meier klart var inspireret af et nyhumanistisk dannelseside-

¹³ Jvf. også Ludvig Mortensens artikler i »Almuevennen« 1.7.1850, 7.11.1851 og 28.5.1853.

¹⁴ Citeret fra Rothe s. 51; se også Friis s. 7.

¹⁵ Citeret fra Børresen s. 1; se også Meier s. 5.

al, der opstillede udviklingen af den enkelte elevs evner og anlæg som undervisningens endemål.¹⁶

Roths opfattelse var på den ene side »klassisk filantropisk« i sit krav om, at børnene efter endt skolegang skulle være i besiddelse af en vis sum nyttig viden. Ligesom filantropisterne mente han, at landbrugslære skulle indføres på skoleskemaet. På den anden side erkendte han – ligesom både filantropister og nyhumanister – at udenadslære var skadelig og han lagde vægt på den individuelle tilegnelse af stoffet.¹⁷

Børresen og Meier tog afstand fra en overdreven kundskabsindlæring og mente at undervisningens formål burde være formaldannende, d.v.s. en udvikling af det enkelte barns evner, sådan som barnets natur og sociale forhold havde bestemt det. Det hensigtsmæssige i formaldannende undervisning blev af Børresen begrundet på følgende måde: »... man kan jo ikke give sit Barn Føde for hele Livet! endog Capitalen er en meget usikker Forsørgelse! og endnu mindre kan Skole forsyne Barnet med Kundskab for hele Livet. Men den kan vække, øve og uddanne dets aandelige Kræfter, saa det ved *Selvvirksomhed* kan blive i Stand til efterhaanden at erhverve, hvad det ogsaa i Aandelig Henseende faar Brug for«.¹⁸

Dette standpunkt ledte naturligt til den konklusion, at det burde være undervisningens moralske, etiske og religiøse sider, der skulle prioriteres højst, eller som Meier formulerede det, »at alle skulle stræbe efter Vindskibelighed, men ikke efter Videnskabelighed«.¹⁹

De synspunkter, som Børresen og Meier fremførte var ikke nye, men kan genfindes hos to af datidens ledende pædagogiske teoretikere, nemlig hos J. H. Pestalozzi (1746–1827), der netop omkring midten af det 19. århundrede fik en renaissance, og hos J. F. Herbart (1777–1841). Begge kritiserede den overdrevne kundskabsindlæring i skolen og mente, at den moralske karakteropdragelse burde være skolens hovedformål.²⁰ Især Pestalozzi fik stor indflydelse hos almueskolens lærere, og hans arbejde med opdragelse af fattige og forældreløse børn i slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede blev gjort til et symbol for den kamp for anerkendelse af skolens samfundsmæssige værdi, som lærerne førte.

I de bidrag til prisopgavekonkurrencen, som blev trykt i den »Nordiske Folkeskole«, finder man ikke forsøg på at begrunde reformforslagene

¹⁶ Om filantropisme og nyhumanisme, se Reidar Myhre: *Pedagogisk Idehistorie*, Oslo 1972, s. 196 ff.

¹⁷ Rothe s. 53 ff.

¹⁸ Citeret fra Børresen s. 57.

¹⁹ Citeret fra Meier s. 24.

²⁰ Reidar Myhre anf. arb.

med pædagogiske teorier. Dette vidner om, hvor snæver en kreds der havde forudsætninger for at deltage i den pædagogiske debat, og det var da også en almindelig klage i samtiden, at skolelærerne manglede pædagogisk viden.²¹ Bidragene indeholdt oplysninger om de problemer, som den almindelige skolelærer mødte i sin dagligdag: overfyldning af klasserne, høje forsømmelsesprocenter, manglende interesse fra forældrene og dårlige løn og pensionsforhold. Hvis landbougdommens muligheder for deltagelse i samfundslivet skulle forbedres måtte man starte med en reform af barneskolen. Oprettelse af bondehøjskoler – hvoraf den første var blevet etableret i Rødning i 1844 – stod ikke højest på de bondevenlige læreres ønskeseddel. Gennem den elementære skolegang skulle børnene sikres en viden og færdighed i at læse og skrive og regne, altsammen på et kristent livsgrundlag. Samtidig talte også disse forfattere for den individuelle tilegnelse, fremfor udenadslæren. Flere af dem understregede, at forudsætningen for en »vellykket« reform måtte være, at bønderne i højere grad satte pris på skolen.

I den offentlige debat fremkom som nævnt mange forskellige forslag til, hvordan skolevæsenet kunne organiseres, og dermed også til hvem der skulle have størst indflydelse på skolens daglige undervisning. Som oftest var der tale om en kombination af følgende krav: den skolemæssige sagkundskab burde have større betydning for udformningen af undervisningen, f.eks. ved ansættelse af amtsskoleinspektører, eller ved at lærerne fik plads i sognets skolekommission; forældrene burde have om ikke hovedansvaret for, så i hvert fald en vis indflydelse på, skolens udvikling, og kirke og skole skulle skilles ad både administrativt og indholdsmæssigt, d.v.s. at skolen ikke skulle være en slags »konfirmationsforberedelse«.

Hvordan forholdt de indsendte besvarelser sig hertil? Grundejerforeningen belønnede C. B. Friis's forslag for at indeholde de bedste svar på spørgsmålet om skolevæsenets organisering. Lidt firkantet sagt mente Friis, at skolevæsenet ikke burde ændres afgørende i sin opbygning. Det burde forblive en statslig institution, og »forældrebidraget« skulle bestå i ydelse af skolepenge. Tilsynsvæsenet burde dog ændres således, at personer med en vis skolekyndighed skulle have en større indflydelse fremfor mere eller mindre tilfældige præster. Derfor skulle der oprettes et

²¹ Se f.eks. Jørgen Jørgensen: *Pædagogigens Historie*, Kbh. 1848, s. 172. På Universitetet påbegyndte Fr. Lange sine pædagogiske forelæsninger i 1847, men først i 1895 blev det muligt at tage hovedfag i pædagogik, og først i 1957 blev pædagogik et selvstændigt universitetsfag. Sven-Erik Nordenboe: *Pædagogik i: Københavns Universitet 1479–1979*, Kbh. 1980, bd. X, s. 274.

landsdækkende skoledirektørebede.²² W. Rothes bud var endnu mere konservativt end Friis's, idet han ikke mente, at det ville være nødvendigt med pædagogisk kundskab i almueskolens tilsyn. Det ville være mere formålstjenligt at styrke kirkens indflydelse.²³

Børresen og Meier mente, at forældrene sammen med sognerådet skulle have hovedindflydelsen på almueskolens udvikling. Stat og kommunerne burde i fællesskab sørge for, at der var tilstrækkeligt med skoler og lærere, men man burde også støtte og opmuntre forældrene til selv at undervise deres børn.²⁴

Skolevæsenets organisationsforhold berørtes også i bidragene i den »Nordiske Folkeskole«. De tre forfattere argumenterede for, at skolevæsenet først skulle være statsligt, den sidste for at sogn og forældre skulle have hovedansvaret for almueskolen. Alle fire forfattere var dog enige om, at den kirkelige indflydelse burde formindskes, og at pædagogisk sagkundskab skulle spille en større rolle for undervisningens udformning.²⁵

Hvorfor prisbelønnede Grundejerforeningen Rothe og Friis's bidrag og ikke Børresens og Meiers eller indlæggene i den »Nordiske Folkeskole«? Grundejerforeningen var som nævnt en konservativ sammenslutning af landets største grundejere, og af de her behandlede forslag må Rothe's og Friis's betegnes som de mest konservative. Reformen af almueskolen var for dem begrundet i en angst for masserne på landet og deres manglende »evne« til at forvalte de politiske rettigheder. Heroverfor var skolegang en nødvendig præventiv foranstaltning, der kunne medvirke til at forhindre social uro. Kun stat og kirke var med alfaderlig hånd i stand til at sørge for massernes bedste. Mere konkret ville dette sige, at målet var at opdrage børnene til gode og nyttige landbrugere, der var i besiddelse af visse elementære færdigheder og en høj arbejdsmoral.

Børresen og Meier lagde vægt på det formaldannende ved skolegangen, og deres bidrag rummede derfor et tendentielt brud med en pædagogik, der var rodfæstet i ønsket om at bevare det danske standsamfund. Der var hermed åbnet op for, at den enkelte p.g.a. sine specielle evner og anlæg kunne udvikle sig til at blive andet end landbruger. Der var kun tale om et tendentielt brud, da begge forfattere understregede, at

²² Friis s. 14f. Ifølge Skolens Reform 1852, s. 362 var Grundejerforeningens bedømmelseskomité tilsyneladende uenige, og der var tale om en 2:1 indstilling til fordel for Friis. Det var »sagkundskaben«, nemlig V. A. Borgen og C. Hauch, der foretrak Friis. Skolens Reform oplyste ikke om årsagen hertil, men dette kunne indbære, hvor lidt »respekt«, der udenfor skolens egne kredse var for pædagogisk viden.

²³ Rothe s. 110f.

²⁴ Meier s. 49f, Børresen s. 43f.

²⁵ »Nordiske Folkeskole« nr. 36: 1852 sp. 597; nr. 29–30: 1851 sp. 483; nr. 44: 1852 sp. 740; nr. 33: 1853 sp. 71f.

børnene i skolen skulle lære at forstå og acceptere den samfundsmæssige arbejdsdeling. Deres syn på befolkningen på landet havde et demokratisk islæt, som ikke fandtes hos Rothe og Friis. De accepterede indførelsen af almindelig valgret, men ønskede på den anden side ikke, at dette skulle resultere i en forandring af de politiske magtforhold i samfundet. Det var således ikke så meget angsten for masserne som det nye i samfundsudviklingen, der lå bag deres krav om en reform af almueskolen. De havde en optimistisk tiltro til, at en forbedret almueskole ville kunne hindre utilsigtede virkninger af valgettens indførelse. Deres opgør med det materielle dannelsesideal hang også sammen med den samme accepterende holdning til samfundsudviklingen. I et samfund i udvikling var det en utopi at opretholde et materielt funderet dannelsesideal. Man kunne ikke give børnene al den viden, som de ville få brug for som voksne. Derfor måtte det værre lysten til at lære og til at bruge sin viden – selvvirksomhedsevnen – der skulle være almueskolegangens formål.

De fire besvarelser i den »Nordiske Folkeskole« kan selvfølgelig langt fra siges at være repræsentative for hele den bondevenlige lærerstand som sådan, men de vidner dog om, at der heller ikke blandt lærerne var stor tillid til forældrenes eller til sognerådenes interesse for skolen. At de ikke blev præmieret af Grundejerforeningen, forekommer ikke vanskeligt at forstå. Grundejerforeningen kunne næppe have haft stor sympati for kravet om, at landbougdommen gennem almueskolen skulle opdrages til en aktiv medvirken i demokratiet.

Holdninger til almueskolen blandt tilsynsmyndigheder på sogne- og amtsniveau

I årene 1848–56 udbad ministeriet sig ved flere lejligheder myndighedernes holdning til forskellige lovudkast.²⁶ En undersøgelse af et mindre

²⁶ Jeg har undersøgt besvarelserne fra samtlige amtsråd og bisper og skolekommissioner i Ringkøbing og Præstø amter (dvs. tilsynet på sogneniveau). De to amter er valgt, fordi skolevæsenet var meget forskelligt i de to områder. P.g.s. de store afstande i Vestjylland havde man her en speciel ordning, der i sin klassiske form indebar, at børnene gik i skolen en dag ugentligt om sommeren og hver dag i vinterhalvåret; jvf. Kaare Ulrich Jessen: Den vestjydske skoleordning i: Årbog for Dansk Skolehistorie 1983, s. 45–70. I Præstø amt var skoleforholdene mere »normale«.

Fig. materiale på Rigsarkivet har været benyttet: Ministeriets cirkulære af 3. mai 1848 om Oprettelsen af høiere Skoler for Bondestanden paa Landet (journalsag A-301, Kirke- og Undervisningsministeriets 2. kontor 1848); Indkomne betænkninger om Udkast til Lov om Nogle forandrede Bestemmelser for Almue- og Borgerskolevæsenet (Ministeriet for Kirke- og undervisningsvæsenet); Protestskrivelser imod Afskaffelsen af Skoleferien i Pløje- og Saatiden (svar på ministeriets cirkulære af 7.1.1854) (Kirke- og Undervisningsministeriets 2. kontor, ujournaliserede sager 1811–1915, pakk II). M.h.t. forarbejderne til 1855-loven findes der kun få spor i det ministerielle arkiv, og det ser ikke ud til at myndighederne har været hørt.

udsnit af disse besvarelser giver det indtryk, at det ikke var de store pædagogiske og ideologiske spekulationer, der prægede myndighedernes hverdag, men de konkrete vanskeligheder med at få skolelovgivningen ført ud i livet.

Det var en fælles opfattelse i de undersøgte besvarelser, at børnene på landet kun havde behov for elementær skolegang, og at man burde være varsom med at bruge for store summer på almueskolen. »Reformen« skulle bestå i en forbedring af undervisningen i de elementære fag – bl.a. gennem ansættelse af flere lærere og indkøb af mere undervisningsmateriale – og i en begrænsning af forsømmelserne. Det sidste mente man forudsatte, at skolevæsenet på landet i højere grad blev indrettet efter forældrenes behov for børnenes arbejdskraft. Det fremgår af besvarelserne, at man hverken ønskede at delagtiggøre forældrene i skolens forhold, eller havde nogen stor tiltro til deres evne eller vilje til selv at ville undervise deres børn. Opretholdelsen af det bestående skolevæsen var set med myndighedernes øjne den eneste garanti for, at alle børn fik en elementær skolegang.

I besvarelserne findes de samme to forskellige opfattelser af landbefolkningens evne til at forvalte de politiske rettigheder, som kom frem i flere af besvarelserne af Grundejerforeningens prisopgave. Det konservative standpunkt, som Rothe og Friis forfægtede, kunne næsten ikke komme tydeligere til udtryk end i en skrivelse af Ålborg Amtsråd, dateret 23.8.1855. Det hed heri om formålet med skolegangen på landet: »Thi maa Staten for at realisere sit Øiemed – at sikkre sig selv mod anarchistiske og forbryderiske Bestræbelser – og sikkre den enkelte Borger mod at blive Offer for Bedragerie og Forførelse – ufravigeligen fordre, at hele den opvoxende Slægt lærer at give Gud hvad Guds er og Keiseren hvad Keiserens er, d.e. at Christendommen indpræntes den, og at Læsning, Regning og Skrivning ved siden af Christendommen ansees som aldeles nødvendige Læregjenstande«. ²⁷

Det modsatte synspunkt – der var mere demokratisk og mere akcepterende overfor samfundsudviklingen – afspejledes i en besvarelse fra Københavns Amtsråd dateret 31.8.1849. Om skolegangens formål hed det her: »Naar en mand kan læse og stave godt, kan ordne sine Tanker klart, men jævnt og simpelt, naar han er bekjendt med sit Fædrelands Historie og Geographie, samt med Grundtrækkene af den almene Geographie; da vil han kunne blive et dygtigt Medlem af saavel Sogneforstanderskabet som Amtsraadet som Rigsforsamlingen. Han har

²⁷ Ålborg Amtsråd 23.8.1855 i Indkomne Betænkninger..., jvf. note 26.

desuden en Grundvold, hvorpaa han, hvis han har Lyst og Leilighed til at indsamle flere Videnskaber med Lethed kan bygge«. ²⁸

Alt i alt må man sige, at der både i Grundejerforeningen og blandt tilsynsmyndighederne var en udbredt enighed om, at en reform af almueskolen mere havde til formål at sørge for at opfylde intentionerne med 1814-anordningen end at foretage en gennemgribende ændring af almueskolens form og indhold.

Den parlamentariske debat om almueskolen

Den parlamentariske debat var allerede blevet indledt i den grundlovgivende Rigsforsamling med diskussionen af udkastet til Grundlovens »skoleparagraf«, § 90. ²⁹ I løbet af 1850'erne blev der i rigsdagens to kamre fremsat mange forskellige synspunkter på og lovforslag til mere eller mindre omfattende reformer. Oppositionen til det bestående almueskolevæsen bestod af bondevenner og grundtvigianere. Heroverfor stod en gruppe af nationalliberale og konservative politikere, der forsvarede almueskolen. Noget forenklet kan det skoleoppositionelle standpunkt samles i følgende hovedpunkter: ³⁰

- forældrenes ret over deres børn stod over statens, og derfor burde forældrene have ret til selv at vælge hvilken undervisningsform de måtte ønske for deres børn. Det skulle således ikke længere være en betingelse for hjemmeundervisning, at man ansatte en huslærer. Forældrene kunne ligeså godt selv undervise børnene;
- skolegang burde ikke finde sted på bekostning af forældrenes eller andres mulighed for at bruge børnenes arbejdskraft. Derfor skulle der indføres en skolepligtig alder, så man undgik »oversiddere«, der p.g.a. dårlig opførsel, ringe evner m.v. ikke kunne blive konfirmeret;
- en reform af almueskolen var nødvendig, for at børnene gennem skolegangen kunne lære at bruge det nye demokrati;
- den »åndelige frihed« skulle herske i almueskolens undervisning; derfor skulle der være fuld metodefrihed i religionsundervisningen, og det kirkelige tilsyn med skolen skulle erstattes af et skolekyndigt.

De nationalliberale og mere konservative politikere forsvarede princippet almueskolen, men de var ikke blinde for dens fejl og mangler.

²⁸ Kjøbenhavns Amtsråd 31.8.1849 i Indkomne Svar på Ministeriets Cirkulære af 3.5.1848..., jvf. note 26.

²⁹ Se F. C. Kålund-Jørgensen: Grundlovens skoleparagraf, dens tilblivelse og dens skolehistoriske placering i: Historisk Tidsskrift II. Rk., IV, 1957, s. 449–81, og Bodenstien anf. arb., s. 69–110.

³⁰ For en detaljeret analyse af den skolepolitiske debat i Rigsdagen, se Bodenstien anf. arb. og mit speciale (jvf. note 1).

Skolevæsenets største problem var efter deres opfattelse de dårlige materielle forhold og forældrenes ligegyldighed, hvilket tilsammen forhindrede børnene i at få en elementær skolegang. Når oppositionen fremsførte, at det burde være forældrene, der fik indflydelse på børnenes skolegang, så hævdede forsvarerne af almueskolen, at det burde være staten, der primært sørgede herfor, og som følge heraf også kunne kræve, at alle børn gik i almueskolen. De nationalliberale stod ikke helt så fast på disse principper som de konservative politikere, og de arbejdede for at hjemmeundervisning kunne blive en mulighed for alle forældre, forudsat at der blev ført kontrol hermed. De begrundede denne holdning med de økonomiske fordele det ville have, hvis antallet af skolesøgende børn blev formindsket, og med at forældreinitiativet generelt set burde fremmes. Fra nationalliberal og konservativ side var der ikke den store interesse for at drøfte en almueskolereform med den anden side i Rigsdagen. Dels hævdede man, at der var alt for mange modstridende opfattelser i Rigsdagen til, at der kunne føres en saglig diskussion, dels mente man heller ikke, at den politiske udvikling i sig selv krævede en reform af almueskolen. Hvis eleverne skulle lære at forvalte deres politiske rettigheder, måtte de lære det uden for skoletid. Alt i alt var der tale om en konservativ-nationalliberal skolepolitik, der harmonerede med en opfattelse af, at egentlig uddannelse var bestemt for eliten, der skulle regere på »folkets« vegne.³¹

Lovgivningen set i lyset af almueskolereformdebatten

Ser man på de tre vigtigste love vedr. forholdene i almueskolen, som blev vedtaget af Rigsdagen i henholdsvis 1855, 1856 og 1857,³² må man sige,

³¹ Om de nationalliberales selvforståelse, se Povl Bagge: Junigrundloven og dens forudsætninger i »Holbæk Amts Venstreblad« 24.5.1949. Monrads forslag fra 1848 om oprettelse af højere bondeskoler på landet, der fik en kølig modtagelse hos tilsynsmyndighederne og i pressen, hvilede på samme opfattelse. Enkelte bondesønner skulle efter et 5–6 årigt ophold på en højskole gøres til opinionsbærere i landbefolkningen, der følgelig ikke havde behov for andet end elementær skolegang. Se cirkl. af 3.5.1848 om Oprettelse af højere Skoler..., jvf. note 26.

³² Lov af 2.5.1855 indeholdende Nogle forandrede Bestemmelser i Anordningerne om Skolegang og om Udskrivning af Skolen, trykt i C. F. Schwartzkopf: Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Geistligheden i Danmark vedkommende bd. 5, Kbh. 1865. Lov af 8.3.1856 om Nogle forandrede Bestemmelser for Borger- og Almueskolevæsenet, trykt s. st., bd. 6; Lov af 15.2.1857 om Lønninger for de ved Skolelærerseminarierne ansatte Forstandere og Lærere, om Undervisningen ved disse samt om en ny Skolelærerexamen og ministeriets Bekjendtgørelse, indeholdende forandrede Bestemmelser angaaende Adgangen til Skolelærerseminarierne i Danmark, Adgangsprøven ved samme m.M. af 9.5.1857. Begge trykt i H. V. Skibsted: Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsenet bd. I (1857–59), Kbh. 1869.

at det var de besindige der sejrede. Det styrende for lovgivningen i perioden blev ønsket om at sikre, at alle børn fik en elementær skolegang. Dette mente man for det første forudsatte tilvejebringelse af tilstrækkeligt med skoler, lærere og undervisningsmateriale. En sådan indsats overfor almueskolen ville kræve et andet statsligt engagement end tidligere, både økonomisk og administrativt.³³ Resultatet blev, at man i 1855 oprettede et selvstændigt departement for almueskolevæsenet under Kirke- og Undervisningsministeriet og ansatte en overskoledirektør. Hans første opgave bestod i indsamling af statistiske oplysninger til brug ved udarbejdelsen af en lov om forbedring af skolevæsenets materielle forhold. Loven blev vedtaget året efter. Den betød at staten nu for første gang ydede årlig støtte til amternes skolevæsen.

En anden og ikke ganske uvæsentlig forudsætning for, at alle børn på landet kunne få en elementær skolegang, var at begrænse forsømmelsernes omfang. Når børnene forsømte uden grund, blev forældrene eller værgerne idømt en mulkt, men dette system havde hidtil ikke vist sig særlig effektivt. Det var et faktum, at børnene enten arbejdede for forældrene – især i sommermånederne med at vogte kvæget – eller også arbejdede for en bonde, der ikke havde taget barnet i tjeneste med tanke på, at det også skulle gå i skole. Kritikerne af almueskolen hævdede, at man ikke ville kunne gøre noget effektivt ved de mange forsømmelser, før man fik reformeret almueskolen og imødekom forældrenes dispositionsret over børnene. Forsvarerne var som nævnt ikke enige i det første standpunkt, derimod mente de, at der kunne være en vis rimelighed i at imødekomme forældre eller husbondens ret til at råde over børnenes opdragelse og arbejdskraft. Denne politiske enighed resulterede i vedtagelsen af 1855-loven. Hermed blev hjemmeundervisningen en mulighed for alle børn på landet, blot de mødte til halvårlige prøver i almueskolen (§ 1).

I § 4 blev grænsen for den skolepligtige alder fastsat til det fyldte 15 år, og børnene kunne endda udskrives når de fyldte 13, forudsat at de havde de nødvendige kundskaber (§ 3). Endelig blev der givet tilladelse til, at de lokale myndigheder kunne ophæve skolegangen for de store børn hele sommerhalvåret, mod at de gik i skole fire hele dage om vinteren (§ 2).³⁴

³³ Antallet af skolesøgende børn voksede med 9% i Jylland og 3,6% på Øerne mellem 1855–60. Fra 1857–67 blev der taget 561 nye skoler i brug, dvs. en forøgelse på ca. 20%, og der blev ansat 397 nye lærere, eller 15% flere end før. Se Om Almueskolevæsenet i Kongeriget Danmark i Aaret 1867, særtryk af Statistiske Meddelelser, 9. bind februar 1870.

³⁴ Børnenes skolegang på landet var reguleret i henhold til 1814-anordningens § 10–13. I princippet gik alle børn i skole hver anden dag hele dagen og havde fire ugers ferie i høsttiden, for at »Børnene i den Tid kunne være deres Forældre eller Huusbønder til Hielp ved Høstarbejdet...« (§ 11). For den ældste classes børn var der herudover flere muligheder

Selvom hovedformålet med 1850'ernes skolelovgivning var en forbedring af de materielle rammer og en fastholdelse af undervisningens form og indhold på 1814-anordningens grundlag, så vandt – hvad man kunne kalde – et liberalt dannelsesideal gradvis indpas i almueskolelovgivningen. I 1854 udsendte ministeriet et cirkulære om begrænsning af den megen udenadslære i almueskolen; i 1856 gav ministeriet tilladelse til at Balles katekismus kunne udskiftes med Balslevs mindre dogmatiske, forudsat at lærer og præst var enige herom, og i 1857 forsvandt undervisning i den indbyrdes undervisningsmetode fra seminarierne. Disse forholdsregler havde til formål at fremme elevernes individuelle tilegnelse af stoffet i modsætning til den ældre pædagogik, der i højere grad havde lagt vægt på, at alle elever besad den samme sum af viden.³⁵ Men disse ændringer betød ikke en ændring i almueskolegangens primære mål, nemlig at give børnene en elementær viden, der i sit omfang var bestemt af, at de som voksne skulle finde arbejde i landbruget og indtage en underordnet placering i de samfundsmæssige beslutningsprocesser.

Konklusion: Almueskole og samfund i 1850'ernes Danmark

De samfundsmæssige interesser i almueskolens udvikling i 1850'erne var mange og forskelligartede. På det *parlamentariske plan* fandtes en politisk opposition bestående af især bondevenner og grundtvigianere, hvis hovedkrav var en demokratisering af det etablerede skolevæsen på landet. Det politiske »flertal« i denne sag bestod af konservative og nationalliberale politikere. Disse arbejdede primært for en forøgelse af skolernes og lærernes antal, hvad det kraftigt stigende børnetal gjorde yderst påtrængende.

Mellem Kirke- og Undervisningsministeriet og tilsynsmyndighederne udspandt der sig i disse år en livlig høringsprocedure, og det fremgik heraf at

for at blive fritaget fra skolegang, nemlig hvis de var over 10 år og »beviseligen blev brugt til Markarbejde« (§ 12); de kunne få fri 2–3 uger i såtiden og 3–4 uger om efteråret i pløjetiden. Hertil kom at skolegangen for de ældste børn var indskrænket til 2 hele dage ugentlig i sommermånederne. Udskrivning i 13-årsalderen krævede indtil 1855, at barnet mødte i skolen 2 gange om måneden for at blive overhørt. Det er uhyre vanskeligt at danne sig et billede af forsømmelsernes reelle omfang, idet der fandtes et hav af forskellige lokale ordninger, og ingen landsdækkende forsømmelsesstatistik før 1867. Heraf fremgår det, at børnene på landet i gennemsnit gik 94 hele dage i skole årligt, men at de havde mulighed for at gå i skole 126 dage, dvs. at børnene forsømte ca. en fjerdedel af skoleåret. Se W. Falbe-Hansen og V. Scharling: Danmarks Statistik bd. 5, Kbh. 1881, s. 403.

³⁵ Kirke- og Undervisningsministeriets cirkl. af 2.3.1854 om at Undervisningen i Almueskolerne ei bør indskrænkes til blot Udenadslæsning, trykt i H. V. Skibsted anf. arb.; Kirke- og Undervisningsministeriets Bekjendtgørelse af 3.10.1856 indeholdende Tilladelse til at bruge »Kort Forklaring af Luthers Cathechismus« ved Religionsundervisningen i Skolerne og Forberedelse til Confirmation i stedet for Balles Lærebog, trykt s.st.; for seminariebekendtgørelsen, se note 32.

myndighederne i det store og hele var tilbageholdende overfor forandringer af almueskolevæsenet. Den generelle holdning var her, at der kun skulle bruges relativt begrænsede midler på almueskolen, og vigtigere end en indholdsmæssig reform var det at få børnene til at komme i skolen.

Ligeså konservative i deres syn på skolen var den del af *godsejerne*, som var organiseret i Grundejerforeningen. Det var deres opfattelse, at skolen burde medvirke til at forhindre en underminering af deres egen privilegerede placering i samfundet. En proces, som de frygtede bondebevægelsen og indførelsen af den almindelige valgret havde igangsat.

De syv forskellige besvarelser af Grundejerforeningens prisopgave vidner om, at den *pædagogiske debat* i 1850'erne var præget af en brydning mellem filantropisme og nyhumanisme. Det liberale menneskeideal – det selvstændigt handlende individ – der i løbet af den første halvdel af århundredet havde vundet indpas i den offentlige debat, harmonerede med nyhumanisternes interesse for udviklingen af det enkelte barns evner og anlæg og ønske om at fremme barnets selvvirksomhed. Gennem nyhumanismen satte liberalismen sit præg på almueskolens undervisning.

Endelig var der blandt *lærerne* et ønske om materielle forbedringer af forholdene i skolen samt et krav om en samfundsmæssig anerkendelse af skolegangens betydning og lærerkaldets vigtighed.

Det var de konservative og nationalliberale ministre, politikere, pædagoger og præster der havde den største indflydelse på skolelovenes udformning i 1850'erne. Lovgivningen imødekom således primært godsejerinteresser og harmonerede med de holdninger, som blev fremsat af skolemyndigheder på amts- og sogneplan. De forbedrede løn- og pensionsforhold må dog også siges at udgøre en imødekommelse af lærernes krav.

Selvom oppositionen ikke opnåede de store lovgivningsmæssige resultater, opnåede den i hvert fald, at almueskolen kom til at stå centralt i den samfundsmæssige debat.

Som omtalt i indledningen karakteriseres 1850'ernes skolepolitik ofte med ordene, at der stort set ikke skete noget. Hermed har man næsten også sagt, at kun reformer der imødekom oppositionens krav kan betragtes som en udvikling af skolevæsenet. Som det vil være fremgået skete der imidlertid en udbygning af det offentlige skolevæsen, der bl.a. krævede at staten bidrog økonomisk hertil for at imødekomme behovet for flere skoler og lærere til et stadigt voksende antal skolesøgende børn. Dette understreger også, hvilket tydeligt fremgik af debatten om almueskolen, at almueskolegang opfattedes som vigtigt for den samfundsmæssige udvikling i en sådan grad, at dette emne i 1850'erne ikke druknede i

fæsteafløsnings- og forfatningsspørgsmålene. 1850'ernes skolelovgivning sigtede således på, at bestemmelserne fra 1814-anordningen om at alle børn på landet skulle have en elementær skolegang i fremtiden skulle blive til virkelighed. Statsstøtte og en vis imødekommelse af forældrenes behov for børnenes arbejdskraft var nogle af de midler, der i første omgang skulle sikre, at denne målsætning blev opfyldt.

Jeg har i artiklen forsøgt at afdække hvilke åbent formulerede interesser i almueskolens udvikling, der fandtes i 1850'erne, og hvilke af disse der kom til at sprænge lovgivningen. Til sidst vil jeg ganske kort skitsere mulige forbindelseslinier mellem almueskolens udvikling og ændringerne i og landbruget i perioden.³⁶

Landbruget var i disse år præget af rigelighed på arbejdskraft og af lønarbejdets gradvise udvikling i takt med at de sidste feudale bånd på husmændene blev ophævet.³⁷ Rigeligheden på arbejdere, som skyldtes det stigende befolkningstal, gjorde det muligt at udføre driftsforbedringer, som mergling, afvanding og stenoptagning alene ved brug af menneskelig arbejdskraft. Men der var ikke som i slutningen af 1700-tallet tale om store omlægninger af landbrugets traditionelle dyrkningsmetoder. Derfor var det heller ikke så oplagt som for 1700-tallets filantropister at kræve af den elementære skolegang, at den skulle give børnene en vis portion landbrugsfaglig viden og åbenhed overfor nye dyrkningsformer.³⁸ Det var tilstrækkeligt, at børnene i skolen lærte arbejdsvillighed samt at være påpasselige og samvittighedsfulde med arbejdets udførelse. Og hertil var bestemmelserne i 1814-anordningen alt rigelige.

Afløsningen af fæsteforholdene indebar en yderligere individualisering af landbosamfundet.³⁹ Husmændene f. eks. var fremover som daglejere tvungne til at skulle overleve i kraft af tilfældigt lønarbejde, da de ikke længere var sikret et vist eksistensminimum gennem indgåelse af en fæstekontrakt. Den enkelte måtte lære at klare sig selv, og idealet om

³⁶ En nærmere diskussion af dette forhold ville kræve en analyse af de enkelte undervisningsdiscipliner, hvilket ligger uden for rammerne af denne artikel.

³⁷ Jens Boel: *Husmænd og Landarbejdere i Danmark ca. 1848–75 med Holbæk og Vejle Amter som eksempler*. Utrykt speciale, Københavns Universitet 1984.

³⁸ Om den statslige skolepolitik i slutningen af det 18. århundrede, se Ning Smith og Signild Vallgård: *Flittig og lydige – om de krav, der blev formuleret til arbejdskraften i anden halvdel af 1700-tallet*, i: Ning Smith og Johannes Thomsen (red): *10 års kritisk historieforskning*, Kbh. 1984, s. 72f.

³⁹ Om løs- og lønarbejdets udbredelse på landet og i købstæderne siden 1500-tallet og statens politik heroverfor, se Tyge Krogh: »... at Lediggang ikke indsniger sig...« Den statslige politik overfor det besiddelsesløse lag på landet ca. 1500–1800 belyst gennem lovgivningen. Utrykt speciale, Københavns Universitet 1983; under udgivelse.

selvvirksomhed, der i løbet af perioden trængte ind i almueskolens pædagogik, harmonerede med denne udvikling.

Som det fremgår af ovenstående, kan skolelovgivningen kun forstås i sin helhed gennem et kendskab til de forskellige holdninger, der findes i samfundet, til skolen og dens udvikling. Hvilke af disse der får betydning for lovgivningen afgøres af de historisk specifikke magtforhold. Og i 1850'ernes Danmark var disse således, at almueskolepolitikken måtte blive tæt forbundet med bondebevægelsens udvikling og den almindelige valgrets indførelse.

Flygtninge fra Hitler-Tyskland

EN INDFØRING I EKSILFORSKNINGEN

AF

HANS UWE PETERSEN

1. Problemstilling

I årene efter magtoverdragelsen til nazisterne i 1933 blev omkring en halv million mennesker fordrevet fra Tyskland og siden fra den tyske fascismes voksende magtområde.¹ Årsagen hertil var diktaturets udvikling og nazisternes opgør med dels deres erklærede fjender, dels deres politiske modstandere. I dette opgør anvendtes forskellige midler: lovgivning, administrative forholdsregler, terror, fysisk udryddelse, forfølgelse uden for diktaturets umiddelbare magtområde og propaganda i og udenfor Tyskland.

Flygtningene udgjorde i social, politisk, ideologisk, religiøs og nationalitetsmæssig henseende en sammensat strøm af mennesker. De havde dog det fælles træk at være politiske flygtninge. De blev tvunget i landflygtighed på grund af udviklingen i Hitler-Tyskland og den politiske tvang som var en følge af de herskende samfundsmæssige forhold. Tre i sig selv inhomogene »grupper« satte deres præg på flygtningestrømmen. Det er for det første ofrene for antisemitismen, der udgjorde den langt overvejende del af de fordrevne.² For det andet drejer det sig om nazisternes politiske modstandere fra især arbejderbevægelsens politiske og faglige organisationer. For det tredje forlod størstedelen af de mest betydningsfulde forfattere samt en række andre intellektuelle Hitler-Tyskland.³

¹ Baggrunden for denne artikel er et projekt om »Eksil i Danmark. Hitlerflygtningene i Danmark. En regionalstudie i landflygtighed og politisk eksil«, som støttes af Statens humaniske forskningsråd.

² Forsigtige skøn taler om 278.500 flygtninge fra Tyskland og 125.000 fra Østrig. For nærmere oplysninger om flygtningestrømmens omfang se: Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933, München/London/New York/Paris 1980–83, bd. 1 + 2, Introduktion.

Disse tre grupper var dog ikke hermetisk afgrænsede i forhold til hinanden, og de overlapper hinanden. Flygtningenes aktiviteter i tilflugtslandene blev præget væsentligt af, om landflygtigheden betragtedes som et politisk eksil eller som en »udvandring« for altid. Flygtningenes selvforståelse mht. deres situation, landflygtigheden og fremtidsforestillinger var dog ikke statisk, men undergik – til dels betydelige – forandringer.⁴

Flygtningestrømmen forløb i fire faser. Den første flugtbølge blev udløst umiddelbart efter den 30.1.1933 og den tiltagende terror efter rigsdagsbranden. Den anden fase begyndte med vedtagelsen af de racistiske og antisemitiske love, de såkaldte »Nürnberglove« i september 1935. Et nyt vendepunkt udløstes med anneksionen af Østrig i marts 1938. Den fjerde fase indledtes med krigsudbruddet og strakte sig til det generelle udrejseforbud og til de begyndende deportationer i november 1941.

Flugten antog forskellige former, der spændte fra legal udrejse over udvandring til illegal »udrejse« og dermed også tit til illegal indrejse i tilflugtslandet.⁵ Flugtomstændighederne blev desuden præget af, om den enkelte havde mulighed for at medføre sine ejendele, om han eller hun havde forbindelser i tilflugtslandet og hvordan opholdsbetingelserne tegnede sig dér, om flugten var forberedt gennem en organisation eller om den var uforberedt og eventuelt skete helt på egen hånd.

Hitlerflygtningene blev i årene 1933 til 1945 spredt over det meste af verden, og de fleste måtte i løbet af disse år flygte mere end én gang. Den geografiske fordeling blev præget af landflygtighedens karakter, de forskellige landes flygtningepolitik og den generelle internationale udvikling. De flygtninge, der fra tilflugtslandene søgte at fortsætte kampen mod Hitler-fascismen, slog sig i første omgang ned i Tysklands nærmeste nabolande. Centre for det politiske og kulturelle eksil var især Frankrig og Tjsekoslovakiet, mens Danmark og Sverige spillede en langt mindre rolle. Efter München-aftalen i 1938 og krigens udbrud i 1939 flygtede mange påny. Mens Storbritannien, på grund af ændringer i sin flygtningepolitik, nu fik den afgørende betydning som tilflugtsland i Europa, blev USA det vigtigste blandt de ikke-europæiske stater. Blandt de flygtninge, der mente at måtte forlade deres hjemland for altid, spillede de forskellige

³ Middell, E.: Exilliteraturforschung, i: Weimarer Beiträge, 27. årg. 1981, hft. 4, s. 5.

⁴ Denne klassificering rejser nogle terminologiske spørgsmål, der behandles nedenfor.

⁵ Flugten og landflygtigheden er skildret i en række samtidige litterære værker. Bl.a. Erpenbeck, F.: Emigranten (1937), Berlin/Weimar 1983; Frank, B.: Der Reisepass (1937), München 1980; Merz, K.: Ein Mann fällt aus Deutschland (1936), Frankfurt/M. (Ffm.) 1982; Feuchtwangen, L.: Exil (1939), Ffm. 1982; Mann, K.: Der Vulkan (1939), Reinbeck bei Hamburg 1982.

lande udenfor Europa fra starten af en større rolle som tilflugtssted. Medlemmer af jødiske trossamfund og zionistiske organisationer forsøgte igennem hele perioden at komme til det daværende Palæstina.⁶

På det internationale plan aftvang Hitlerflygtningene de forskellige tilflugtslande og Folkeforbundet en stillingtagen. Spørgsmålet blev første gang rejst på forbundets generalforsamling i efteråret 1933 og i december samme år udnævntes en højkommisær for flygtninge fra Tyskland.⁷ Denne iværksatte initiativer vedrørende flygtningenes opholds- og arbejdstilladelser og socialforsorg, tilvejebringelsen af et identifikationscertifikat m.v. To år senere nedlagde den første højkommisær dog sit mandat på grund af de vanskeligheder han mødte i arbejdet. Der blev udnævnt en ny højkommisær. Mens højkommisariatet i første omgang af hensyn til Tyskland var blevet dannet som en autonom institution, blev det nu efter langvarige forhandlinger og Tysklands udmeldelse af Folkeforbundet lagt ind under dette. På en regeringskonference i 1936 vedtoges med udgangspunkt i flygtningekonventionen fra 1933 en foreløbig statut om Hitlerflygtningenes juridiske stilling, der efter nogle udskydelser førte til vedtagelsen af en særlig konvention på en ny konference i februar 1938.⁸ Formålet hermed var at skabe grundlaget for en ensartet behandling af alle flygtninge og i forlængelse heraf at opbygge én centraliseret flygtningeorganisation indenfor Folkeforbundet. Parallelt hermed tog USA's regering initiativ til endnu en konference, der blev gennemført i juli 1938 i Evian og som førte til dannelsen af et internationalt regeringsudvalg, der arbejdede snævert sammen med højkommisariatet. Det internationale statslige flygtningearbejde bar dog kun få frugter. Det skyldtes blandt andet, at de enkelte regeringer ikke var indstillet på at bidrage økonomisk til hjælpearbejdet. De internationale bestræbelser og de forskellige landes nationale flygtningepolitik stod fra

⁶ De tilgængelige tal om flygtningenes fordeling på enkelte lande formidler kun til en vis grad et indtryk af fluktuationen. Således er der i alle lande betydelig forskel på antallet af personer, der opholder sig mere permanent, og antallet af »transit-flygtninge«. I Frankrig opholdt der sig før krigen i alt ca. 35.000, i Tjsekoslovakiet indtil 1938/39 ca. 20.000, heraf mere permanent årligt 1.500–2.000, i England var der i 1939 ca. 20.000 og i 1940 ca. 63.000, gennem Danmark passerede der ca. 20.000, mens der i 1934 var ca. 800 og i 1940 ca. 1.600 med mere fast ophold.

⁷ Jvf. Folkeforbundets resolution af 11.10.1933 i Rigsdagstidene 86. samling 1933/34, tillæg A, sp. 4884 (Beretning ang. folkeforbundets 11. forsamling). Se også Petersen, H.U.: Viel Papier aber wenig Erfolg. Dänemark und die internationale staatliche Hilfsarbeit für die Flüchtlinge vor dem deutschen Faschismus (1933–1939), der bliver offentliggjort i tidsskiftet »Exil«.

⁸ Konventionen af 28.10.1933 er aftrykt i Lovtidende 1936, afd. A, sp. 49–64. Både denne og konventionen af 10.2.1938 er også aftrykt i Simpson, J.H.: The Refugee Problems, London 1939, s. 566–595.

starten af i et gensidigt spændingsforhold, idet de enkelte regeringer gjorde deres stillingtagen afhængig af de andre landes politik. Som følge heraf fik konventionen fra 1938, der alene blev ratificeret af Frankrig, kun begrænset betydning.

De enkelte landes flygtningepolitik havde ikke kun betydning for Hitlerflygtningene, men blev i sig selv et både inden- og udenrigspolitisk spørgsmål. Landflygtighedens vilkår blev præget af de eksisterende økonomiske, sociale og politiske forhold i de forskellige lande på den ene side og disse landes relationer til og politik overfor Tyskland på den anden side. Især blev spørgsmålet om opnåelsen af arbejdstilladelse, der i de fleste lande under henvisning til den økonomiske krise blev håndhævet yderst restriktivt, en afgørende faktor. Dertil kom flygtningepolitikens konsekvenser for de fordrevnes mulighed for at deltage i det almindelige politiske og kulturelle samfundsliv og for at udfolde aktiviteter rettet mod det fascistiske Tyskland. Under ét betragtet, øvede disse forhold igen indflydelse på flygtningenes selvforståelse, på deres integration eller disintegration i tilflugtslandene og dermed også på deres holdning til udviklingen i Tyskland.

Krigens udbrud forværrede generelt situationen. I en række lande blev de landflygtige interneret eller tvunget til at flygte påny. Dette viste sig at være forbundet med betydelige vanskeligheder grundet de skærpede ud- og indrejsebestemmelser samt de begrænsede rejsemuligheder i det hele taget.⁹ Med Hitler-Tysklands besættelse af en række lande ophørte disse med at være reelle tilflugtssteder, og det kom til deportationer og udlevering af flygtninge til nazisterne. Ved siden af en sådan ufrivillig afslutning af landflygtigheden, kunne denne også afsluttes gennem dødsfald, selvmord, tilbagevenden til Tyskland før og efter krigens afslutning eller ved forbliven og integration i tilflugtslandet.

Den forskning der beskæftiger sig med den her skitserede problemstilling, går internationalt under betegnelsen eksilforskning. Sammenfattede betragtet, vedrører denne forskning enkeltpersoner, grupper af mennesker, organisationer, samfund, folk og stater samt disses forskellige indbyrdes forhold i perioden 1933–1945. Der spørges efter disse menneskers fordrivelse og flugt samt årsagerne hertil, deres forfølgelse gennem nazisterne, flygtningestrømmens sammensætning, landflygtighedens karakter som emigration/immigration eller politisk eksil, flygtningenes forhold og aktiviteter i tilflugtslandene og på det internationale plan samt disse aktiviteters forhold til og sammenhæng med modstandskampen mod den tyske fascisme.

⁹ Jvf. den litterære skildring heraf i Seghers, A.: *Transit*, Darmstadt/Neuwied 1977.

2. Eksilforskningens udvikling

Eksilforskningens historiografi er præget af tre karakteristiske forhold: For det første finder man spirer til en videnskabelig beskæftigelse med emnet allerede kort tid efter det fascistiske diktators etablering.¹⁰ For det andet har eksillitteraturen i bredeste forstand fra starten indtaget en central plads i eksilforskningen. Og for det tredje har eksilforskningen formet sig i snæver sammenhæng med den generelle politiske udvikling. Dermed kan det historiografiske forløb også opdeles i foreløbigt tre faser: 1) Fra 1933 til efterkrigsopgørets afslutning; 2) under den kolde krig; og 3) under den internationale afspænding. Den tredje fase, der tog sin begyndelse i anden halvdel af 1960'erne, er dog igen blevet påvirket af tilbageslaget i afspændingsprocessen. Dette har imidlertid ikke medført en ny stilstand i forskningen, som det var tilfældet under den kolde krig.

I den første fase blev eksilforskningen med få undtagelser drevet af Hitlerflytningene selv. I sit emnevalg var den koncentreret omkring landflygtighedens problemer. Samtidig havde de første undersøgelser en direkte politisk funktion dels i flygtningenes selvforståelsesproces, dels i kampen mod Hitler-Tyskland og perspektiverne for denne modstandskamp.¹¹ På det litterære område rejste sig en diskussion om de flygtede forfatters værker og især om forholdet mellem litteratur og politik.¹² Man debatterede, om der fandtes to slags tysksproget litteratur: eksillitteraturen og litteraturen i Hitler-Tyskland. Det blev også drøftet om eksillitteraturen repræsenterede den del, der gennem sin bekendelse til de humanistiske, demokratiske og socialistiske traditioner gjorde sig fortjent til at blive betragtet som den egentlige og afgørende tysksprogede litteratur.¹³ Selv om de skandinaviske lande stod i skyggen af centrene for

¹⁰ Walter, H.A.: Die deutsche Exilliteratur 1933–1950, bd. 1 (Luchterhand-udgave), Darmstadt/Neuwied 1972, s. 7f. afviser disse bidrag til eksilforskningen, idet »die Perspektive der Schreibenden von aktuelle Zielsetzungen bestimmt wurden, seien sie nun politischer oder literaturtheoretischer Art gewesen. Diese Schriften geben deshalb mehr Aufschluss über Position und Situation der Schreibenden als über den Gegenstand, den sie behandeln«. Denne begrundelse kan diskuteres, idet disse skrifter må undersøges indholdsmæssigt og ikke kun ud fra en formel betragtning om deres eventuelle daværende aktualitet. Se dog også Klaus Manns kritisk-ironiske bemærkning om disse forøget i den i note 5 nævnte roman (p. 102).

¹¹ Som eksempler kan nævnes Frank, W.: Führer durch die deutsche Emigration, Paris 1935; Stern, E.: Die Emigration als psychologisches Problem, Boulogne-sur-Seine 1937; Hiller, K.: Emigranten, vereint euch! i: Die neue Weltbühne, hft. 22/1935; Kantorowicz, A.: Organisiert die Emigration, i: die Aktion, 1. årg. 1933 (Paris); Mann, H.: Sammlung der Kräfte, i: Die Sammlung, 2. årg. 1934/35, hft. 1 (Amsterdam).

¹² Se f.eks. debatten mellem L. Schwarzschild, Th. Mann og E. Konradi, aftrykt i: Arnold, H. L.: Deutsche Literatur im Exil 1933–1945, bd. 1, Ffm. 1974, s. 92–124.

¹³ Jvf. Döblin, A.: Die deutsche Literatur (im Ausland seit 1933), Paris 1938 og kritikken heraf Weiskopf, F.C.: Erkenntnis und Kurzschluss (i: Das Wort 1938), begge aftrykt i Arnold, anf. arb., bd. 1, s. 200ff. (note 12).

det politiske og kulturelle eksil, udkom der her i 1937 to undersøgelser, der betragtede eksillitteraturen som et i sig selv afgrænset fænomen. Især »Digtere i landsflyktighed« var med sit forsøg på at kategorisere og karakterisere eksillitteraturen et egentligt videnskabeligt bidrag, der fortsat er læseværdigt.¹⁴

I 1938 udgav det engelske Royal Institute for International Affairs »The Refugee Problem«, der sammenfattede det samlede daværende internationale flygtningespørgsmåls kvalitative og kvantitative sider. Undersøgelsen baserede sig på detailstudier i enkelte tilflugtslande og af enkelte flygtningegrupper og den gjorde rede for flygtningenes retslige stilling samt det private og statslige hjælpearbejde. Da Folkeforbundets 19. generalforsamling i efteråret 1938 skulle behandle forbundets fremtidige flygtningearbejde, kom The Refugee Problem til at fungere som en slags baggrundsmateriale for diskussionerne på generalforsamlingen.¹⁵ Tilsvarende arbejder blev foretaget i Tyskland – omend sigtet naturligvis var et andet.¹⁶

Umiddelbart efter befrielsen i 1945 blev der – især fra de antifascistiske kræfters side – gjort forsøg på at introducere og dermed reintegrere den litteratur i Tyskland, der havde været forbudt under det fascistiske diktatur. Med dette mål for øje blev der udgivet dels antologier med tekster fra eksillitteraturen, dels egentlige litteraturhistoriske fremstillinger af denne litteraturs udvikling. Den kolde krigs udbrud kom dog til at præge og til dels til at forhindre bestræbelserne på at hjemføre den i landflygtigheden skabte litteratur.¹⁷

Eksilforskningens *anden fase* blev præget af verdenskrigens og efterkrigsopgørets følger. Systemmodsætningen på det internationale plan, dvs. modsætningen mellem de borgerlig-kapitalistiske lande på den ene side og Sovjetunionen og de østeuropæiske lande på den anden side, og parallelt hermed Tysklands deling, inddrog eksilforskningen direkte i de hermed forbundne politiske og ideologiske konflikter. Årsagen hertil må ses i det forhold, at en beskæftigelse med Hitlerflygtningene vedrører både vurderingen af den tyske fascisme og opgøret med denne efter 1945.

¹⁴ Eidem, O.: Digtere i landsflyktighed, Oslo 1937; Roger-Henrichsen, G.: To slags tysk litteratur, Kbh. 1937.

¹⁵ Se Simpson, anf.arb. i note 8.

¹⁶ Jvf. Die deutsche Emigration im europäischen Ausland, Herbst 1933, aftrykt i Hardt, H. o.a. (udg.): Presse im Exil, München 1979, s. 425 ff.; Leitheft: Emigrantenpresse und Schrifttum (1937), aftrykt i: Tutus, H.E.: NS-Propaganda und deutsches Exil 1933–1939, Meisenheim 1973, s. 135–188.

¹⁷ Drews, R./Kantorowics A.: Verboten und Verbrannt, Berlin/München 1947 (ny udgave München 1983); Weiskopf, F.C.: Unter fremden Himmeln, Berlin 1948 (ny udgave Berlin 1981); Berendsohn, W.A. die humanistische Front, Teil I, Zürich 1946 (ny udgave af Teil I og første udgave af Teil II, Worms 1978).

I de tre vestlige besættelseszoner, den senere Forbundsrepublik Tyskland (BRD), medførte restaureringen af de borgerlig-kapitalistiske magt- og ejendomsforhold, at flygtningene og deres aktiviteter blev betragtet med i bedste fald skepsis. I forlængelse heraf blev der på mange måder lagt hindringer i vejen for de fordrevnes tilbagevenden og reintegration.¹⁸ Landflygtigheden og eksillitteraturen blev ikke anerkendt som politisk værdifuld. Med mindre man afsvor tidligere opfattelser og engagement og lod sig inddrage i efterkrigstiden antikommunistiske felttog eller i det mindste forholdt sig »upolitisk«, stod flygtningene i fare for at blive vurderet som politisk mistænkelige. Selv en Thomas Mann blev betragtet som såkaldt »fellow traveller«. ¹⁹ Holdningen til dem, der var blevet tvunget i landflygtighed og politisk eksil, svarede vidtgående til den dominerende vurdering af modstandskampen mod diktaturet indenfor Tyskland. For så vidt der i begyndelsen af 1950'erne overhovedet blev talt om modstanden mod Hitler-fascismen, anerkendte man kun den borgerlig-konservative modstand indenfor dele af den kristne kirke og visse dele af de militære og politiske kræfter, der havde stået bag attentatforsøget mod Hitler i 1944. Gennem denne behandling af modstandskampen søgte man primært at redde de tyske generalers anseelse og at legitimere den kirkelige restaurationspolitik.²⁰ Parallelt hermed betød den herskende totalitarismeteor en stilstand i udforskningen af landflygtigheden og det politiske eksil.²¹ Indenfor litteraturvidenskaben medførte bestræbelserne på at fortrænge de årsager, der førte til Tysklands sammenbrud i 1945, at de førende ideologer bestræbte sig på at gennemføre en adskillelse mellem historie, politik og litteratur. I stedet for fokuserede man på det eksistensielle, universelle, kristelig-vesterslandske og det formmæssigt avantgardistiske. Som følge heraf afvistes – med ganske få undtagelser – eksillitteraturen idet denne netop var karakteriseret ved sit engagement i aktuelle og historiske samfundsmæssige spørgsmål.²² Eksil-

¹⁸ F.eks. kunne B. Brecht ikke få indrejsetilladelse til de vestlige besættelseszoner. Jvf. Hermand, J.: »Man muss das Unrecht auch mit schwachen Mitteln bekämpfen«, *Stand und Aufgaben der gegenwärtigen Exilforschung*, i: *Diskussion Deutsch*, 12. år. hft. 59/1981, s. 233.

¹⁹ Se s. st., s. 235.

²⁰ Jvf. Röder, W.: *Zur Situation der Exilforschung in der BRD*, i: *Exil und innere Emigration*, bd. 2, Ffm. 1973, s. 141 ff.

²¹ Undtagelser herfra er en idéhistorisk undersøgelse af den socialdemokratiske eksilledelse (SOPADE) i Matthias, E.: *Sozialdemokratie und Nation*, Stuttgart 1952 og Edinger, J.J.: *Sozialdemokratie und Nationalsozialismus*, Hannover 1960; se også en sociologisk undersøgelse af intellektuelles udvandring til USA, der søger at blotlægge disse flygtninges indflydelse i tilflugtslandet, men som grundet fraværet af andre forskningsresultater måtte indskrænke sig til nogle analyser indenfor åndsvidenskabernes område, Pross, H.: *Die deutsche akademische Emigration nach den Vereinigten Staaten 1933–1941*, Berlin 1955.

²² Se Hermand, *anf.arb.*, s. 234 (note 18).

litteraturen blev derfor hverken gjort til genstand for videnskabelige undersøgelser eller formidlet til den offentlighed, der mellem 1933 og 1945 ikke havde haft mulighed for at lære denne del af den tysksprogede litteratur at kende. Således udeblev en reception – som det kaldes med et litteraturvidenskabeligt fagudtryk – af eksillitteraturen.²³ Upåagtet af offentligheden foretog Deutsche Bibliothek (Frankfurt/Main) dog siden slutningen af 1940'erne en omfattende indsamling af politiske og litterære tekster og dokumenter fra landflygtigheden.²⁴

I den østlige besættelseszone, den senere Deutsche Demokratische Republik (DDR) foranledigede det antifascistisk-demokratiske opgør efter 1945 talrige Hitlerflygtninge til at bosætte sig her. Blandt disse fandtes både kommunister og andre, der havde støttet forsøgene på at skabe en tysk folkefront i eksilårene. Mange af de hjemvendte fik i den efterfølgende tid betydningsfulde samfundsmæssige opgaver.²⁵ Fra starten bekendte man sig i DDR til modstandskampen under Hitlerdiktaturet, og beskæftigelsen med eksilproblematikken kom derfor til at indgå i omfattende beskræbelsers på at påvise de historiske udviklingslinier, der førte frem til DDR's dannelse. Derved fik eksilforskningen også det klare politiske formål at bidrage til udviklingen af en national identitet i denne nye tyske stat. Forsøgene på at omsætte arven fra den antifascistiske kamp og folkefrontspolitikken til praksis blev dog påvirket af følgerne af 12 års diktatur for de bevidstmæssige og politiske holdninger i befolkningen, af udviklingen i Sovjetunionen og i den internationale kommunistiske bevægelse samt af den hurtigt tilspidsede internationale situation. At selve systemmodsatningen kom til at gå midt igennem Tyskland, blev en både udenrigs- og indenrigspolitisk faktor. Således oplevede nogle af de hjemvendte også i DDR reintegrationsproblemer og andre – f.eks. Ernst Bloch, Alfred Kantorowicz og Hans Mayer – forlod hhv. flygtede på et senere tidspunkt fra DDR.²⁶

Undersøgelsen af det politiske eksil blev i DDR først og fremmest foretaget som integreret bestanddel af forskningen i den tyske fascisme, i arbejderbevægelsens og i den antifascistiske kamps historie. I denne forskning blev der selvsagt lagt betydelig vægt på kommunisternes og

²³ Jvf. diskussionen om forholdet mellem eksillitteraturen og den »indre emigrations« litteratur blandt W. von Molo, Th. Mann og F. Theiss, aftryk i: Arnold, anf.arb., bd. 1, s. 245–268 (note 12).

²⁴ Se Berthold, W.: Die Sondersammlung Exil-Literatur 1933–1945, i: Köster, K.: Die Deutsche Bibliothek 1945–1965, Ffm. 1966.

²⁵ Jvf. Mehringer, H./Röder, W./Schneider, D. M.: Zum Anteil ehemaliger Emigranten am politischen Leben der BRD, der DDR und der Republik Österreich, i: Frühwald, W. W. Schieder (udg.): Leben im Exil, Hamburg 1981, s. 207–224.

²⁶ Den kolde krigs negative følger illustreres også af, at tidsskriftet »Ost-West«, udgivet i den sovjetiske besættelseszone af A. Kantorowicz, kun udkom fra 1947–49.

folkefrontstilhængernes rolle.²⁷ Parallelt hermed publicerede man erindringer fra deltagere i den antifascistiske kamp. Samtidig betød DDR's kulturpolitik, at man konsekvent fremmede udbredelsen af eksillitteraturen. Ikke blot socialistisk, men også borgerlig-realistisk litteratur blev udgivet. Alligevel havde litteraturvidenskaben, som den blev udformet i DDR, vanskeligheder i tilgangen til eksillitteraturen. Dette må ikke mindst ses i sammenhæng med påvirkningen fra Lukács' realisme-konception.²⁸ Denne betød en vidtgående og for ensidig koncentration på den såkaldte »store realisme«, som Lukács så virkeliggjort i blandt andet værker af Thomas og Heinrich Mann samt Arnold Zweig. Som følge heraf havde den tidlige forskning problemer med at få greb om sammenhængen mellem forfølgelse, isolation, antifascistisk kamp og kunstnerisk udvikling i eksilets litterære værker. Det samme gjorde sig gældende med hensyn til den avantgardistiske tekniks anvendelse som antifascistisk kampmiddel samt det gensidige forhold mellem politisk moral og æstetisk avantgardisme.²⁹ Parallelt hermed fortsatte Deutsche Bücherei (Leipzig) den systematiske indsamling af eksillitteraturen. Dette arbejde var under store vanskeligheder blevet påbegyndt allerede mellem 1933 og 1940, hvor krigen umuliggjorde en fortsættelse. Denne virksomhed betød, at samlingen i Leipzig allerede fra 1947 kunne indgå i en omfattende udstillingsvirksomhed.³⁰

Også nogle af Hitlerflygtningene, der ikke var vendt tilbage til deres hjemland, fortsatte beskæftigelsen med eksilproblematikken. En bibliografi om eksillitteraturen supplerede Frankfurt- og Leipzig-bibliotekernes virke.³¹ I en række artikler blev enkelte sider af det politiske eksil, eksillitteraten og eksilpressen fremdraget.³²

²⁷ Se bibliografien i Goguel, R.: *Antifaschistischer Widerstand und Klassenkampf*, Berlin 1976.

²⁸ Lukács, G.: *Es geht um den Realismus*, i: *Das Wort* nr. 6/1938, aftrykt på dansk i: Lukács, G.: *Essays om realisme*, Kbh. 1979, bd. 2, s. 254 ff.

²⁹ Jvf. Middell, anfarb., s. 27 f (note 3).

³⁰ Jvf. Lohse, H./Halfmann, H.: *Die Sammlung der Exilliteratur 1933–1945 der deutschen Bücherei*, Leipzig 1973.

³¹ Sternfeld, W./Tiedemann, E.: *Die deutsche Exilliteratur. Eine Bio-Bibliographie*, Heidelberg 1970. Bogens 1. udgave fra 1962 var præget af trykfejl og unøjagtigheder og til dels mangelfulde afgrænsningskriterier, der kun delvist er blevet rettet i 2. udgave; til gengæld er denne blevet udvidet med 400 personer i forhold til ca. 1.200 i 1. udgaven.

³² Berendsohn, W.A.: *Probleme der Emigration aus dem Dritten Reich*, i: *Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zu der Wochenzeitung Das Parlament*, nr. 32 + 33/1956; Paetel, K.O.: *Das Nationalkomitee »Freies Deutschland«*, i: *Politische Studien* 6; årg. 1956, hft. 69; Paetel, K.O.: *Das deutsche Exil*, i: *Deutsche Rundschau*, 70. årg. 1947, hft. 5/6; Paetel, K.O.: *Deutsche im Exil*, i: *Aussenpolitik* 6. årg./1955, hft. 6; Paetel, K.O.: *Die deutsche Emigration der Hitlerzeit*, i: *Neue Politische Literatur*, 5. årg. 1960, hft. 6; Sternfeld, W.: *Die Emigranten-Presse*, i: *Deutsche Rundschau*, 76. årg. 1950, s. 250–59.

Fraværet af en international eksilforskning og herunder en undersøgelse af de enkelte tilflugtslande og deres politik overfor Hitlerflygtningene³³ må ses i sammenhæng med både den internationale situation og disse landes nationale historieskrivning i den første efterkrigstid. Her spillede vurderingen af forholdet til og politikken overfor Hitler-Tyskland en ikke uvæsentlig rolle.

Gennembruddet for afspændingspolitikken i løbet af 1960'erne skabte muligheder for et generelt opsving i eksilforskningen, og indleder dennes *tredje fase*. Eksilforskningen blev i den følgende tid ikke alene defineret som et selvstændigt forskningsfelt, men den blev samtidig præget af en betydelig internationalisering. Samtidig spillede også udviklingen i de to tyske stater en rolle.

De indenrigspolitiske forandringer i BRD må her ses i sammenhæng med både afspændingsprocessens forløb og den sociale og økonomiske udvikling i landet selv. Parallelt hermed skete der en styrkelse af de demokratiske og mere liberale politiske kræfter. Et udtryk herfor var blandt andet Willy Brandts kandidatur som forbundskansler. Men ikke overraskende greb de konservative til en række modforholdsregler. Således iværksatte de kristelige-demokrater under forbundsdagsvalgene i 1961 og 1965 en kampagne mod Brandt. De søgte at mistænkeliggøre ham under henvisning til hans politiske eksil og det forhold, at han efter nazisternes ekspatriering var blevet norsk statsborger.³⁴ Indenfor litteraturens område var reaktionerne dog langt mere sublim. Eksilet og eksillitteraturen blev ikke længere mistænkeliggjort som sådan, men tværtimod fremstillet som en generel fremmedgørelseserfaring hos alle forfattere. Derved søgte man at fastholde en i den sidste ende ahistorisk tilgangsvinkel til litteraturen.³⁵

Fra flere sider udgik impulser til opsvinget i eksilforskningen. I BRD tiltrak en stor udstilling om eksillitteraturen sig betydelig opmærksomhed. Denne udstilling var et resultat af Deutsche Bibliotheks arbejde, og udstillingskatalogen havde karakter af en håndbog i både det kulturelle og politiske eksil.³⁶ Parallelt hermed blev den hidtidige, og især germanisternes, beskæftigelse med eksilet problematiseret. Et udtryk for et

³³ I Sverige nedsattes der umiddelbart efter krigen en parlamentarisk kommission til undersøgelse af spørgsmålet om Hitlerflygtningene, se *Parlamentariska Undersökningskommissionen ang. flyktningärenden och säkerhetstjänst. Statens Offentliga Utredningar* 1946: 36, Sth. 1946; 1946:93, Sth. 1947 og 1948: 7, Sth. 1948.

³⁴ Jvf. Lehmann, H.G.: *In Acht und Bann. Politische Emigration, NS-Ausbürgerung und Wiedergutmachung am Beispiel Willy Brands*, München 1976, s. 247 ff.

³⁵ Se: Hermand, *anf.arb.*, s. 237 f. (note 18).

³⁶ Bertold, W. (udg.): *Exilliteratur 1933-1945*, Ffm. 1967.

begyndende opbrud var antagelsen af den første dissertation om eksillitteraturen ved en vesttysk læreanstalt.³⁷

Også i DDR betød de samfundsmæssige forandringer i 1960'erne, og i sammenhæng hermed diskussionen om kulturpolitikken, en forstærket interesse for flere aspekter ved eksilet og eksillitteraturen. En monografi om eksillitteraturen søgte med udgangspunkt i forholdet mellem arbejderklassen og den litterære intelligens at belyse sammenhængen mellem folkefrontspolitikken, den antifascistiske litteratur og den såkaldte borgerlige realismes andet opsving i det 20. århundrede.³⁸ Centralt stod også undersøgelser i den socialistiske litteraturs traditioner i Tyskland, og en kritisk vurdering af den hidtidige bedømmelse af den såkaldte »indre-migrations« litteratur samt ikke mindst, en ny analyse af Brecht-Lukácsdebatten om realismen.³⁹

På dette tidspunkt betød forskningsresultaterne indenfor arbejderbevægelsens historie, at forskellige nye sider af det politiske og kulturelle eksil blev fremdraget. I BRD spillede især W. Abendorth og hans elever fra universitetet i Marburg en væsentlig rolle gennem undersøgelser af en række mindre socialistiske arbejderpartier. I DDR lå udgivelsen af en samlet fremstilling af den tyske arbejderbevægelses historie og talrige enkeltundersøgelser i forlængelse af den kontinuerlige forskning på dette felt.⁴⁰ Herigennem understreges nødvendigheden af at placere både eksillitteraturen og eksilproblematikken i en bredere historie- og samfundsvidenskabelig sammenhæng. Også udenfor de to tyske stater blev der taget fat i eksilforskningen i flere af de tidligere tilflugtslande, således bl.a. i USA og Czechoslovakiet.⁴¹ W. A. Berendsohn fremmede den

³⁷ Wegner, M.: *Exil und Literatur*, Ffm./Bonn 1968; se også Brenner, H.: *Deutsche Literatur im Exil*, i: *Handbuch der deutschen Gegenwartsliteratur*, München 1965; Walter, H.A.: *Noch immer: Draussen vor der Tür*, i: *Frankfurter Rundschau*, 17.10.1970, i udvidet form i Walter, H.A.: *Die deutsche Exilliteratur* bd. 1, s. 7–32.

³⁸ Jarmatz, K.: *Literatur im Exil*, Berlin 1966. Jarmatz' undersøgelser bærer dog præg af, at være udarbejdet i den første fase af den intensive forskning i DDR. Det viser sig i vurderingen af forfattere som Lakser-Schüler og H. Neisse, og i en til tider helt usaglig polemik mod personer, der på et eller andet tidspunkt har brudt med det kommunistiske parti. Det gælder f.eks. filosofen E. Bloch (s. 13). Denne vurderes helt anderledes sagligt af W. Mittenzwei i: *Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933–1945*, bd. 2: *Exil in der Schweiz*, Ffm. 1981, s. 155 ff.

³⁹ Jvf. Middell, *anf. arb.*, s. 28 (note 3).

⁴⁰ Væsentlige nye resultater i forskningen i det politiske eksil indeholdt bl.a.: Röder, W.: *Die deutschen sozialistischen Exilgruppen in Grossbritannien 1940–1945*, Bonn/Bad Godesberg 1973² og Kiessling, W.: *Alemanía Libre in Mexiko*, Berlin 1974, der bygger på en dissertation fra 1966.

⁴¹ Albrechtova, G.: *Zur Frage der deutschen antifaschistischen Emigrationsliteratur im tschechoslowakischen Asyl*, i: *Historica VIII*, Prag 1965; Cerny, B.: »Schwarze Front« v Československy 1933–1938, i: *C. Casop.Hist.* hft. 3/1966; Cerny, B.: *Der Parteivorstand der SPD im tschechoslowakischen Asyl 1933–1938*, i: *Historica XIV/1967*.

internationale forskning ved fra begyndelsen af 1967 at udsende fire større rapporter, der skabte kontakt mellem de enkelte forskere.⁴² Dette var samtidig med til at bane vejen for afholdelsen af det 1. internationale symposium om eksilforskningen i september 1969 i Stockholm. Som resultat heraf blev der oprettet et koordinationskontor ved universitetet i Stockholm, der indtil 1975 løbende udsendte publikationer med bibliografiske oplysninger, oversigter over igangsværende og planlagte projekter, meddelelser om aktiviteter i tilknytning til forskningen, anmeldelser og arbejdsrapporter om afgrænsede forslag.⁴³

Emnet for symposiet i Stockholm var den tysksprogede eksillitteratur. H. Müsseners oplæg om forskningens opgaver og problemer tydeliggjorde, at man ikke kun søgte nye tilgangsvinkler for de litteraturvidenskabelige undersøgelser. Müssener fremlagde et såkaldt grundforskningsprogram, der i høj grad var inspireret af Berendsohns virke. Dette gik ud på at indsamle, registrere og systematisere samt i videst muligt omfang offentliggøre alt det materiale, der kunne anskueliggøre Hitlerflygtningenes samlede virksomhed.⁴⁴ Denne »grundforskning« var tænkt som et forarbejde til den egentlige udforskning af eksillitteraturen. Men ved at fremhæve, at også fag som historie, sociologi, psykologi, økonomi, idéhistorie og politologi skulle inddrages i eksilforskningen, blev der lagt op til et tværfagligt samarbejde og en udvidelse af dennes forskningsfelt.⁴⁵ Herved kom den enkelte Hitlerflygtning i højere grad i søgelyset.

I forlængelse heraf blev temaet for det 2. internationale symposium, arrangeret i 1972 i København i samarbejde mellem koordinationskontoret i Stockholm og Institut for germansk filologi ved Københavns Universitet, det tysksprogede eksil. Selv om programmet satte eksillitteraturen i centrum for debatten, blev det understreget, at denne litteratur kun kan forstås i sammenhæng med landflygtighedens problemstillinger i sin helhed,⁴⁶ nemlig at »eksilet interesserer som helhedsfænomen, dvs. en helhed hvortil der f.eks. også må henregnes den ikke kendte emigrant,

⁴² Walter A. Berndsohn var professor i litteraturvidenskab i Hamburg fra 1926. Han måtte flygte i 1933 og kom til Danmark, hvorfra han i 1943 flygtede videre til Sverige. Her arbejdede han som gæsteprofessor ved universitetet i Stockholm. Berendsohn, W.A.: Die deutsche Literatur der Flüchtlinge aus dem Dritten Reich und ihre Hintergründe, i: *Colloquia Germanica*, hft. 1/2, 1971.

⁴³ Se oversigten i: *Rechenschaftsbericht der Stockholmer-Koordinationsstelle zur Erforschung der deutschsprachigen Exil-Literatur*, Stockholm 1975.

⁴⁴ Jvf. Berendsohn, W.A., *anf.arb.*, s. 7. (note 42)

⁴⁵ Jvf. Müssener, H.: Die deutschsprachige Emigration nach 1933. Aufgaben und Probleme ihrer Erforschung, i: *moderna Språk* nr. 10. M. Müssener havde et nært samarbejde med Berendsohn i Stockholm og ledede det nævnte koordinationskontor dér.

⁴⁶ Protokoll des II. Internationale Symposium zur Erforschung des deutschsprachigen Exil nach 1933, Stockholm 1972, s. 11f.

hvis skæbne sikkert er mere typisk for en karakterisering af eksilsituationen end kendte forfatteres og politikeres eksilsituation«. ⁴⁷

Grundforskningsprogrammet opnåede i en vis forstand officiel status, idet symposiet i København vedtog en af Berendsohn udarbejdet resolution, som opfordrede relevante enkeltpersoner, institutioner og også myndigheder til at støtte hhv. iværksætte materialeindsamlingen. ⁴⁸ Dokumentationen skulle have en hjælpevidenskabelig funktion og skabe grundlaget for den videregående forskning. Dette arbejde har siden resulteret i håndbøger og kildepublikationer. ⁴⁹ Samtidig har det vist sig, at den kritik af grundforskningsprogrammet, der rettede sig mod selve kildeindsamlingen, har været ubegrundet. Tværtimod er det blevet dokumenteret, at de »knappe sociologiske studier« af forskellige aspekter indenfor eksilproblematikken, som blev fremholdt som et alternativ til dokumentationsprojekterne, ⁵⁰ ikke kunne have skabt det samme differentierede billede – og dermed et kvalificeret grundlag for den specialiserede forskning. ⁵¹ En del af kritikken mod grundforskningsprogrammet blev affødt af, at også de såkaldte regionalstudier blev inddraget i dette forskningsprogram. Regionalstudier skulle undersøge rammebetingelserne for flygtningenes forhold og aktiviteter i et geografisk afgrænset område eller i et enkelt tilflugtsland og kortlægge hjælpekomiteernes, eksilorganisationernes udvikling og de forskellige politiske og kulturelle aktiviteter m.v. Mens sådanne studier netop er udtryk for en grundforskning i ordets egentlige betydning, så affødte det nogen forvirring, at regionalstudierne blev sidestillet med de tilstræbte dokumentationsprojekter. De hidtil afsluttede regionalstudier viser dog, at denne kritik mod grundforskningsprogrammet var grundløst, idet disse undersøgelser går langt ud over en indsamling og registrering af relevant kildemateriale. Når regionalstudierne blev sammenkædet med grundforskningen, må det forstås på baggrund af, at litteraturforskere så sådanne undersøgelser

⁴⁷ S.st., s. 34.

⁴⁸ S.st., s. 3.

⁴⁹Jvf. *Biographisches Handbuch...*; Mass, L.: *Handbuch der deutschen Exilpresse 1933–1945*, München 1976 ff.; *Analytische Bibliographien deutschsprachiger literarischer Zeitschriften*, udgivet af Akademie der Künste der DDR: *Das Wort*, Moskav 1936–39 – *Die Sammlung*, Amsterdam 1933–35 – *Freies Deutschland*, Mexiko 1941–46 – *Wert und Mass*, Zürich 1937–40 – *Orient*, Haifa 1942–32 – *Neue Deutsche Blätter*, Prag 1933–34 (Berlin/Weimar 1975 ff.).

⁵⁰ Jvf. Laemmle, P.: *Vorschläge für eine Revision der Exilforschung*, i: *Akzente*, 20. årg. 1973, hft. 6; Durzak, H.: *Das Elend der Exilliteratur-Forschung*, i: *Akzente*, 21. årg. 1974, hft. 2.

⁵¹ Jvf. Frühwald, W./Schieder, W.: *Gegenwärtige Probleme der Exilforschung*, i: *Leben im Exil*, s. 10 (note 25).

netop som et forarbejde til beskæftigelsen med de litterære værker.⁵² Grundforskningsprogrammet blev også kritiseret for, at det rummede faren for en »idéløs positivisme«. ⁵³ I relation hertil formulerede Müssener sig alt for tilspidset, da han gav udtryk for, at grundforskningen i sig selv er værdifri, »den overlader det til andre at drage konklusioner på grundlag af det fremlagte materiale, den overlader det til andre at tage stilling til resultaterne, at acceptere dem eller at forkaste dem«. ⁵⁴ Müsseners eget arbejde »Exil in Schweden« har da også en ganske anden tilgangsvinkel.⁵⁵ At alene valget af at beskæftige sig med eksilproblematikken er alt andet end værdifri, sættes i relief af den snævre sammenhæng mellem forskningens forløb og den politiske udvikling. Begrebet »grundforskningen« afstedkom således en række misforståelser, idet det ikke blev defineret tilstrækkeligt klart, hvad der i grunden mentes hermed. En entydig relatering af dette begreb til dokumentationsopgaverne ville have været at foretrække. I forlængelse heraf var det også problematisk, at interessen for »helhedsfænomenet eksil« lagde op til forestillinger om en »almindelig eksilforskning«, uden at der skete en bestemmelse af forskningens forskellige arbejdsfelter, disses indbyrdes forhold og opgaverne for det tilsigtede tværfaglige samarbejde.⁵⁶

Udvidelsen af eksilforskningens arbejdsområde kom på det 2. symposium også til udtryk gennem dettes program. Der blev aflagt rapporter om forskningsarbejde og -projekter i BRD, DDR, Østrig, USA, Frankrig, Holland, Tjcekoslovakiet, Sverige og Danmark. Derimod indgik en egentlig litteraturvidenskabelig behandling af enkelte forfattere og deres værker faktisk ikke i programmet.⁵⁷

Gennembruddet for en international eksilforskning kan også aflæses af en række andre seminarer samt talrige udgivelser om forskellige sider af

⁵² De i note 50 nævnte forfattere frygtede, at den litteraturvidenskabelige forskning gennem dette »forarbejde« ville blive trængt i baggrunden. Bekymringen herfor må også ses i sammenhæng med de litteraturvidenskabelige traditioner i BRD. For en stillingtagen til denne kritik, se Walter, H.A.: Bemerkungen zu einigen Problemen bei der Erforschung der deutschen Exilliteratur, i: Jahrbuch für internationale Germanistik, årg. 6/1974, hft. 1.

⁵³ Jvf. Schwarz, E.: Was ist und zu welchem Ende studieren wir Exilliteratur? i: Exil und innere Emigration bd. 2, fra 1973, s. 155–65.

⁵⁴ Müssener, H.: Die deutschsprachige Emigration..., s. 2. Disse formuleringer blev på symposiet kritiseret af bl.a. G. Plum, jvf. Protokoll, s. 489.

⁵⁵ Müssener, H.: Exil in Schweden, München 1974.

⁵⁶ Dette spørgsmål omtales nærmere nedenfor.

⁵⁷ Jvf. Boberach, H.: Dokumentationsmethoden; Jarmatz, K.: Thesen für die Methoden- und Zieldebatte über die Erforschung der deutschsprachigen Exilliteratur; Mierendorff, M.: Über die Notwendigkeit zweigleisiger Exilforschung; Stern, G.: Hinweise und Anregungen zur Erforschung der Exilliteratur; Plum, G.: Referat; samtlige indlæg i Protokoll s. 365–499.

eksilproblematikken.⁵⁸ Under dette opsving var diskussionerne præget af en betydelig optimisme og åbenhed overfor forskelligartede synspunkter. Men bestræbelserne på en internationalisering, stod selvsagt ikke udenfor modsætningerne på det ideologiske område. En nærlæsning af udgivelserne fra starten af 1970erne viser, at der fandtes en række principielt forskelligartede og til dels modsatrettede opfattelser med hensyn til eksilforskningens opgaver. Disse uenigheder var af både videnskabsintern og mere generel politisk-ideologisk karakter. Mens de videnskabelige divergenser knyttede sig til bedømmelsen af metodiske og teoretiske spørgsmål, blandt andet forholdet mellem teori og empiri, enkeltvidenskabelig og tværfaglig erkendelse og forskning samt videnskab og politik, drejede de politisk-ideologiske meningsforskelle sig om eksilforskningens samfundsmæssige funktion. Dette gjaldt især problemerne omkring de tyske stater omstridte »Vergangenheitsbewältigung« og eksilets historiske erfaringer og politiske aktualitet. Berendsohn ydede her en positiv indsats for at overvinde den kolde krigs frontstilling. På linie hermed opfattede koordinationskontoret i Stockholm sig som »ærlig mægler« mellem øst og vest. Åbenheden og en ligeberettiget deltagelse i den internationale forskning blev dog allerede efter symposiet i København draget i tvivl. Endnu tydeligere blev dette i forbindelse med forberedelserne af det 3. symposium, i Wien i 1975. Forskere i USA kritiserede både koordinationskontoret og arrangørerne for at lade sig spænde for »folkefrontspolitikkens vogn« og for at være for ukritiske overfor eksilforskningen især i DDR, og erklærede åbent, hvilken »forhå-nelse af de mest betydningsfulde eksilforfattere« det ville være, »at invitere officielle repræsentanter for kommunistiske stater til at være ledere eller endnu kun deltagere ved en sådan konference«.⁵⁹ Symposiet blev endeligt sprængt, da BRDs repræsentanter i forberedelsesgruppen trak sig ud med den begrundelse, at tidsfristerne i forberedelsesarbejdet ikke var blevet overholdt.⁶⁰ Dermed led den internationale forskning et tilbageslag, der ikke overraskende tidsmæssigt falder sammen med vanskeligheder i den internationale afspænding, som i midten af 1970erne blandt andet kom til udtryk gennem diskussionerne om »udvekslingen af mennesker, meninger og informationer« i forbindelse med Helsinkikonferencen om sikkerhed og samarbejde. Det er derfor beklageligt, at de

⁵⁸ Jvf. Litteraturhenvisningerne hertil i: Stephan, A: Die deutsche Exilliteratur 1933–1945. Eine Einführung, München 1979, s. 10ff.

⁵⁹ Citeret efter Middell, anf.arb., s. 25 (note 3). Se også Strelka, J.: Die internationale Situation der Germanistik, i: Colloquia Germanica, årg. 7/1973 hft. 2.

⁶⁰ Jvf. Stockholmer Koordinationsstelle: Über das Scheitern des III. Internationalen Symposium zu Fragen des deutschsprachigen Exils (Veröffentlichungen Nr. 15), Stockholm 1975; Beck, M.: Krise der Exilforschung? i: Die Weltbühne nr. 21/1975.

mere direkte diskussioner mellem forskere fra øst og vest er blevet indskrænket igennem de senere år. Således blev forskere fra de socialistiske lande ikke inviteret til »Deutsche Forschungsgemeinschafts« seminar om Hitlerflygtningenes integration hhv. disintegration i tilflugtslandene (1979), eksilforskningskonferencen i Osnabrück (1983) eller symposiet om eksil i Danmark i København (1984).

Opsvinget i den internationale forskning har medført, at der er tale om en betydelig større bredde i eksilforskningen idag. Under eet betragtet indtager eksillitteraturen dog fortsat en meget central plads. Resultaterne af de sidste 15 års undersøgelser af eksilproblematikken placerer sig indenfor tre hovedområder: 1) Dokumentationsprojekterne har lettet selve tilgangen til eksilproblematikken. 2) Enkelte sider af landflygtigheden og eksilet er blevet undersøgt i en social-, organisations- og politisk-historisk sammenhæng, ligesom man har fremdraget kommunikations- og socialvidenskabelige aspekter. 3) På det litteraturvidenskabelige område er der blevet fremlagt monografiske og biografiske analyser samt de første forsøg på helhedsfremstillinger.⁶¹

I Danmark har den nu afdøde professor S. Steffensen (Institut for germansk filologi) i mange år beskæftiget sig med eksilproblematikken. Offentliggjort er blandt andet undersøgelser af Karen Michaelis' rolle i hjælpearbejdet, og biografiske undersøgelser af nogle prominente litterater og pædagoger.⁶² J. Hæstrup har skildret de jødiske landvæsenselever og Alijah-børns ophold i Danmark,⁶³ og også sider af kommunisternes og socialdemokraternes eksil er blevet fremdraget.⁶⁴

3. Nogle problemer i eksilforskningen

Et standende spørgsmål for eksilforskningen har været definitionen af forskellige begreber om Hitler-flygtningen og landflygtigheden. Sekun-

⁶¹ Som resultat af den intensiverede forskning kan flg. nævnes: Sammlung. Jahrbuch für antifaschistische Literatur und Kunst, Ffm. 1978–82; Exil, 1981 ff.: Exilforschung. Ein internationales Jahrbuch 1983 ff., Nachrichtenbrief, nr. 1–2/1984 ff. De to sidstnævnte publikationer udgives af Internationales Gesellschaft für Exilforschung, der blev dannet i anden halvdel af 1970'erne. For en bibliografisk oversigt, se Albrecht, R.: Exilforschung, i: Neue Politische Literatur årg. 28/1983 hft. 2 + årg. 29/1984 hft. 3; Exil. Literarische und politische Texte aus dem deutscher Exil, E. Loewy, udg., Ffm 1981, bd. 3.

⁶² Nielsen, B.S.: Erziehung zum Selbstvertrauen, Wuppertal 1985; Nielsen, B.S.: Karin Michaelis' hjælp til tyske emigranter, i: Humaniora 1981–82; Nielsen, B.S.: Aus dem Emigrantenkreis um K. Michaelis. Archivmaterialien zu E. Ottwalts Aufenthalt in Dänemark, i: Text und Kontext, hft. 9.1/1981; Nielsen, B.S.: Maria Laz. Eine Exilschriftstellerin aus Wien, i: Text und Kontext, hft. 11.1/1982. Se også særheftet af Text und Kontext (1985) med oplæggene fra symposiet »Exil in Dänemark«, okt. 1984.

⁶³ Hæstrup, J: Dengang i Danmark. Jødisk ungdom på træk 1932–1945, Odense 1982.

⁶⁴ Stender-Petersen, O.: Den tyske kommunistiske emigration i Danmark 1933–1945, i: Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie, nr. 10/1978.

dærlitteraturen betegner dem som: flygtninge, emigranter (af politiske, religiøse, racemæssige o.l. årsager), eksulanter og eksilerede. Parallelt hermed benævnes fordrivelsen fra Hitler-Tyskland som flugt, emigration, mens opholdet i tilflugtslandet kaldes eksil, landflygtighed og emigration.⁶⁵ Disse begreber anvendes dels synonymt, dels forskelligt. De terminologiske spørgsmål blev allerede debatteret i samtiden. Forfatteren H. Kesten opponerede i 1938 mod begreberne emigrant- og emigrationslitteratur på grund af den pejorative betydning, som disse havde fået gennem den nazistiske propaganda.⁶⁶ Bert Brecht tog i et af »Svendborg digtene« afstand fra termen emigrant. Fra en indholdsmæssig synsvinkel opfattede han dette begreb som »falsk navn«, idet opholdet udenfor Tyskland ikke var frivilligt, mens emigration af Brecht netop blev opfattet som en frivillig udvandring. Han anså sig selv og de, der delte skæbne med ham, som flygtninge, forviste og fordrevne, for hvem opholdet i udlandet var et eksil, hvor de ventede på at kunne vende tilbage.⁶⁷

De terminologiske problemer er betinget af flere forhold. For det første viser efterkrigsudviklingen, at begrebet flygtning i de vestlige besættelseszoner og senere i BRD først og fremmest blev brugt om de mennesker, der forlod hhv. flygtede fra Tysklands tidligere østområder. For det andet er noget af den nedsættende betydning af begrebet emigrant blevet hængende i BRD, hvilket blandt andet blev udnyttet i den nævnte kampagne mod Willy Brandt. For det tredje betinger det forhold, at en betydelig del af de flygtede forfattere ikke er vendt tilbage til deres hjemland efter krigen, at forskningen har haft vanskeligheder med at finde et dækkende begreb for den af Hitler-flygtningene skabte litteratur.⁶⁸ Selv om begrebet eksillitteratur har slået sig fast i den internationale forskning og primært betegner den tysksprogede litteratur, der blev skabt i udlandet i tiden mellem 1933 og 1945, har man dermed ikke løst problemet med at bestemme den litteratur som efter 1945 er blevet skabt af forfattere, der ikke vendte hjem. For det fjerde betinger flygtningestrømmens uensartethed, at det har været vanskeligt at finde en fælles betegnelse for flygtningene. Samtidig har netop det uensartede, der blandt andet

⁶⁵ Parallelt hermed tales der om emigrantlitteratur, emigrationslitteratur, eksillitteratur, tysk(sproget) litteratur i eksil og eksiltidsskrifter.

⁶⁶ Kesten, H.: Fünf Jahre nach unserer Abreise... i: Das Neue Tagebuch, 6. årg./1938, hft. 5, aftrykt i: Arnold, anf.arb. bd. 1, s. 176 (note 12).

⁶⁷ Brecht, B.: Über die Bezeichnung Emigranten, i: Brecht, B.: Gesammelte Werke, Ffm. 1973, bd. 9, s. 718. En sproghistorisk redegørelse for de forskelligartede begrebers udvikling, findes hos: Müssener, H.: Die deutschsprachige Emigranten in Schweden. Lic.afhandling, Stockholm 1971, s. 71-106.

⁶⁸ Jvf. Müssener, H.: Exil in Schweden, s. 50.

kommer til udtryk gennem forskellige bevæggrunde og målsætninger for flugten, gjort en begrebsmæssig differentiering nærliggende. W. Röder skelner således under henvisning til forskellen på »emigré« og »exile«⁶⁹ mellem flygtninge af jødisk herkomst, der udgjorde en »politisk passiv, assimilationsvillig emigration« og flygtninge, der forlader deres land midlertidigt på grund af oppositionelle ideologiske og politiske årsager, og som fra udlandet virker for en forandring af de bestående forhold i hjemlandet. Til disse »exiles« henregner Röder i første linie repræsentanter for de i Tyskland illegale partier og grupper, der var aktive i udlandet.⁷⁰ Hermed lægger han op til en skelnen mellem politiske flygtninge og en »jødisk masseemigration«.⁷¹ På denne måde gentages en differentiering, der også blev foretaget af de fascistiske magthavere,⁷² og som også i samtiden fik indpas i bl.a. Folkeforbundets konventioner og Danmark. Herhjemme havde dette blandt andet de negative følger, at de flygtninge, der forlod Tyskland som følge af den antisemitiske lovgivning, ikke blev anerkendt som politiske flygtninge og dermed havde betydelige vanskeligheder med at opnå indrejse- og opholdsstilladelse.⁷³ Det problematiske i begrebet »jødisk masseemigration« skyldes, at det derved tilsløres, at denne del af flygtningene på ingen måde udgjorde en homogen gruppe, men selv var heterogent sammensat. Dette forhold er med rette blevet kritiseret,⁷⁴ og det er blevet fremhævet, at de som følge af antisemitismen forfulgte ikke ud fra nogen videnskabelig målestok kan forstås som en »gruppe«.⁷⁵ Netop derfor er det tvivlsomt, om flygtningene af jødisk afstemning udgjorde en »potentiell etnisk gruppe«, hvis fælles etniske karakter blandt andet skulle vedrøre den »religiøse kultur«.⁷⁶ Selv om antisemitismen medførte en reaktivering af et gruppefællesskab, forandringer i selvforståelsen og tendenser til dannelsen af en etnisk bevidsthed blandt ofrene, betød dette ikke, at disse mennesker udgjorde en gruppe.

Undersøgelsen af flygtningene må – efter min mening – tage sit

⁶⁹ Röder, W., anf. arb., s. 14 (note 40). Ifølge Longman Family Dictionary, London 1984 (s. 233 + 238) er der ikke dækning for dette synspunkt.

⁷⁰ Röder, W. anf. arb., s. 16 (note 40).

⁷¹ Walter, H.A.: Die deutsche Exilliteratur... bd. 1, s. 29 (note 10).

⁷² Jvf. Leitheft, anf. arb., s. 3 (note 16).

⁷³ Jvf. justitsminister Steinckes redegørelse, i: Rigsdagstidene 90. samling, 1937/38, sp. 899.

⁷⁴ Straus, H.A.: Zur sozialen und organisatorischen Akkulturation deutsch-jüdischer Einwanderer der NS-Zeit in den USA, i: W. Frühwald und W. Schieder; Leben im Exil, s. 235 (note 25).

⁷⁵ Röder, W.: Einleitung, i: Biographisches Handbuch bd. 1, s. XXXI.

⁷⁶ Strauss, H.A.: anf. arb., s. 236f. Det teoretiske grundlag for Strauss' undersøgelser omtales nedenfor.

udgangspunkt i de konkrete historiske forhold, der betingede landflygtigheden. Flygtningestrømmens sammensætning kan belyses ud fra den tyske fascismes ideologi og den heraf afledte bestemmelse af dens fjender og politiske modstandere. Således var flygtningene offer for en eller flere elementer indenfor denne ideologi samt dennes politiske følger.⁷⁷ Det drejer sig i hovedsagen om: 1) Den nazistiske variant af antisemitismen og øvrige racistiske opfattelser, der medførte, at en i sig selv sammensat gruppe mennesker blev betragtet som en homogen blok og subsumeret under nazisternes jødebegreb. 2) Den tyske fascismes anti-marxisme, der tilsigtede både et fundamentalt opgør med marxismen som verdensopfattelse og som politisk organiseret kraft i form af arbejderklassens faglige og politiske organisationer. 3) Den tyske fascismes antiliberalisme, der – med udgangspunkt i et absolut krav om politisk hegemoni og konsensus på nazisternes præmisser – stræbte efter et opgør med det borgerlige demokrati og dets institutioner og dermed også med de politiske kræfter, der var reelle eller potentielle modstandere. 4) Den tyske fascismes anti-humanisme, der betød et brud med enhver humanistisk og dermed også marxistisk kultur- og videnskabsopfattelse, og som direkte eller indirekte ville kunne true nazisternes krav om hegemoni på dette felt.

Ud fra denne tilgangsvinkel var alle flygtninge politiske flygtninge i den forstand, at det var bestemte politisk-samfundsmæssige forhold, der tvang disse mennesker til at forlade deres hjemland. På denne måde fastholdes det, at der ikke var tale om en frivillig udvandring, uden at der dermed er sagt noget om flygtningenes selvforståelse og deres adfærd og aktiviteter i landflygtigheden. Samtidig kan en undersøgelse af de begreber, der blev brugt om Hitlerflygtningene i Folkeforbundet, af myndighederne, hjælpeorganisationerne og offentligheden i tilflugtslandene, være med til at belyse rammebetingelserne for flygtningenes forhold.⁷⁸ Disse forhold havde på deres side både betydning for flygtningestrømmens udvikling og for flygtningenes opfattelse af sig selv, deres situation og fremtidsudsigter – såvel som for forandringen heraf.⁷⁹ I

⁷⁷ Når jeg her tager udgangspunkt i den tyske fascismes ideologi, skal det ikke ses som et udtryk for, at jeg ser bort fra dennes eklektiske karakter. Jvf. bl.a.: Petzold, J.: *Die Demagogie des Hitlerfaschismus*, Berlin 1982. Se også Günther, H.: *Der Herren eigener Geist*, Moskau/Leningrad 1935 (ny udgave Berlin 1982).

⁷⁸ I relation hertil må der også tages højde for det fascistiske systems udvikling og dermed forandringerne i forfølgelsen af nazismens fjender og modstandere. Jvf. Tutas, H.E., anf. arb. i note 16 og samme: *Nationalsozialismus und Exil*, München 1975; Pätzold, K.: *Der historische Platz des antijüdischen Programs von 1938*, i: *Jahrbuch für Geschichte* bd. 26, Berlin 1982, s. 193–216.

⁷⁹ En skildring af forandringer i flygtningenes selvforståelse findes i: Behrend, F.: *Eine Frau in zwei Welten*, Leipzig 1963. Behrend beretter bl.a. om, hvordan hun som kommunist oplevede at blive offer for antisemitismen.

denne sammenhæng er det et problem, at den mere »anonyme« flygtning ikke har efterladt sig de samme spor som de mere prominente personer. Derfor er det nødvendigt at være tilbageholdende med for vidtgående generaliseringer ud fra blandt andet eksillitteraturens skildring af landflygtigheden. Der er således fortsat behov for en sociologisk orienteret undersøgelse af flygtningene, flugtbølgerne og den geografiske spredning.⁸⁰ Den her skitserede tilgangsvinkel giver mulighed for at fastholde og understrege den fælles kausalitet, der betinger den samlede flygtningestrøms opståen og udvikling. Samtidig kan den alt for rigide og indholdsmæssigt problematiske skelnen mellem »politiske« og »jødiske« flygtninge overvindes. Desuden kan de flydende grænser og den personelle mobilitet mellem landflygtigheden som politisk eksil og ufrivillig emigration tydeliggøres.⁸¹

Af bio-bibliografien »Deutsche Exillitteratur 1933–1945« fremgår det, at kun 17,5% af de her opførte 1.250 forfattere og publicister er vendt tilbage til en af de tyske stater eller Østrig efter 1945.⁸² Med udgangspunkt heri har blandt andre Berendsohn ment, at eksillitteraturen i særdeleshed og eksilproblematikken i almindelighed kun kan afgrænses kronologisk i 1933.⁸³ I forlængelse heraf har Müssener fremhævet, at mens det politiske eksil sluttede med den tyske fascismes sammenbrud hhv. dannelsen af de to tyske stater, så fortsætter »emigrationen« så længe der endnu lever repræsentanter for Hitlerflygtningene i udlandet.⁸⁴ Undersøges eksilproblematikken som politisk historie, må 1933 og 1945/1949 fastholdes som kronologiske grænser. Det er rigtigt at pege på, at virkningen af de ikke hjemvendtes aktiviteter strækker sig ud over krigens afslutning – og dermed sættes den biografiske undersøgelse af visse flygtningeskæbner i centrum.⁸⁵ Men spørgsmålet om hvorvidt flygtningene forblev i udlandet eller vendte hjem, kan ikke kun undersøges med udgangspunkt i den enkeltes adfærd. Efter 1945 fandtes der nemlig en række andre faktorer, som der også må tages højde for. Det drejer sig om det faktum, at den tyske fascisme blev overvundet gennem Anti-Hitlerkoalitionens militære sejr og ikke gennem den tyske modstandsbevægelse. Dertil kommer verdenskrigens og efterkrigsopgørets resultater og de heraf betingede følger for den politiske udvikling både i Tyskland og internationalt. Beskæftigelsen med Hitlerflygtningene kan – efter min

⁸⁰ Jvf. Strauss, H.A.: Some Demographic and Occupational Characteristics of Emigrées included in Vol. II og the Dictionary, i: Biographisches Handbuch bd. 2, s. LXXVII ff.

⁸¹ Röder, W.: The political Exiles, s.st. s. XXVII.

⁸² Se note 68.

⁸³ Berendsohn, W.A., anf. arb. i note 42.

⁸⁴ Müssener, H.: Die deutschsprachige Emigration... s. 76 (note 45).

⁸⁵ En konsekvent hensyntagen hertil udmærker Biographischer Handbuch... (note 2).

mening – ikke ses som en model for en universalhistorisk eksil- og emigrationsforskning, hvor grupper af emigranter hhv. politiske flygtninge fra f.eks. den franske revolution, fra Rusland efter oktoberrevolutionen i 1917 eller fra Chile efter Allendes fald i 1973 ville være lige så relevante som de politiske flygtninge fra Hitler-Tyskland. Hermed ville de konkrete historiske forhold og årsagssammenhæng, der betingede denne flygtningebevægelse, blive trængt i baggrunden til fordel for visse fælles træk på fremtrædelsesplanet. Det historisk konkrete må dog stå centralt, hvis undersøgelsen også skal kunne sige noget om de historiske erfaringer.⁸⁶

I diskussionen er det med rette blevet understreget, at eksilforskningen skal integreres i studiet af den tyske fascismes historie. Herigennem kan forholdet mellem årsag og virkning tydeliggøres.⁸⁷ Det gælder blandt andet sammenhængen mellem udviklingen i Hitler-Tyskland og flygtningestrømmens forløb, mellem det fascistiske systems konsolidering og flygtningenes bedømmelse heraf – og dermed også af fremtidsudsigterne; det gælder også opgaverne for det politiske eksil og modstandskampen i Tyskland, samt ydermere forandringerne i samvirket mellem de oppositionelle kræfter inden- og udenfor den tyske fascismes magtområde, de fascistiske magthaveres forfølgelse af og propaganda mod flygtningene og disses modforholdsregler, nazismens antisemitiske politik samt flugtbevægelsens kvantitative bølger;⁸⁸ og det gælder endelig Hitler-Tysklands udenrigspolitik og dennes konsekvenser for de landflygtige, herunder forandringerne i forholdet mellem Tyskland og de forskellige tilflugtslande samt de heraf betingede følger for flygtningenes opholds-, leve- og aktivitetsmuligheder i udlandet.

En integration af eksilproblematikken i den tyske fascismes historie udmærker blandt andet en række undersøgelser af arbejderbevægelsens historie i perioden 1933 til 1945.⁸⁹ Helt i overensstemmelse hermed

⁸⁶ Tendenser til en undervurdering af disse sammenhænge præger den målsætning, som »Research Foundation for Jewish Immigration« har formuleret for sin medvirken til den nævnte biografiske håndbog. Ifølge denne målsætning skal de »tyske jøders ånds- og verdenshistorisk betydningsfulde spredning over kontinenterne« belyses. Målgruppen skal forstås som et eksempel på »fordrivelsen af liberale mindretal fra totalitære samfund som del af det 20. årh.s historie«. Desuden ses målgruppen som udtryk for en vandring, der er »del af den sekulære proces af elitors internationalisering – indenfor videnskaberne, de liberale erhverv, teknologien og politikken«. Denne tilgangsvinkel tager efter min mening ikke nok hensyn til landflygtighedens historiske kausalitet på den ene side, og den er samtidig udtryk for en kraftig fokusering på immigrationsaspektet på den anden side. Jvf. Röder, W.: Einleitung, i: Biographisches Handbuch... bd. 1, s. XXXIII.

⁸⁷ Jvf. Frühwald, W./W. Schieder, anf. arb., s. 9 (note 51).

⁸⁸ Jvf. Strauss, H.A.: Jews in German History. Persecution, Emigration, Acculturation, i: Biographisches Handbuch bd. 2, s. XI–XXVI.

⁸⁹ Jvf. f.eks.: Geschichte der deutschen Sozialdemokratie 1917–1945, Berlin 1982 (kapitel 6 og 7); Mammach, K.: Widerstand 1933–1939, Berlin 1983.

advarer Walter imod, at eksillitteraturen ses som et »undtagelsesfænomen«, der er adskilt fra den almene tyske kulturelle og politiske udvikling.⁹⁰ I tilknytning hertil har E. Middell stillet spørgsmålet, »hvorvidt der med eksillitteraturen fandtes en så at sige kollektiv repræsentant for det andet, bedre Tyskland«,⁹¹ og han har formuleret en række metodiske betragtninger, der søger at tage højde for dels det specifikke ved litteraturprocessen i eksilet, dels eksillitteraturens placering i den samlede nationale og internationale litteraturs udvikling.

Et udgangspunkt, der ser eksilproblematikken som en del af den tyske fascismes historie, indebærer samtidig spørgsmålet om kontinuitet og diskontinuitet i den tyske historie. Selv om det var magtoverdragelsen til nazisterne, der var den direkte årsag til fordrivelse og flugt, findes en række forudsætninger i den historiske kontekst før 1933. Som eksempel kan nævnes: antisemitismens udvikling og den nazistiske variant heraf. Et andet aspekt vedrører de intellektuelles rolle i Weimar-republikken. Grundet en idealistisk opfattelse af den »tyske klassik« og tyskernes politiske stilisering som et »Volk der Dichter und Denker« tildeltes de intellektuelle en rolle som repræsentanter for selve den tyske nation. Det gjorde sig blandt andet gældende for en forfatter som Thomas Mann. Også i landflygtigheden blev de intellektuelle ofte tildelt denne rolle. Et udtryk herfor var, at især kendte intellektuelle søgtes inddraget i de forskellige politiske initiativer, når det drejede sig om at demonstrere sammenholdet indenfor det politiske eksil.⁹² De i den sidste ende mislykkede forsøg på at skabe en samling i eksilet, og herunder især forholdet mellem socialdemokrater og kommunister, kan heller ikke ses isoleret fra det afgørende faktum, at arbejderbevægelsen i Weimar-republikken var dybt splittet, og at det inden 1933 ikke lykkedes at skabe den nødvendige samling af de antifascistiske kræfter, hvilket på sin side var med til at bane vejen for republikkens undergang.⁹³

Det problemkompleks, der her er antydnet i sin politisk-samfundsmæssige dimension, må efter min mening ikke begrænses til en undersøgelse af »eksilet som livsform«. Denne mangel præger de ellers væsentlige

⁹⁰ Walter, H.A.: Bemerkungen... s. 89 (note 52).

⁹¹ Middell, E.: Exilliteraturforschung, i: Weimarer Beiträge 27 årg. 1981, hft. 4, s. 9. Middelle kritiserer i denne sammenhæng den hidtidige forskning for, at have været for tilbageholdende mht. undersøgelsen af det specifikke ved forfatteres og publicisters flugtveje, leve- og arbejdsbetingelser i landflygtigheden.

⁹² Middell, E., s.st. s. 8 samt note 20 + 21, s. 30.

⁹³ Den dybe splittelse mellem arbejderpartierne viste sig i forbindelse med »Lasst uns nicht in die Barbarei versinken! Appell fortschrittlicher Intellektueller« (febr. 1933), der opfordrede SPD og KPD til at samle kræfterne op til valget den 5.3.1933. Denne henstilling blev i det sidste legale nummer af KPDs ugeavis »Illustriertes Echo des Westens« afvist. Jvf. Brüdigan, H.: Faschismus an der Macht, Ffm. 1982, s. 54.

spørgsmål, som W. Frühwald og W. Schieder har formuleret. Det drejer sig dels om integrationsprocessen i tilflugtslandet og reintegrationen i hjemlandet og dermed om forholdet mellem emigration/immigration og eksil/remigration, dels om de politiske teoriers udvikling og funktion under landflygtighedens betingelser og dermed diskussionerne i eksilet om årsagerne til fascismens sejr, og om det »andet« og det fremtidige Tyskland, og dels om de for især litteraturvidenskaben væsentlige spørgsmål om sprogets, stilarternes og genrerens konservering eller udvikling i landflygtigheden eventuelt under påvirkning af kulturelle forhold og traditioner i tilflugtslandet.⁹⁴ En fokusering på »eksilet som livsform« gennem en reducere af spørgsmålet til dets individuelle og eksistentielle aspekter er utilstrækkelig. Rækkevidden af forfatteren C. Zuckmayers opfattelse af eksilet som »the journey of no return«,⁹⁵ eller af Thomas Manns bekendelse til et »verdensborgerskab«⁹⁶ kan først belyses under hensyntagen til de politisk-samfundsmæssige sammenhænge i deres historiske forandring. Der må derfor spørges om udviklingen i forfatternes samfundsmæssige rolle og placering, deres arbejds- og leveforhold generelt i det 20. årh., og under hensyntagen til det eventuelt specifikke før 1933, i landflygtigheden og efter 1945. Men samtidig er de af Frühwald og Schieder formulerede spørgsmål relevante, uanset om målgruppen er den enkelte eller anonyme flygtning, særlige flygtningegrupper eller eksilorganisationer. Opgaven må være at analysere både det generelle og det specifikke, der gjorde sig gældende for den enkelte målgruppe. Således må forhold, der har gyldighed for politiske organisationer, politikere eller forfattere ikke generaliseres ukritisk med hensyn til andre flygtningegrupper eller de anonyme flygtninge og disses oplevelse af og adfærd i landflygtigheden. Omvendt må heller ikke den individorienterede analyse løsrives fra de generelle samfundsmæssige forhold. I relation hertil kunne eksilforskningen med fordel inddrage de senere års diskussioner indenfor forskningen i arbejderbevægelsens historie om forholdet mellem den individ- og organisationsorienterede hhv. social- og politisk-historiske forskning. Også eksilforskningen må nemlig tage højde for, at det hverken drejer sig om at skrive Hitlerflygtningenes, landflygtighedens eller eksilets historie »fra oven« eller »fra neden«. Derimod må undersøgelsen af de enkelte målgrupper forbindes med en samfundsana-

⁹⁴ Frühwald, W./Schieder, W., *anf. arb.*, s. 18f. (note 51).

⁹⁵ Zuckmayer, C.: *Als wär's ein Stück von mir*, Ffm. 1966, s. 461.

⁹⁶ Mann, Th.: *Deutsche Hörer*, radiotale 30.12.1945, i: Mann, Th.: *Gesammelte Werke*, Ffm. 1974, s. 747.

lyse og tage højde for det dialektiske forhold mellem det almene, det specifikke og det enkelte.⁹⁷

I relation til integrations- og socialiseringsprocesserne i landflygtigheden er immigrationsaspektet blevet fremdraget i en undersøgelse af de flygtninge, der var ofre for antisemitismen, og som kom til USA efter 1933.⁹⁸ Denne tilgangsvinkel er ikke mindst betinget af, at landflygtigheden for denne undersøgelses målgruppe vidtgående havde karakter af en ufrivillig udvandring for bestandig og dermed en immigration. Dette forløb blev samtidig fremmet gennem den politik, som førtes af jødiske organisationer.⁹⁹ Forslaget om at undersøge immigrationsaspektet på basis af akkulturations-teorien, og tesen om, at der med denne teori kan skabes et »ensartet fundament for eksilforskningen«,¹ må dog efter min mening vurderes kritisk. Ifølge H. A. Strauss kan akkulturationsbegrebet bruges til at beskrive forandringer i både indvandrernes og immigrationslandets kultur som følge af en kulturel kontakt.² Samtidig mener han, at dette begreb er anvendeligt for undersøgelser af både grupper og enkeltpersoner. Teorihistorisk knytter akkulturations-teorien sig til »melting-pot«-teorien. Den blev formuleret med udgangspunkt i en opfattelse af, at forholdet mellem forskellige befolkningsgrupper af uensartet oprindelse i USA havde karakter af en »kulturel pluralisme«. Fortalerne for denne teoridannelse, der blev udviklet i sammenhæng med »ny-immigrations«-bølgen og industrialiseringen mellem 1880'erne og 1920'erne, gik ind for sociale reformer og en liberal fremmedlovgivning. Herigennem ville man »bevare det bedste indenfor alle etniske strømninger og forene dette til en anglo-amerikansk kultur.³ Relationerne mellem forskellige kulturer og disses repræsentanter kan være karakteriseret som et dominans- og underkastelses-forhold eller som et forhold af gensidig akcept. Selve akkulturations-processen, der påvirkes af historiske og miljømæssige forskelle mellem enkelte indvandrergrupper, af forskelle i de historiske omstændinger i forbindelse med indvandringen og af psykologiske faktorer,⁴ omfatter et funktionelt og et subjektivt aspekt.

⁹⁷ Jvf. debatten om dette spørgsmål i: Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie/Arbejderhistorie, nr. 18 ff.

⁹⁸ Strauss, H.A.: *The Immigration and Acculturation of the German Jews in the United States of America*, Year Book Leo Baeck Institute, 16/1971.

⁹⁹ Straus, H.A.: anf.arb., s. 238 og s. 256 f. (note 74).

¹ Frühwald, W.W. Schieder anf.arb., s. 15 (note 51).

² Strauss, H.A.: *Changing Image of the Imigrant in the USA*, i: *Amerikastudien/American Studies* vol. 21/1975, hft. 2, s. 127 ff. I *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart 1969, s. 13 f. defineres akkulturation som »erhvervelse af elementer fra en fremmed kultur gennem bærere af en given kultur«.

³ Strauss, H.A.: S.st. s. 128.

⁴ Strauss, H.A.: S.st.

Mens det første vedrører indvandrernes økonomiske og sociale integration, drejer det andet sig om forandringer i deres selvforståelse.⁵ Indenfor rammerne af akkulturations-teorien spiller begreberne »ethnicity« og etnisk gruppe, der af Strauss anvendes synonymt, en central rolle. Disse termer bliver brugt som model for undersøgelsen af identitet og af sociale strukturer. Ved en etnisk gruppe forstås almindeligvis en særlig befolkningsgruppe i et større samfund, hvis kultur er forskellig fra gruppens egen kultur. Strauss forstår primært »ethnicity« som en betegnelse for »hvide etniske grupper«, særlig i relation til medlemmer af »blue-collar-groups«, der har været indvandrere eller efterkommere af disse i tiden efter 1890.⁶

I sin kritik af begrebet »jødisk masseemigration« har Strauss understreget, at antisemitismens ofre ikke repræsenterer nogen form for »social gruppe«. Alligevel udgør de ifølge ham »et helt fællesskab, uanset intellektuelle eller klasse-mæssige forskelle«, der kan defineres som en »potentielt etnisk gruppe«. At Strauss taler om en potentielt etnisk gruppe, er betinget af, at også han er opmærksom på, at der blandt de mennesker der blev ramt af den nazistiske antisemitisme, fandtes reelle og væsentlige forskelle. Således må der tages højde for forskelle mellem de såkaldte øst-jøder, vest-jøder, døbte jøder og personer af jødisk afstamning, der ikke tilhørte det mosaiske trossamfund eller en jødisk organisation. Disse forskelle gjorde sig gældende med hensyn til både de enkeltes samfundsmæssige rolle og placering og deres selvforståelse og traditioner. I forlængelse heraf betragter Strauss de 100.-125.000 indvandrere af 1. og 2. generation fra Østeuropa, der udgjorde omkring 15 % af antisemitismens ofre, som den »etniske kernegruppe« indenfor den tyske jødedom.⁷ Årsagen hertil må ses i den religiøse kulturs status indenfor denne gruppe. På denne baggrund mener jeg, at anvendelsen af »ethnicity«-begrebet, selv om det modificeres med attributtet potentielt, er problematisk. Det rummer en fare for en harmonisering af de nævnte forskelle, en fare der heller ikke elimineres, når man tager højde for, at antisemitismen kom til at virke reaktiverende for gruppefølelsen blandt sine ofre.⁸ Med

⁵ Strauss, H.A.: Zur sozialen und organisatorischen Akkulturation... s. 239 (note 74).

⁶ Strauss, H.A.: Changing Image of the Immigrant..., s. 120. Nogle forskere ser dog en forskel mellem begreberne etnisk gruppe og »ethnicity«/etnicitet, idet den sidstnævnte term forstås som udtryk for en bestemt adfærd hos en etnisk gruppe. Se Giordana, S.: Ethnizität. Soziale Bewegung oder Identitätsmanagement, upubliceret foredragsmanuskript, 1981. I forlængelse heraf ville det være af interesse at inddrage spørgsmålet om nationalstaternes udvikling og denne faktors indvirkning på vurderingen af hele dette problemkompleks hhv. etniske gruppers selvforståelse.

⁷ Strauss, H.A.: Zur sozialen und organisatorischen Akkulturation... s. 235f.

⁸ Strauss, H.A.: S.st., s. 246. Her peger Strauss selv på behovet for en nærmere undersøgelse af dette spørgsmål.

hensyn til akkulturationsbegrebets anvendelighed, må følgende forhold fremdrages. For det første fandtes der kun i et vist omfang kulturforskelle mellem Hitler-flygtningene og tilflugtslandet USA. Disse forskelle var endda endnu mindre, når man ser på flygtningenes situation i de europæiske asyllande. I forlængelse heraf må der også peges på, at det er tvivlsomt, om de vesteuropæiske lande på daværende tidspunkt kan karakteriseres som »etnisk pluralistiske« samfund. For det andet udvikler akkulturationsprocessen sig primært i reelle immigrationslande og forudsætter, at der foreligger en i forvejen truffet beslutning om at immigrere. For det tredje synes en række faktorer, der ifølge Strauss præger akkulturationsprocessen, ikke primært at være betinget af et tilhørsforhold til en bestemt etnisk hhv. potentiel etnisk gruppe. Dette gælder blandt andet »klassespecifikke adfærdsnormer« på arbejdsmarkedet, juristers erhvervsmæssige problemer på grund af forskelle mellem tyske og angelsaksiske retstraditioner, og forandringer i kønsrollemønstret.⁹

Selv om Strauss indenfor rammerne af sin tilgangsvinkel peger på en række væsentlige spørgsmål for undersøgelsen af integrations- og socialisationsprocesserne blandt Hitlerflygtningene, er hans redegørelse først og fremmest beskrivende. Efter min mening mangler han en egentlig samfundsanalyse, der sætter de rejste spørgsmål i forhold til de givne sociale, økonomiske, politiske og ideologiske strukturer, herunder målgruppens placering og rolle heri, samt disse faktorerers indvirkning på bevidsthedsdannelsen og –forandringen.

Forestillingen om, at akkulturations-teorien kunne blive eksilforskningens ensartede metodiske fundament rejser også andre problemer. For det første synes teorien ikke at kunne få anvendelse på de flygtninge, der betragtede landflygtigheden som politisk eksil. For det andet synes den at komme til kort overfor de problemer, der er betinget af den restriktive flygtningepolitik i mange tilflugtslande. Som følge af den begrænsede asylret blev mange flygtninge ikke alene tvunget til et »transit«-ophold, men samtidig blev mange af dem holdt udenfor arbejdsmarkedet og i større eller mindre omfang udenfor det almindelige samfundsliv. Disse forhold affødte ikke kun sociale, men også individuelle psykiske problemer, der var med til at præge flygtningenes bevidsthed og integrations- og socialiseringsprocesserne. For det tredje lægger teorien op til at inddrage flygtningenes 2. og 3. generation i eksilforskningen – hvorved der rejser sig de tidligere berørte afgrænsningsproblemer.

Afgrænsningen og struktureringen af eksilproblematikken er også blevet diskuteret i forbindelse med to forsøg på at udarbejde en socialhi-

⁹ Strauss, H.A.: S.st., s. 239.

storisk funderet helhedsfremstilling af eksillitteraturen. H. A. Walters »Deutsche Exilliteratur 1933–1950« bygger på en tematisk struktur, der går på tværs af de enkelte tilflugtslande.¹⁰ I »Kunst und Literatur im antifascistischen Exil 1933–1945« er stoffet struktureret med udgangspunkt i de enkelte tilflugtslande.¹¹ Overfor denne geografisk-regionale struktur har Walter fremført at den ikke kan tydeliggøre flygtningenes betydelige fluktuation fra land til land og dermed diskontinuiteten i eksilet i de enkelte lande.¹² Videre er det blevet hævdet, at en geografisk/regionalt struktureret fremstilling skulle forvride proportionerne mellem flygtningene og tilflugtslandet. Som begrundelse for denne opfattelse har Walter fremholdt, at flygtningenes politisk-ideologiske og litterær-æstetiske grundholdninger samt deres stillingtagen til samtidens aktuelle spørgsmål vidtgående skulle være uafhængige af de landflygtiges opholdssted.¹³ Sagt på en anden måde frygter Walter, at en geografisk struktur tillægger opholdsstedet for stor betydning for Hitler-flygtningenes holdningsdannelse. Det kan til en vis grad være berettiget at pege på, at holdningerne hos især prominente eksilforfattere som bl.a. Brecht og Th. Mann i mindre grad blev præget af det tilflugtsland, som de befandt sig i. Alligevel må dette forhold efter min mening ikke overbetones på bekostning af den faktiske påvirkning fra det konkrete opholdssted. Desuden tror jeg, at spørgsmålet om forholdet mellem flygtningene og tilflugtslandet stiller sig anderledes for de mere almindelige flygtninge. For dem var de konkrete sociale og politiske forhold i tilflugtslandet, hjælpekomiteernes virke og eksistensen og udviklingen af forskellige eksilorganisationer af væsentlig betydning for både deres oplevelse af landflygtigheden og deres stillingtagen til de politiske spørgsmål, som rejste sig for dem.

Efter min mening viser begge værker dog, at det på basis af forskningens nuværende resultater er for tidligt at foretage et entydigt valg med hensyn til stoffets strukturering. Begge værker er således i forhold til tilflugtslandet Danmark kildemæssigt svagt underbygget og understreger

¹⁰ Walters værk kan endnu ikke vurderes i sin helhed, idet det endnu ikke er afsluttet.

¹¹ Kunst und Literatur im Antifascistischen Exil... bd. 1, s. 9 (Vorwort) (note 38).

¹² Walter, H.A.: Schwierigkeiten beim Kurs auf die Realität, i: Sammlung, bd. 5, Ffm. 1982, s. 94. Det kan nævnes, at kun ca. 1/3 af de i Sternfeld og Tiedemanns bio-bibliografi nævnte personer tilbragte alle eksilår i eet land. For de i Bibliographisches Handbuch... bd. 2 nævnt personer gælder, at over 1/3 måtte forlade deres første tilflugtsland, og at 1/3 måtte flygte to eller flere gange. Strauss, H.A.: Some Demographic and Occupational Characteristics..., s. LXXVIII (note 80).

¹³ Walter, H.A., anf. arb. i note 12, s. 94 ff. Se også Albrecht, R.: Exil-Forschung, s. 192 (note 61). Som medforfatter til »Kunst und Literatur im antifascistischen Exil« har E. Middell svaret på denne kritik. Jvf. Middell, E.: Methodenfragen, i: Sammenlung, bd. 5/1982, s. 110 ff og Middell, E.: Exilliteraturforschung s. 16 (note 91).

behovet for langt dyberegående undersøgelser, før der kan drages empirisk funderede sammenligninger.¹⁴

Debatten om eksilproblematikkens afgrænsning og strukturering vedrører ligeledes et andet metodisk spørgsmål. Som led i formuleringen af »grundforsknings«-programmet blev behovet for et tværfagligt samarbejde understreget.¹⁵ I »Deutsche Forschungsgemeinschafts« projekter deltog således en lang række enkeltdiscipliner: historie, politologi, pædagogik, sociologi, kommunikationsvidenskab/publicistik, kunsthistorie, teatervidenskab, musikhistorie, litteraturvidenskab og lægevidenskabens historie.

Dette har dog ikke i sig selv betydet en realisering af den tværfaglige målsætning. Også »Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil« er blevet udarbejdet af et tværfagligt sammensat forfatterkollektiv. Ifølge dettes leder, W. Mittenzwei, betød samarbejdet en gensidig forståelse for problemer og metoder, der muliggjorde en bedre indsigt i emnets specifikke problemstillinger. Alligevel viste det sig nødvendigt at foretage en tematisk afgrænsning af projektet. Mens det oprindeligt skulle have resulteret i en fremstilling af det antifascistiske eksils historie, blev det afgrænset til en skildring af kunst og litteratur alene.¹⁶ Tværfaglige ansatser findes også i nogle af de afsluttede regionale studier.¹⁷ Men det er med rette blevet påpeget, at det stadigvæk er en uløst opgave at udvikle eksilforskningen fra at være et multidisciplinært forskningsfelt til at være en forskning, der hviler på et reelt tværfagligt samarbejde.¹⁸ I relation hertil var det efter min mening et problem, at »grundforsknings«-programmet i sin fremdragelse af »eksil som helhedsfænomen« havde vanskeligheder med nøjere at bestemme forskningens forskellige arbejdsområder og disses indbyrdes forhold. Dette gælder ikke mindst for relationen mellem historie og litteraturvidenskab. En udvikling af det tværfaglige samarbejde kræver også et opgør med tendenser til at se eksilforskningen som en særlig videnskabelig disciplin. Den tilsigtede tværfaglighed sikres nemlig ikke – som det allerede blev påpeget på symposiet i København – gennem en simpel addition af de forskellige discipliners enkeltvidenskabelige data eller gennem en sammenblanding af deres genstandsområder. Derimod forlanger tværfagligheden, at de enkelte discipliner – under hensyntagen til deres specifikke opgaver – får tilført viden og erkendelser fra andre områder og discipliner, der på deres

¹⁴ Jvf. Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil bd. 1, s. 6 og Walter, H.A.: Die deutsche Exilliteratur... bd. 2, s. 57 ff (note 10).

¹⁵ Müssener, H.: Die Deutschsprachige Emigration... s. 2 (note 54).

¹⁶ Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil... bd. 1, s. 5.

¹⁷ Se f.eks. Hirschfeldt, F. (udg.): Exil in Grossbritannien, Stuttgart 1983.

¹⁸ Frühwald W./Schieder, W.: Gegenwärtige Problem... s. 9 (note 51).

side også kan bidrage til de enkelte discipliners videre udvikling.¹⁹ Eksilforskningen kan således ikke udvikles som en slags »meta«-videnskab. Derfor var det berettiget, når det i forbindelse med diskussionen om grundforskningen blev fremhævet, at der ikke findes en særlig »eksilimmanent fremgangsmåde«. Denne påpegning kan dog ikke, som det faktisk var intentionen med den, bruges som et argument mod selve forsøget på at udvikle et tværfagligt samarbejde.²⁰ Betragtes historie- og litteraturvidenskab som nabodiscipliner, kan undersøgelsen af de politisk-samfundsmæssige forhold aldrig reduceres til et – omend nødvendigt – forarbejde til den litteraturvidenskabelige analyse eller defineres som »almindelig eksilforskning«. På den anden side tror jeg, at historievitenskaben med udgangspunkt i eksillitteraturforskningens resultater kan øge sin sensibilitet overfor spørgsmål, der ikke altid kan belyses gennem kildematerialet i forskellige statslige institutioners arkiver. Dette gælder ikke mindst med hensyn til den del af eksilets litteratur og kunst, der direkte relaterer sig til landflygtighedens problemer. Omvendt kan uhensigtsmæssige generaliseringer ud fra forfatterens skildringer af landflygtigheden modvirkes gennem en inddragelse af materialet fra arkiverne.²¹

4. Eksilforskningens opgaver og funktion

Eksilforskningens metodiske spørgsmål relaterer sig altid til en diskussion om eksilforskningens opgaver og funktion. J. Hermand mener, at en nærlæsning af eksillitteraturforskningens første resultater fra omkring 1970 viser, at der allerede på dette tidspunkt fandtes mindst fire forskningsretninger. 1) En »eksil-positivisme«, der først og fremmest baserede sig på en interesse for materialet. Denne retning omfattede dels forskere, der gennem grundige arkivstudier fandt frem til mange for den videregående forskning væsentlige data, dels »exiloger«, der i deres indsamling af materiale ingen forståelse havde for forskningens politiske sider. 2) En »moralsk« eksilforskning, der tog sig af de »glemte« eksilforfattere, og som sigtede mod disses »rehabilitering«. Samtidig fremholdtes de mere betydningsfulde blandt disse som »moralske forbil leder«, uden at denne tilgangsvinkel i sig selv formidlede politiske indsigter. 3) En eksilforskning, der søgte at inddrage eksilets »politiske og socialhistoriske implikationer« i litteraturanalysen. Denne retning omfat-

¹⁹ Jvf. Jarmatz, K.: *Thesen für die Methoden...*, s. 427 (note 57).

²⁰ Jvf. Laemmler, P.: *Vorschläge für eine Revision der Exilforschung*, s. 515 (note 50); Bock, S.: *Zur bürgerlichen Exilforschung*, i: *Weimarer Beiträge* 21. årg./1975, hft. 4.

²¹ Rækkevidden af de oplysninger, som f.eks. danske arkiver rummer med hensyn til Brechts forhold her i landet, kan først bedømmes kritisk når et bredere materiale om også de anonyme flygtninge inddrages.

tede blandt andet fortalerne for »grundforskningen«. 4) En forskningsretning, der ikke ville nøjes med de socialhistoriske aspekter som sådan, men som tillige inddrager forskningen og dennes opgaver i de samtidige politiske diskussioner.²²

I forlængelse heraf kan der idag skelnes mellem to hovedsynspunkter på eksilforskningens opgaver og funktioner. På den ene side drejer det sig om en forskning, der eksplicit afviser, at »beskæftigelsen med eksilet som sådan allerede kan vurderes som bevis for en antifascisme, uanset hvordan denne forstås«.²³ Ud fra sin selvforståelse stræber fortalerne for denne retning efter en så omfattende og repræsentativ fremstilling af eksilproblematikken som muligt.²⁴ På den anden side er der tale om en forskning, der netop tager udgangspunkt i den fælles antifascistiske modstand, som i samtiden politisk og socialt blev formuleret og udviklet ud fra meget forskellige holdninger. Politisk set havde denne modstand kun én fællesnævner i sin stræben efter den fascistiske diktators overvindelse.²⁵ Den grundlæggende skillelinie mellem disse opfattelser vedrører vurderingen af, hvad der var den historiske realitet, og hvordan denne kan indkredses. Således kritiseres eksilforskningen i DDR for dens opfattelse af forholdet mellem »partiskhed og videnskabelighed«. Bestemmelsen heraf ses som direkte årsag til en selektiv og forkortet fremstilling af den historiske udvikling. Konkret drejer kritikken sig om vurderingen af blandt andet arbejderpartiernes rolle, og herunder folkefrontpolitikken betydning, samt udviklingen i USSR og dette lands placering i kampen mod Hitler-Tyskland. I relation til eksillitteraturen kritiseres blandt andet den selektive og til dels manglende behandling af forskellige forfattere.²⁶ For begge opfattelser af eksilforskningens funktion gælder dog, at de enkelte undersøgelser må vurderes kritisk i lyset af deres politisk-ideologiske implikationer. Således er f.eks. i et værk som »Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil« fremstillingen af eksilet i USSR utiltrækkeligt. Det gælder behandlingen af de sovjetiske myndigheders flygtningepolitik og asylretspraksis, af udrensningsprocesserne og dissers følger også for Hitlerflygtninge, og af problemerne i forbindelse med udformningen af folkefrontpolitikken og tilbageslaget for denne politik mellem München-aftalen og overfaldet på USSR i 1941. Disse mangler viser sig både i fremstillingen af det overordnede politisk-historiske forløb og af dets følger på det individuelle plan. Derfor er

²² Hermand, J.: anf.arb., s. 239f. (note 18).

²³ Frühwald, W./Schieder, W.: Gegenwärtige Probleme... s. 10 (note 51).

²⁴ Walter, H.A.: Schwierigkeiten beim kurs auf die Realität, s. 93 (note 12).

²⁵ Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil... bd. 1. s. 5 + 7 (note 38).

²⁶ Walter, H.A.: Die deutsche Exilliteratur...bd. 7, s. 20; Bernard, C.: Deutsche Exilliteratur in der BRD-Forschung i: Kürbiskern, nr. 2/1975, s. 91-100.

dette værks målsætning, at forbinde det, der forstås som den antifascistiske kamps hovedspørgsmål, med de talrige menneskelige problemer i landflygtigheden, også kun til dels blevet indfriet.²⁷

En repræsentativ og omfattende skildring af det tyske eksil sker dog heller ikke forudsætningsløst. Således er Walters værk blevet kritiseret på to afgørende punkter. For det første med hensyn til dets krav om, at forskeren om muligt skal være ubesværet af aktuelle interesser i det emne, som han eller hun undersøger. I lyset af fascismeproblematikkens og efterkrigsopgørets fortsatte politiske aktualitet, som blandt andet viste sig i forbindelse med 40-året for befrielsen både i Danmark og udlandet, synes dette krav at være illusionsfyldt. For det andet kritiseres Walters intention om, at undersøgelsen skal tage udgangspunkt i datidens politiske indsigter og hans krav om, at datidens opfattelser skal måles i forhold til det, der dengang til enhver tid var det højeste politiske erkendelsesniveau.²⁸ Mens Walter gør ret i at advare mod den moraliserende historieskrivning, har han dog betydelige vanskeligheder med at bestemme, hvilke forhold der afgør, hvad der var datidens »højeste politiske erkendelsesniveau«. Han svigter også når han isolerer den antifascistiske modstandskamps manglende resultater fra den internationale udvikling mellem 1933 og 1945, og herunder undlader at fremdrage »appeasement«-politikens følger. Gentagelse af stereotype vurderinger af de kommunistiske partier ud fra en totalitarmesteteorisk synsvinkel rummer heller ikke mange perspektiver for eksilforskningen.²⁹

På trods af eksisterende divergenser mellem disse hovedsynspunkter tager begge opfattelser udgangspunkt i, at eksilproblematikken udgør en del af den tyske fascismes historie. Dette implicerer følgelig også en stillingtagen til de forskellige teorier om fascismen. Tager man udgangspunkt i, at den tyske fascismes udvikling ikke kan adskilles fra kapitalismens udformning i Tyskland, så må også Hitler-flygtningenes historie undersøges i denne kontekst. Som følge heraf må forskningen spørge efter teorier og metoder, der kan analysere og forklare årsagerne til fascismens sejr i 1933 samt modstandskampens – begrænsede – resultater og erfaringer. I relation hertil har eksilforskningen på sit specifikke felt fortsat en opgave med at formidle disse historiske erfaringer. Denne erfaringsformidling drejer sig ikke om at formulere udialektiske analyser. Tværtimod, må opgaven være at afdække det historiske og det almene

²⁷ Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil... bd. 1. s. 5 og 7 (note 38).

²⁸ Walter, H.A.: Die deutsche Exilliteratur... bd. 7., s. 7 og s. 20; Bernard, C.: Deutsche Exilliteratur in der BRD-Forschung, i: Kürbiskern nr. 2/1975, s. 91–100.

²⁹ Jvf. Röder, W.: The political Exiles i: Biographisches Handbuch og s. XXXV ff. (note 2).

ved disse erfaringer. Men hensyn til de almene aspekter gælder det om at knytte an til de traditioner, der på trods af forskelligt politisk og ideologisk indhold, demonstrerer, at »uretten også kan bekæmpes med svage midler«.³⁰ I denne forstand kan og må eksilforskningen være antifascistisk. Den må holde fast i, at det var Hitler-fascismen, der var den umiddelbare årsag til landflygtighed og eksil mellem 1933 og 1945.

³⁰ Brecht, B.: *Gesammelte Werke in 8 Bänden*, Ffm, 1967, bd. VIII, s. 785f.

Anmeldelser

MOGENS RÜDIGER: Povl Bagges historiebegreb. Skrifter udgivet af Det historiske Institut ved Københavns Universitet – bind XV. Kbh., Den danske historiske Forening, 1984. 124 s. 40 kr. for medlemmer.

Mogens Rüdigers afhandling om Povl Bagges historiebegreb er en lettere bearbejdet udgave af hans speciale fra 1979. Arbejdet er således noget ældre end det fremgår af udgivelsesåret – et fænomen, der jo desværre ikke er ganske ualmindeligt for historiske arbejder i de senere år. Det har selvfølgelig den ulempe, at undersøgelsen ikke kan tage tilstrækkeligt hensyn til arbejder og synsvinkler, som er dukket op i mellemtiden. En ulempe, som ikke mindst føles, når det som her drejer sig om et emnefelt, historiografien, der har været inde i en frugtbar udvikling i de senere år. På den anden side er den slags specialeudgivelser uanset forsinkelsen betydningsfulde, idet som bekendt en ikke ringe del (forstået både kvantitativ og kvalitativt) af dansk historieforskning nedlægges i disse arbejder.

De hidtidige nyere historiografiske analyser herhjemme har fortrinsvis behandlet »det kritiske gennembrud« og perioden frem til 2. verdenskrig. Derimod har der været en vis tilbageholdenhed over for i hvert fald mere dybdeborende undersøgelser af den faglige situation efter dette århundredes midte. Påstande og hypoteser om og også bredere rids af historievidenskabens udvikling og til dels begrædelige situation efter krigen har det for så vidt ikke skortet på, men grundige historiografiske analyser af enkelte forfatterskaber, der bl.a. kunne tjene til at fundere oversigtsfremstillinger bedre, har været savnet. Mogens Rüdigers bog afhjælper et sådant savn. Og hans emnevalg forekommer særdeles centralt, i betragtning af Povl Bagges position inden for dansk historievidenskab i tredje fjerdedel af vort århundrede – som forsker, men måske i endnu højere grad som inspirator og igangsætter, som kritiker og ikke mindst som teoretiker. For selv om danske historikere efter 1945, som Rüdiger har sagt det, ikke har været teoriløse (HT bd. 83, 1983, s. 122f.), så var det vel dog ikke stort andre end Bagge, der explicit overvejede en række centrale teoretiske problemer i historieforskningen. Som Rüdiger formulerer det, har Bagge leveret det mest omfattende forsøg på inden for den danske historievidenskabelige tradition at give et samlet bud på udform-

ningen af et selvstændigt historiebegreb, »der med pointering af historievitenskaben som en individualiserende videnskab og med sit relativistiske historiesyn dels formulerer en kritisk påpegning af konsekvenserne af nogle af traditionens væsentlige træk, dels anviser muligheder for at omgå disse konsekvenser og begrænsninger« (s. 9).

Det er svært at forestille sig, at disse overvejelser – understøttet af den faglige respekt, som Bagge nød – ikke har haft betydning for den faglige selvforståelse i denne periode, og Bagges historieteoretiske interesse har utvivlsomt virket som »fødselshjælper« (Erik Stig Jørgensen) for 1960'ernes og 1970'ernes opblomstrende teoretiske interesse. En grundig analyse af Bagges synspunkter og en historiografisk placering af dem er derfor af betydelig interesse og af grundlæggende betydning for forståelsen af dansk historievitenskabs udvikling i sidste halvdel af 20. årh.

Den flittige læser af *Historisk Tidsskrift* vil allerede være bekendt med Rüdigers hovedresultater og metodiske udgangspunkt, som han i kort form skitserede i sin artikel »Paradigmeteori og traditionskritik« (*HT* bd. 83, 1983, s. 119–135, især s. 125 ff.). Jeg skal derfor ikke her gå meget i detaljer med en redegørelse for indholdet.

Rüdiger vil undersøge Bagges »historiebegreb«. Hvad der skal lægges i dette defineres ganske vist ikke nærmere – og det havde vel været ønskeligt, idet det så vidt jeg kan se er et nyt begreb føjet til de mange, forskellige historiografer har jongleret med i de senere år. Men indholdet turde måske fremgå af bogens disposition, hvor overskrifterne er: »Erkendelsen og den objektive virkelighed«, »Historievitenskabets objekt«, »Afgrænsningen af det historievitenskabelige felt«, »Historikerens rolle i forskningsprocessen« og »Metodebegrebet«. Rüdiger mener med rette (i polemik mod bl.a. Ib Thiersen, som i 1973 i *tidsskriftet* »Historievitenskab« begik en problematisk artikel om Bagges historiesyn), at »analysen må omfatte både de teoretisk-metodiske artikler og de konkrete historiske skrifter ud fra den opfattelse, at de teoretiske formuleringer først kan gives en præcis indholdsmæssig bestemmelse ved at blive sat i relation til de konkrete analyser« (s. 13).

Det er hårde nødder, Bagge har taget fat på – og Rüdigers undersøgelse er da heller ikke en bestseller man flyver igennem, den kræver omtanke. Men det handler jo – som det har vist sig – om centrale problemer i historikernes teoretisk betonedede overvejelser om deres fags grundlagsproblemer: hvordan skaffer vi os viden om en overstået og uigenkaldelig fortidig virkelighed, og hvilken karakter har denne viden. Hertil kommer så overvejelser om, hvilke(n) del(e) af denne fortid der egentlig er historievitenskabets område, og om dens samfundsmæssige relevans.

En del af overvejelserne kan, synes jeg, i dag forekomme vel tidstypiske. Det er for mig svært at se, hvad den megen kredsen om »objektivitet« i grunden siger os i dag, hvor de fleste nok – bl.a. takket være Bagge – accepterer »det erkendende subjekts« betydning for erkendelsen. I hvert fald gør dette forhold det umuligt at operere meningsfuldt med en god gammeldags objektivitet, der netop forudsætter, at forskerens person ingen indflydelse har på forskningsresultatet. Dette er også iflg. Rüdiger en pointe hos Bagge og fører til, at løsningen af objektivitetsproblemet opgives. Bagge – tolker Rüdiger – mener, at »den historiske erkendelse af fortiden ikke umiddelbart kan sammenlignes med fortiden selv, fordi det erkendende subjekts aktive rolle i erkendelsesprocessen bevirker, at sandheden om fortiden er uopnåelig« (s. 37). Men hvis det er tilfældet, er også »sandheden« om nutiden uopnåelig, og spørgsmålet er så, om ikke også dette »sandheds«-begreb, i lighed med objektivitetsbegrebet, bør skrottes. Konsekvensen af disse ting er ikke, at man ikke kan opnå viden om fortiden, men blot at den må erkendes ud fra forskellige tilgange (sst.), men dette rejser selvfølgelig spørgsmålet, om nogle tilgange er at foretrække for andre, videnskabeligt set.

En række af Bagges overvejelser rejser således nye, vanskelige og centrale problemer, og Rüdiger kommer grundigt rundt i disse historieteoretiske overvejelser. Et hovedresultat er nuanceringen af Bagges ofte omtalte relativisme: Historikeren foretager nok en til en vis grad subjektiv udvælgelse af betydningsfulde faktorer, når han/hun forklarer, og det gør årsagsforklaringer noget-skønsmæssige. Denne relativisme kan og skal dog begrænses af faglig redelighed og stræben efter objektivitet og af den rationelle forsknings logik og argumenter. Rüdiger ser denne modificerede relativisme som den teoretiske baggrund for, at Bagge trods relativismen har kunnet virke som en både skarp og præcis kritiker.

I sit teoretiske udgangspunkt opererer Rüdiger med det af Sven-Eric Liedman inspirerede begreb »idé-struktur«, som »er bestemt ved at forskerne har ensartede opfattelser af problemområder og -opstilling, af forskningsprocessen, af løsningsforsøg m.v. D.v.s. en historieteori eller en forskningssituation placeres i en idé- og videnskabshistorisk sammenhæng« (HT, 83, 1983, s. 130). Denne mere præcise definition kan findes i hans senere artikel, for i bogen gives der kun mere vage antydninger af indholdet. I artiklen har Rüdiger ligeledes fremlagt sit ideal for en historiografisk analyse: »analysen af idéstrukturerne kædes sammen med en konjunktural analyse for at forsøge at indkredse nogle fundamentale videnskabsteoretiske rammer og deres aktuelle gennemslag i forhold til videnskabens stade på det givne tidspunkt og i forhold til andre samfundsmæssige tendenser ... Begrebet idéstruktur må altså tænkes

sammen med de konjunkturrelle ændringer, hvis årsager er mangfoldige og både af indre- og ydre-videnskabelig karakter. Det er denne, den konjunkturrelle bestemmelse af de forskellige tendenser, der er den historiografiske analyses omdrejningspunkt. Det betyder konkret, at den danske traditions udvikling omkring forskningens emner, problemstillinger og løsningsforsøg må ses i lyset af 1) den europæiske baggrund og de forskellige videnskabsretningers møde og brydninger, 2) den danske traditions forudgående udvikling. Det involverer tilsammen 3) den politisk-ideologiske og kulturelle udvikling, specielt som den sætter sig igennem i Danmark« (sst., s. 130f.).

Rüdiger vælger altså at gå langt uden om »paradigme«-begrebet eller varianter heraf, som hidtil har præget (plaget?) dansk historiografisk forskning. Det kunne næsten se ud til, at hver historiograf har sit bud på et begrebsapparat. Men hovedsigtet synes dog trods alt i virkeligheden at være det samme, nemlig at placere den historiske produktion i en bred, videnskabsteoretisk/idéhistorisk og samfundsmæssig sammenhæng. Projektet er overordentlig ambitiøst og opfyldes, som Rüdiger er helt opmærksom på, heller ikke i Bagge-undersøgelsen. Naturligvis ikke, kunne man sige, i betragtning af et studentspeciales meget begrænsede rammer. Bagge placeres ganske vist skitse-mæssigt i forhold til forskellige videnskabsteoretiske idéstrukturer, udenlandske og danske, men den samfundsmæssige forbindelse mangler.

I virkeligheden er det måske også et spørgsmål, hvor praktisabelt dette i sig selv prisværdige ønske om totalperspektiv er, når det kommer til stykket. Vi er efterhånden nogle stykker, der har proklameret den slags intentioner, og trods dem ikke er nået særlig meget længere end til detailanalysen. Således også her, men der er tale om en god og grundig analyse, der udfylder et væsentligt felt i dansk historievidenskabs historie i det 20. årh. Der skal nok være dem, der mener, at nulevende historikere ikke bør kastes for historiograferne. Jeg deler ikke denne opfattelse. Tværtimod kunne der måske komme frugtbare diskussioner ud af det, hvis det skete i højere grad.

En anke over bibliografien, hvor flere titler, der i noterne blot optræder med forfatter og år, mangler. Således også Bagges centrale artikel »Om historieforskningens videnskabelige karakter« (HT 10. rk. V, 1940, s. 355–384).

Jens Chr. Manniche

BENITO SCOCOZZA: Om historie. En introduktionsbog. Kbh., Hans Reitzels Forlag, 1982. 131 s. 96,50 kr.

Benito Scocozza har, som han selv indledningsvis fremhæver, sat sig den næsten uoverkommelige opgave at skrive *Om historie* på 160 manuskriptsider. Han mener selv, at det lykkes for ham at løse denne svære opgave ved – paradoksalt nok – ikke kun at skrive for faghistorikere, men for »alle nysgerrige medborgere, der beskæftiger sig med historien«. Og det gør jo alle. At sætte sig som opgave for dem at forklare historiens mening og nytte, således som den træder frem belyst ud fra den dialektiske og historiske materialisme. Fra dette ståsted og med dette sigte vil han redegøre for, *hvordan* historievidenskaben finder frem til, *hvad* der skete og *hvorfor* det skete. *Hvilke følger* bestemte begivenheder fik, samt *hvilke sammenhænge*, der er i historien. Dette indebærer dog ingenlunde, at Scocozzas lille introduktionsbog er en lærebog i metode og kildekritik, heller ikke en introduktion til historiefilosofiens og historiesynets historie, lige så lidt som den sigter mod at give en fremstilling af historieforskningens og historieskrivningens historie. Scocozzas bog er en vejledning, en introduktion for den historiker, der ønsker forklaret og illustreret, hvordan et ståsted i den dialektiske og historiske materialisme gennemsyrrer empiri og teori og skaber sammenhæng mellem historiens mening og historiens sandhed.

Bogen er opdelt i 5 kapitler. Kapitel 1: *Først et hjertesuk* har karakter af en indledning med angivelse af bogens formål (jf. ovenfor). Kapitel 2: *Hvad fortiden har efterladt os* er opdelt i 7 underafsnit, hvoraf de 6 beskriver »historikeren i det kildekritiske laboratorium«. Her behandles en række velkendte heuristiske og kildekritiske problemer. Kapitlets sidste afsnit giver en illustration af den samlede kildekritiske proces konkretiseret i en analyse og vurdering af »avisomtalen af én af de mest afgørende begivenheder i verdenshistorien efter Anden Verdenskrig: junta-kuppet i Chile i september 1973« (s. 34). Kapitel 3: *Den historiske sammenhæng* er, som det vil ses, så langt bogens største. Det er igen opdelt i 15 underafsnit. I de første 10 gives en redegørelse for Marx' almene samfundsteori: den dialektiske materialisme og dens grundlæggende begreber. Derefter følger 4 afsnit om den marx'ske historieteori med tilhørende nøglebegreber. Kapitellet munder ud i en samlet fremstilling af problemet »præsident Allendes død«, der fungerer som demonstration af den historiske materialismes »nødvendighed og anvendelighed« (s. 102). Kapitel 4: *Historiens væsen og nytte* er opdelt i 6 underafsnit. Her behandles og vurderes historiens grundlæggende rum- og tidsproblematik ud fra den dialektiske og historiske materialismes karakter af et lukket struktur-

funktionalistisk system. Historikernes periodiserings- og struktureringsproblemer ses i relation til samfundsformation, klassetilhørsforhold og skiftende historiesyn og positivisme og pluralisme sættes op over for forskellige marxistiske, materialistiske strukturopfattelser. I bogens sidste kapitel: *Det historiske budskab* behandles aspekter af det historiske formidlingsproblem og de krav, der må stilles til historieskrivningen, hvis historie skal være »et budskab«, der indeholder »en bedømmelse af udviklingstendenser« og »udviklingsretning« i »det der faktisk fandt sted« (s. 127). Bogen afsluttes med forslag til videre læsning.

I sit indledende afsnit er Scocozza nær ved at gøre hele det nysgerrige danske folk til historikere eller i hvert fald til »konkurrenter« til historikerne (s. 9), forså vidt som det beskæftiger sig med, bruger og danner sig forestillinger om historien. Det havde været fornyende, hvis Scocozza havde fastholdt denne radikale udvidelse af historikerbegrebet. Derved kunne *Om historie* være blevet en introduktion til den historiske bevidsthedsdannelse hos »nysgerrige medborgere« (s. 9) i bredeste forstand og ikke »kun« hos faghistorikerne. Det havde været betydningsfuldt, hvis en faghistoriker og gerne da en marxist havde rettet opmærksomheden mod historikernes »konkurrenter« som meningsbærere og betydningsskabere, folk(et) som repræsentanter for de billeder af fortiden, de hverdagsbilleder og livsformer, som indgår i og i større eller mindre grad betinger faghistorikernes historiebilleder. Det sker imidlertid ikke.

Kun tilsyneladende tildeles »konkurrenterne« en aktiv, medskabende rolle – i realiteten forbliver de brugere af historien. I overensstemmelse med det ortodokse videnskabsbegreb, Scocozza er tilhænger af, undlader han i sit forskerbegreb at medtænke den historiske, hermeneutiske forståelsesopfattelse. Det er således ikke historikernes og deres »konkurrenters« refleksion over historien, d.v.s. historien som mening, betydning og fortolkning, der står i forgrunden for Scocozza, men historien som sandhed og betingelserne og mulighederne for at nå frem til *den* videnskabelige sandhed og derigennem *den* historiske mening. Dette syn får konsekvenser for dispositionen og for redegørelsen i sin helhed.

I kapitel 2: *Hvad fortiden har efterladt os* præsenterer Scocozza sin opfattelse af kildekritikken. Kapitlet er, som bogen i sin helhed velskrevet, men repræsenterer samtidig på forbløffende mange punkter forældede positioner. Kapitlet når ikke ud over Erslev, og giver blandt andet af pladmæssige grunde ikke nær så nuanceret og reflekteret en behandling af de heuristiske og kildekritiske problemer. Erslevs skematiske tredeling i 1. findekunsten eller heuristikken, 2. kildegranskningen og 3. slutning til virkelighed går i let retoucheret skikkelse igen. Den positivistiske og siden

hen stærkt angrebne kunstige isolation af kildekritikken/analysen fra teoridannelsen/syntesedannelsen er der også. Man spørger sig selv, hvorledes en så knækfliplignende præsentation af kildekritikkens problemer kan tjene bogens formål: at redegøre for historiens mening og nytte, herunder svare på spørgsmålet, om vi kan bruge en viden om fortiden til nogetsomhelst? Svaret er der imidlertid. Kildekritikken skal bruges til at sikre os de kendsgerninger, af hvilke vi skal sammenstykke en så sikker viden om fortiden som muligt. Vi må ikke opgive »at skaffe os sand viden om fortiden« (s. 31).

Kilderne udgør for Scocozza som hos Erslev det fundament, på hvilket denne viden skal opbygges. Helt i overensstemmelse hermed gør Scocozza sig til talsmand for et absolut eller materielt kildesyn: »Alt, hvad fortiden har efterladt, er *kilder* til selvsamme fortid« (s. 13). Tilsyneladende er der her et brud med det funktionelle kildesyn, ifølge hvilket et levn fra fortiden først bliver kilde, når det møder en historiker og bliver brugt til at give svar på de spørgsmål, historikeren vælger at stille. Dette kildebegreb synes Scocozza dog senere ikke helt at ville opgive. I kapitel 2 er kilderne imidlertid spor afsat af fortiden, efterladenskaber fra fortiden. Betydningen af disse spor fra fortiden fremgår af følgende sammenligning: »Det, vi husker er spor afsat i vore hjerner, ligesom f.eks. skriftlige kilder er spor, der findes i arkiver...« (s. 13). Scocozza indtager her, hvad Bernard Erik Jensen har kaldt »et kendsgerningspositivistisk standpunkt«.¹ Ud fra et sådant giver det god mening som Erslev og i overensstemmelse med en ældre tradition at betone heuristikken og kildegranskningen som den videnskabelige, historiske erkendelses grundsten.

Kapitlets sidste afsnit er en samlet demonstration af historikeren i det kildekritiske laboratorium. Kilderne er dagens avis. Emnet er præsident Allendes skæbne. Problemstillingen: Hvordan døde han? Som snæver kildekritisk gennemgang er analysen forbilledlig og typisk – af pædagogiske grunde hedder det – isoleret fra mere teoretisk anlagte syntesebetragtninger. Det overbevisende resultat af undersøgelsen er, at de forskellige danske avisers oplysninger om Allendes skæbne alle synes at kunne føres tilbage til et fælles ophav: juntaen. Følgelig giver aviserne os »ingen sikker viden om Allendes døds måde« (s. 45). »Grundlaget for

¹ Et bidrag til revisionen af metodelærens grundlag i: Historisk Tidsskrift 76, s. 130f. B.E.J. fremhæver her, at et kendsgerningspositivistisk standpunkt er kendetegnet ved: a) en subjekt-objekt dikotomi som grundlag for erkendelsesopfattelsen, b) at observation forstås som det centrale erkendelsesparadigme og tillægges en speciel erkendelsesteoretisk status, c) en eller anden form for atomistisk kendsgerningsopfattelse og d) det metodiske korrelat bliver en principiel metodisk skelnen mellem erkendelse af historiske kendsgerninger og erkendelse af historiske sammenhænge.

kontant at afgøre, hvad der hændte Allende, er mere end skrøbeligt« (s. 43).

I kapitlet *Den historiske sammenhæng* viser det sig imidlertid, at »vi ved mere om virkeligheden, end kilderne *umiddelbart* fortæller os. Ja, vi er faktisk nødt til at vide noget, *før* vi overhovedet kan få nogen mening i kilderne« (s. 45). Spørgsmålet er, hvordan dette skal forstås? Indebærer det, at hypotesen altid må komme før analysen? Er det blot i enkel form en præsentation af et hypotetisk-deduktivt metodesyn ikke ulig det, vi lærte at kende i Ottar Dahls og H. P. Clausens varianter af Popperopfattelsen: »We invent our myths and theories and we try them out«. Et led i dette metodesyn var det funktionelle kildesyn, den kraftige understregning af problemstillingens og dermed forskerens styrende rolle i forskningsprocessen. Svagheden i beskrivelsen af forskningsprocessen var, at den var skematisk-logisk. 60'ernes lærebøger beskæftigede sig helt overvejende med de historiske forklaringer og den objektivitetsproblematik, der var knyttet hertil, d.v.s. med historieforskningens rationelle aspekt. Det Agnes Heller har kaldt historien som sandhed. Det fik til følge, at det hermeneutiske, historiske forståelsesbegreb og de særlige problemer, der er knyttet til historiens dobbeltfunktion som sandhed og mening fik en noget stedmoderlig behandling. Det specifikke ved den videnskabelige, historiske begrebsdannelse kunne ikke beskrives, så længe den historiske hypotesedannelse stod uforklaret som symbolsk interaktion inden for en social diskursramme. Det ville være overraskende, hvis en marxistisk orienteret historiker som Benito Scocozza skulle kunne tilslutte sig en Poppers opfattelse. Det viser sig da også, at han ikke slår sig til tåls med en forklaring på hypotesedannelsen som noget, vi »opfinder«. Det er ham tværtimod magtpåliggende at forklare, hvordan historikeren bliver i stand til at opstille en hypotese, en teori, og hvad der betinger udformningen af den. I god overensstemmelse med et kendsgerningspositivistisk standpunkt lægger han vægt på sanseerfaringerne, bearbejdningen og systematiseringen af disse til hypoteser og teorier. Han fremhæver, at der finder en uafbrudt proces af »sansning-bearbejdning – ny sansning – ny bearbejdning« sted. Afgørende i argumentationen er erfaringsbegrebet, der hos Scocozza synes lig med sansning (jf. s. 47). »Man må have set, hørt, mærket, lugtet eller smagt noget, før man kan sige noget om det. Man må have været i kontakt med tingene igennem sit *sanseapparat* enten direkte (smagt på rugbrødet) eller indirekte (læst eller hørt om, hvad andre har sanset)« (s. 46). Først da kan man opstille teorier. Perceptionen og observationen bliver således grundlaget for den videre erkendelse. Dette erfaringsbegreb synes at forudsætte et absolut eller materielt kildebegreb for så vidt kildeobservationen repræsenterer sansningen. Men

er hypotese- og teoridannelse dermed forklaret? Nej, naturligvis ikke. Det er nødvendigt at danne sig nogle teorier om de sammenhænge, som historikere beskæftiger sig med og det er naturligt at spørge, om der findes nogle teoretiske udgangspunkter, der er bedre end andre? Scocozza tager udgangspunkt i den dialektiske og historiske materialisme, der for ham repræsenterer den mest konsistente teori om de sammenhænge, der forklarer historiens gang. Den resterende del af kapitel 3 er en redegørelse for denne teori og dens nødvendighed og anvendelighed for historikere.

Fremstillingen har uomtvistelige kvaliteter. Den er livfuld til det bevidst provokerende, men netop også derfor engagerende og medrivende. Som det imidlertid vil fremgå af mine efterfølgende bemærkninger, kan der rettes alvorlige indvendinger mod adskillige enkeltheder. I afsnittene: Hvorfor? Og Hvorfor ikke? behandler Scocozza nogle af de problemer, der er knyttet til den historiske kausalitet og de forskellige typer af historiske forklaringer. »Så snart historikeren stiller spørgsmålet: Hvorfor? har han«, understreger Scocozza, »begivet sig ind på teoridannelsens område«, idet sigtet må være »at finde frem til de sammenhænge, der rent faktisk gør historien meningsfuld, gør menneskets adfærd forklarlig« (s. 49). Spørgsmålet er om Scocozzas belysning af de historiske forklaringstyper medvirker hertil. Nok ønsker han primært at redegøre for de former for strukturelle forklaringer, som er specielt relevante ud fra et marxistisk, materialistisk historiesyn, men det behøver ikke at medføre, at der bliver givet et så skævt billede af de historiske udviklingsforklaringer, som tilfældet er.

Den menneskelige erkendelse af natur og samfund antager forskellige former, der med mange varianter er knyttet til opfattelsen af rum/struktur og tid/udvikling. Forskellige historiesyn repræsenterer forskellige struktur- og udviklingssyn, der i forskningen får forskellige konkrete udformninger. Siden Immanuel Kant har det været almindeligt accepteret, at alle mennesker opfatter omverdenen i rum og tid. Sprogforskere har siden hen belært os om, at tidsforklaringer og rumforklaringer ikke i alle sprog antager de former, der er typiske for de vesteuropæiske sprog, hvor tiden bæres af (handlings)verber og rumbeskrivelser er knyttet til prædikater. Den amerikanske sprogforsker Whorf gjorde bl.a. opmærksom på, at i mellemamerikanske indianske sprog er rum/struktur og tid/udvikling i langt højere grad sammenknyttede, således at det ikke er muligt at give en beskrivelse af et rumligt fænomen uden samtidig at beskrive det i dets tids- og udviklingsperspektiv. De sidste ti års undersøgelser af historiske beskrivelses- og forklaringsformer, f.eks. tyske sprogforskere påvisning af, at narrative forklaringer er en del af større beskrivelses- og forklaringssystemer, hvor der sker en strukturel og

kronologisk samordning, eller franske strukturalisters belysning af tidsaspektet i forskellige former for strukturforklaringer, har givet os øget viden om forholdet mellem vore tids- og rumopfattelser og lært os, at der stadig udvikles nye former for historiske tids- og rumforklaringer, og at udviklingstendensen i den historiske forskning går i retning af kombinerede tids- og rumlige beskrivelses- og forklaringsmodeller. På denne baggrund forekommer Scocozzas håndfaste beskrivelse af udviklings- og strukturforklaringer mig lidet tilfredsstillende. Marxistisk inspirerede historikere og sprogforskere har været nogle af de mest energiske til at fremhæve nødvendigheden af en kombination af de tidligere alt for snævre udviklings- og strukturmodeller. Mentalitetshistorikerne har i praksis vist os, hvorledes det bl.a. kan gøres. Hvorfor skal Scocozzas læsere så bibringes det indtryk, at der hersker en ideologisk betinget stillingskrig på dette felt. Lad mig for ordens skyld understrege, at det vil være mig fjernt at bestride, at divergenserne i opfattelserne er ideologisk betinget. Hvad jeg ønsker at pege på er, at der ikke er tale om ideologisk fastlåste positioner. Scocozzas misvisende måde at fremstille den historiske forklaringsproblematik på, illustreres af hans beskrivelse af de forskellige arter af historiske forklaringer. Et par eksempler: I 1960'erne og i begyndelsen af 70'erne førtes diskussionen om videnskabelig sandhed og objektivitet i lyset af Hempels og Poppers teorier. Når karakteren af de historiske forklaringer i disse år skulle karakteriseres, brugte man til stor fortvivlelse for mange eksempler, der var hentet fra den fysiske verden. Scocozzas eksemplificering af årsag-virkning-forklaringer i historie starter med et lignende eksempel: »Hr. Abrahamsen fik en bule i hovedet, fordi dette blev ramt en istap« (s. 49). Dette eksempel skal samtidig illustrere en enkel årsag-virkning forklaring, hvor »en bestemt årsag har en virkning« (s. 50). Mere relevante er de eksempler, der gives på sammensatte forklaringer. Her bruges eksemplet: enevældens afskaffelse. Pædagogisk illustrativt viser Scocozza, hvorledes 4 forskellige historikere ud fra forskellige historiesyn vil benytte forskellige forklaringer og forskellige typer af forklaringer. Jeg skal her ikke kritisere, at Scocozza tilsigtet »firkantet« påpeger, at forskeren må sikre sig, at forskellige årsagsforklaringer ikke strider mod hinanden. Jeg vil derimod kritisere, at eksemplerne kun illustrerer *konsistensen* i ét historiesyn, samtidig med at eksemplet mere eller mindre tydeligt lægger op til, at kun strukturforklaringen kan være bærer af en konsistent helhedsforklaring (s. 51 f.).

Med rette kritiserer Scocozza, at mange forklaringer har karakter af udviklingsforklaringer efter og-så-og-så-og-så-modellen, idet han fremhæver, at det har ringe forklaringsværdi blot at sammenstille forskellige årsagskæder (f.eks. sociale, politiske eller idemæssige). Sammensatte

historiske forklaringer får først karakter af sammenhængende helhedsforklaringer, når der er noget bagved, der bestemmer kombinationen af forklaringer. Men det er ikke ensbetydende med, at det, der er bag ved, det der giver den sammensatte forklaring karakter af en sammenhængende helhedsforklaring, nødvendigvis kan/skal føres tilbage til en rumlig forklaringsmodel à la den væsens- og fremtrædelsesmodel, Scocozza så glimrende redegør for. Konsistensen i de forklaringer, historikere benytter sig af, afhænger bl.a. af de rum- og tidsbilleder (af lineær eller cirkulær karakter), de er knyttet til. Scocozza er så optaget af at redegøre for struktur-forklaringerne, at de typiske arter af lineære udviklingsforklaringer ikke beskrives rimeligt og slet ikke søges forklaret som afgørende elementer i historiesyn, der søger konsistensen i sine forklaringer i sådanne tidsbilleder. Dette ville dog være fuldt forsvarligt ud fra Scocozzas afgrænsning af sigtet med sit værk, dersom det med rette kunne hævdes, at lineært funderede forklaringer og spørgsmålet om kombinationen af forskellige typer af forklaringer inden for et marxistisk materialistisk historiesyn er af underordnet betydning. De senere års teoretiske og historiografiske debat har tydeligt vist, at dette ikke er tilfældet. Værre bliver det dog når, denne metodiske monoisme søges begrundet metafysisk. Det fører til stormløb på den metafysiske og metodiske pluralisme med så langt et tilløb, at Scocozza ender i præstens baghave, hvor han hævder, at man ikke kan være en god historiker og samtidig tro på Gud (s. 67). Scocozzas redegørelse for den dialektiske materialisme i kap. 3 hører dog på den anden side til bogens bedste og væsentligste afsnit. Væsentligste fordi det danner grundlaget for hans redegørelse for den historiske metode. Mere problematisk bliver det, når han skal konkretisere og eksemplificere den Marx'ske historieteori med den kendte fase- og periodeinddelinger. Ganske vist slår han »en række kors for« sig (s. 84) i forbindelse med denne periodisering, men det kan ikke undre at fromhedsgebærder fra den kant forbliver virkningsløse, når periodiseringen dog bruges som »teoretisk konstruktion« og definatorisk, begrebsmæssigt udgangspunkt (s. 84f.). Urkommunismen beskrives således som »et knaphedens og den truende hungersnøds samfund« (s. 85), hvor der ikke fandtes undertrykkelse, fordi undertrykkelsesapparatet ikke eksisterede. Denne nød- og primitivitetsteori er omstridt og må vel i det store og hele siges at være forladt inden for den antropologiske forskning siden 1960'erne.²

Også feudalismen kan som bekendt være vanskelig at afgrænse

² Jfr. senest tidskriftet, »Stofskifte«, Kbh. 1983 og Geert Egger: Dannelsens forvildelse, Kbh., 1984.

tidsmæssigt ud fra et produktionsmådesynspunkt. I delafsnittet: *Særlige betingelser for den historiske udvikling* påpeger Scocozza, at naturgivne forhold ved siden af de klassemæssige hovedmodsatninger betinger den historiske udvikling. Kønsforskellen og seksualiteten nævnes således som det biologiske grundlag for familien. Herudover ønsker Scocozza imidlertid at vise, at der er en vekselvirkning mellem samfundsstruktur og familieform bl.a. under feudalismen og kapitalismen. Begreberne han benytter er kernefamilien, der defineres som »mand, kone plus eventuelle børn« og storfamilien, der består af »kernefamilier fra forskellige generationer« (s. 94). Scocozzas påstand er, at familieinstitutionen ændrer sig i takt med den samfundsmæssige udvikling. Udtrykt så generelt synes påstanden en almindelighed og umiddelbart acceptabel, men han går videre og hævder: »Under feudalismen var storfamilien en almindelig familieform, fordi produktionen og reproduktionen var knyttet til gården og jorden. Under kapitalismen er produktionen og reproduktionen adskilt« (s. 94). Reproduktionen bliver et socialt anliggende. Det medfører, at »børnene en stor del af tiden opholder sig uden for hjemmet, og at de ældre enten fortsat opretholder egen familie, hvis forsørgelsesgrundlag er statslige ydelser, eller anbringes på særlige institutioner« (s. 94). Denne beskrivelse er, såvidt jeg kan se, misvisende – i hvert fald for Danmark. Ifølge Hans Chr. Johansens fremstilling i socialhistorien bd. 4: *En samfundsorganisation i opløsning* synes husstandsstørrelsen i 1787 typisk, at have været på 3–4 personer. Hos gårdmændene var der dog 6–7 (på grund af de flere børn), mens den hos håndværkere og husmænd var 3–4.³ Hvad mere er, der er ikke noget, der tyder på, at husstandsstørrelsen er væsentlig forskellig, dersom vi bevæger os et eller sågar tohundrede år tilbage eller frem i tiden. Det må tværtimod anses for mere sandsynligt, at kernefamilien har været den mest udbredte familieform herhjemme, i alle fald fra ca. 1500. Peter Laslett har påvist, at husstandsstørrelsen (medregnet tjenestefolk) i England holdt sig næsten konstant på 4,75 fra det 16. århundrede og hele perioden før, under og efter den industrielle revolution lige frem til slutningen af det 19. århundrede, hvor folketællingerne registrerer et stadigt fald ned til de nuværende 3.⁴ Han mener i det hele taget, at storfamilien medregnet tjenestefolk ikke har spillet nogen dominerende samfundsmæssig rolle i Vesteuropa og Nordamerika. Provokatorisk opstiller han den teori, at kernefamilieformen har været et af de mest konstante og mest grundlæggende træk ved det

³ Hans Chr. Johansen: *En samfundsorganisation i opbrud 1700–1870* i: *Dansk social historie* 4, Kbh. 1979, s. 164.

⁴ Michael Anderson: *Approaches to the History of the Western Family 1500–1914* i: T.C. Smout (ed.): *Studies in Economic and Social History*. Bristol 1980, s. 23.

vesteuropæiske familieliv op gennem tiderne.⁵ Selvom denne teori ikke kan siges at være fuldt bevist⁶ tyder den nyeste forskning dog på, at Scocozzas teori om en udvikling fra storfamilie som almindelig familief orm under feudalismen til kernefamilie under kapitalismen ikke kan opretholdes. Eksemplet er derfor uegnet til at illustrere, hvorledes ændrede produktionsmåder i forskellige faser af samfundsudviklingen samfundstypisk specifik betinger udviklingen inden for disse.

Efter omtalen af de naturgivne forhold går Scocozza i afsnittet *Sandhed og partiskhed* over til at behandle spørgsmålet om videnskabelig sandhed inden for historien set i relation til den menneskelige bevidstheds afhængighed af social væren. Det hævdes, at der ingen mur er mellem »at tage parti og søgen efter sandhed. Tværtimod er der tale om en intim forbundethed, en uadskillelighed«. Som »*principiel og overordnet betragtning*« (s. 100) er eller burde dette være en helt acceptabel beskrivelse. Scocozzas provokatoriske begavelse skal imidlertid nok få nogle »umilde modstandere af marxismen« (s. 101) til at markere en uenighed, når det drejer sig om den konkrete udformning og gengivelse af forskningsresultater til undervisningsbrug. Men netop evnen til at benytte provokationen i sine populære bøger, forklarer og til dels berettiger, at de benyttes i undervisningen fra universitetsplan til folkeskoleplan. Vel at mærke hvis brugerne og læserne lader sig provokere, for provokationen kan måske nok vise frem til sandheden, men den er sjældent selv et udtryk for den. Således er også beskrivelsen af historikernes objektivitetsproblem i dette afsnit en provokation, der nøder en anmelder til at erindre om Henrik Poulsens opfordring til at skelne mellem hypotesedannelsen og verifikationsproblemerne inden for historisk forskning.⁷ Scocozza understreger selv og demonstrerer i det følgende afsnit, at selvkritikken bør suppleres med andres kritik (s. 101).

I sidste delafsnit i kapitel 3 giver Scocozza i tilslutning til sin tidligere gennemførte kildekritiske undersøgelse af Allendes døds måde en demonstration af, hvordan en skildring af »Allendes død« ville se ud, »hvis den blev sat ind i den historiske *sammenhæng* og hvis den blev udformet på grundlag af de teoretiske grundklodser, som er ridset op« i kapitlet. Demonstrationen skal samtidig godtgøre »teoriens nødvendighed og anvendelighed« (s. 102). Trods sin knaphed er det en lysende klar redegørelse for de omstændigheder, der førte til Allendes fald. Alligevel er demonstrationen mangelfuld og kritisabel. Den slutter således: »Vi

⁵ Anf. arb., s. 24f.

⁶ Jf. Sidsel Eriksen m.fl.: *Socialhistorie og samfundsforandring*. Forlaget Historia, Århus 1984, s. 50.

⁷ Se anf. arb. af Bernard Eric Jensen, s. 177f.

kender ikke Allendes døds måde, men vi ved, at han blev myrdet« (s. 105). Hvis dette er ment som en demonstration af hvor meget »vi ved mere om virkeligheden, end kilderne *umiddelbart* fortæller os« (s. 45) er den misvisende. Scocozzas opsummerede selv resultaterne af sine kildeskritiske undersøgelser således: »vi må slå fast, at det ikke ud fra det tvivlsomme kildemateriale, vi arbejdede med, var muligt at sige noget om Allendes døds måde. Begik han selvmord? Blev han dræbt af modstanderne? Blev han dræbt af sine egne? Blev han dræbt ved en fejltagelse«? Dette står på side 102. Hvordan kan da selv en nok så glimrende påvisning af de omstændigheder, der førte til Allendes fald – vel at mærke på grundlag af det stærkt begrænsede danske kildemateriale – 3 sider længere fremme føre til påstanden: »vi ved, at han blev myrdet«? Scocozza kan på grundlag af dette materiale tro – således som jeg vil vælge at tro – at Allende blev myrdet, men hvor er beviset? Dommen over en sådan fremgangsmåde har Scocozza selv givet (s. 62): »Vi kan ikke arbejde videnskabeligt, hvis vi bygger på *tro*, på ubeviste påstande...« (resten af citatet kan genopfriskes på samme side).

I kapitel 4: *Historiens væsen og nytte* tager Scocozza nogle udvalgte problemstillinger op omkring historiens væsen og historieskrivningens opgaver. Vi hører en hel del om »sjusket og vildledende periodisering« (s. 108), om »sejlivede periodiseringer« som »Oldtid, Middelalder« etc. og med god ret. Men der gøres intet forsøg på at illustrere de periodiseringsprincipper, der er knyttet til historiesyn, der kan opfattes som seriøse konkurrenter til det, Scocozza selv repræsenterer. Dette føles som en mangel. Med udgangspunkt i de nye historiografiske undersøgelser over hjemlige historikertraditioner, der er knyttet til navne som bl.a. Jens Chr. Manniche, Inger Skovgaard Petersen, Torben Damsholt, Hans Kryger Larsen, Thorkild Kjærgaard og Grethe Jensen m.fl. havde det været overkommeligt at give mere kvalificerede bud på alternative periodiseringer. Jeg er overbevist om, at det ville have styrket og ikke svækket Scocozzas defensorat for en periodisering, der tager sit udgangspunkt i, »hvilken produktionsmåde, der var dominerende i en region eller et land« (s. 109). Angreb er ikke altid »the best policy«, men så afgjort den foretrukne fremgangsmåde hos Scocozza.

I delafsnittet: *Historikeren trækker sig tilbage* samles alle kampklare enheder til angreb på positivisme og pluralisme. Påny skal vi høre også det 19. århundredes ældre historikere (og det må jo nødvendigvis også omfatte de førende radikale historikere) karakteriseret som kendsgerningsfikserede og teorifjendske. Som vi har set eksempler på ovenfor, passer denne karakteristik langt bedre på yngre bevidste eller ubevidste repræsentanter for denne tradition. I alle fald burde Manniches redegø-

relse for den radikale historikertradition og den faglige debat, der har været om syntesebegrebet indenfor denne tradition, have gjort en sådan karakteristik umulig. Scocozzas redegørelse for pluralismen er imidlertid lige så misvisende. Pluralisterne bliver ikke blot »de åndelige repræsentanter for den herskende klasse«, men også til forkæmpere for, at »alle teorier er lige gode eller lige dårlige« (s. 120). I et værk som Scocozzas kunne et angreb på den metodiske pluralisme have haft sin funktion, men det ville have forudsat en seriøs modstilling af de to grundopfattelser. Det sker ikke.

Bogen afsluttes med kapitlet: *Det historiske budskab*. Scocozza gør sig her til talsmand for at historien skal have et budskab. En værdifri historie findes ikke. Det er godt at det bliver sagt, og at det bliver sagt tydeligt. Lige så betydningsfuldt er det, fremhæver Scocozza, at »historien... ikke indrettes efter forgodtbefindende« (s. 125). Historien er også sandhed. Dette ideal er let at acceptere, men svært at realisere.

Jørgen Schoubye

RAGNAR BJÖRK: Den historiska argumenteringen. Konstruktion, narration och kolligation – förklaringsresonemang hos Nils Ahnlund och Erik Lönnroth. *Studia Historica Upsaliensia* 132. Sthlm., Almqvist & Wiksell, 1983. 340 s. 145 sv. kr.

Ideen til Ragnar Björks disputats er glimrende. Den intense diskussion, der har været i den angelsaksiske verden mellem filosoffer og nogle få historikere om histories videnskabelige status, først og fremmest om forklaringer i historie, bruges til at opstille et analyseapparat. Siden benyttes den vundne indsigt til at undersøge to svenske historikere, Nils Ahnlund og Erik Lönnroth, repræsentanter for henholdsvis den Hjärne'ske og den Weibull'ske skole. Ved den konkrete analyse kastes der lys tilbage på den filosofiske diskussion. Således er læseren allerede inde i noget af en hermeneutisk cirkel, uanset at det iøvrigt er et begreb, der ikke gøres meget ud af i Ragnar Björks studier. Med ideen til bogen er dens disposition også givet. Først en gennemgang af de teoretiske diskussioner, siden analysen af et enkelt værk af hver af de to historikere, henhv. Ahnlunds Oxenstierna-biografi og Lönnroths bog om de middelalderlige svenske statsfinanser.

Den første del af afhandlingen er overordentlig pædagogisk lagt an. Der benyttes let anskuelige eksempler, konstrueret til lejligheden, og

grafiske opstillinger letter forståelsen og repeterer for læseren, hvor langt ræsonnementerne nu er ført frem. Det vil ikke være rimeligt at referere bogens gennemgang punkt for punkt. Særlig er diskussionerne om historiske forklaringer et minefyldt farvand, og Ragnar Björk sejler sikkert fra den ene diskussionsdeltager til den anden og gengiver loyalt deres syn på spørgsmålet. Han er, måske af misforstået beskedenhed, uhyre tilbageholdende med selv at give sit standpunkt til kende. Kun ganske få steder slipper det modvilligt (og uforvarende?) frem i teksten. I det følgende vil jeg i nogen grad koncentrere mig om Ragnar Björks arbejde med »narration« og »kolligation«, fordi der, i hvert fald i den skandinaviske debat, er mere nyt at hente her end i diskussionsreferaterne om forklaringernes rette form og brug.

Ragnar Björk indleder med at kategorisere al forståelse i tre former, beskrivelse, tolkning og forklaring, svarende til spørgsmålene, hvordan, hvad og hvorfor. Af disse tre er beskrivelsen, efter Ragnar Björks opfattelse, den mest umiddelbare, f.eks. som kronologisk ureflekteret gengivelse af en handling, beskrevet i tids- og rumlige termer. Grundtypen for en sådan beskrivelse er den narrative. Beskrivelsen af en struktur derimod egner sig ikke til at blive sat i en narrativ form. Ragnar Björk er nok klar over, at de tre forståelsesformer ikke i virkelighedens verden lader sig adskille helt – og heller ikke i teorien for den sags skyld. På et forklaringsspørgsmål kan svaret være en nøjere beskrivelse eller en mere indgående tolkning. Det er også et problem, som Ragnar Björk ikke kommer nærmere ind på, om det overhovedet er muligt at beskrive en handling alene i tids- og rumlige bestemmelser, med mindre man har til hensigt at mystificere objektet og lede læseren (tilhøreren) på vildspor.

Ragnar Björk illustrerer sin udredning med et eksempel. Beskrivelse: mand putter en seddel i en kasse, hvori der er en sprække. En sådan beskrivelse kan gøres detaljeret næsten i det uendelige. Ved spørgsmålet, hvad det er, den mand gør, kommer tolkningen, der fører fra et niveau til et andet: han afgiver sin stemme. I en vis forstand kan man nok sige, at svaret er en forklaring. De fleste, der måske er blevet desorienteret ved beskrivelsen, vil føle sig oplyst ved den anførte »niveaubytestolkning«, som Ragnar Björk kalder det; men jeg kan forestille mig, at de vil kommentere tolkningen med et, hvorfor sagde du ikke det straks? Det skyldes, at vi (historiker og læser) i høj grad deler erfaringsverden og sprog. Hvis det nævnte spørgsmål stilles af en person, der åndeligt talt er fra den anden side af månen, vil der ikke være skabt nogen forståelse ved meddelelsen om, at manden med den ubegribelige opførsel afgiver sin stemme. I så fald må vi i gang med en længere fortælling om det politiske system. Jeg bruger ordet, fortælling, fordi det vil være yderst kompliceret

at beskrive det politiske system uden at inddrage dele af dets historiske herkomst.

Spørgsmålet kunne også være formuleret: Hvorfor gør manden sådan? Svaret kunne være det samme. Et af de meget omdiskuterede problemer er netop, om svaret på et sådant »hvorfor-spørgsmål« er en forklaring. Ragnar Björk accepterer det som forklaring under den forudsætning, at der i svaret stiles mod en fuldstændig kundskab, altså ved en udbygning af svaret med den sammenhæng, hvori stemmeafgivningen foregår. »Hvorfor-spørgsmålet« kan være ment sådan, at det skal besvares med et »fordi...«. Det er her det Hempel-Popperske forklaringskema kommer ind med kravet om præmisser i form af mindst en lov eller (mindre ideelt) en statistisk sandsynlighed. Ragnar Björk placerer d-n-forklaringen, som den også hedder, øverst på skalaen m.h.t. konklusivitet, d.v.s. logisk tvingende. Derefter i faldende kurve, rationel/intentionel forklaring og nederst den narrative, berettende forklaring. De to måder at besvare spørgsmålet på opfylder to forskellige forklaringskrav. Det ene giver den mest omfattende kundskab om det fænomen, der spørges om og svarer dermed mest til det »Hjärne'ske« paradigme. Det andet yder den mest holdbare argumentation, der også må få den modvillige læser til at acceptere påstanden. Denne form er ifølge Ragnar Björk karakteristisk for det »Weibull'ske paradigme.

Det kundskabsbehov, som læseren formodes fortsat at have efter den første beskrivelse, kan hyppigt tilfredsstilles med endnu en beskrivelse, hvor der anvendes andre ord. Det er i denne forbindelse begrebet kolligation dukker op. Det er åbenbart svært at få rede på, hvad det egentlig er, der berettiger eller nødvendiggør en særlig betegnelse. Der er nok tale om en »re-characterisation« af det beskrevne fænomen; men det er vigtigt at holde det ude fra klassificering. Ordet Renæssance var en kolligation, fordi en masse enkeltfænomener (enkelt-iagttagelser) blev sammenfattet med et enkelt ord, der, når det blev brugt, kastede et nyt lys tilbage på de allerede beskrevne enkeltfænomener. Vi kan iagttage A, B, C og D. Ved at historikeren kalder dem alle E, forstår læseren dem som dele af en helhed, der består af Ae, Be, Ce og De. Men når den »middelalderlige renæssance« bruges, er der ikke tale om kolligation. Det er i stedet en klassificering, fordi en række fænomener i middelalderen tilsammen udgør en enhed af arten »renæssance«. Det er altså et definitionsmæssigt krav, at der er noget innovativt i kolligation.

Også i kapitlet om kolligation refererer Ragnar Björk forskellige teoretikers standpunkter. Hvad han selv mener, må man lede ret nøje efter. Man får noget mere at vide om hans eget standpunkt ved hans analyse af Ahnlunds bog, hvor han prøver at finde eksempler på kolligation. I

Ahnlunds Oxenstierna-biografi har forfatteren samlet en del enkeltiagttagelser om hovedpersonens oplevelser og reaktioner på de religiøse stridigheder, og Ahnlund opfinder nu betegnelsen »religiøst frontmetvetande« til at samle sine iagttagelser og gøre dem mere forståelige. Det finder imidlertid ikke nåde for Ragnar Björks kriterier for kolligation, men betegnes som en »uttolkning«. Han forsøger sig så med begreberne »personlig meningsidentitet« overfor »praktisk solidaritet«, der af Ahnlund benyttes til at beskrive Oxenstiernas forhold til kongen. Heller ikke her er der tale om kolligation, fordi denne samlende tolkning ikke giver læseren nogen opfattelse af den associative sammenhæng, som udtrykket (eller tolkningen) er grundet i. Herefter er det ikke let at se, hvad »kolligation« egentlig skal bruges til. Det kommer i nogen grad til at virke som en selvskabt plage at skulle fundere over, om der er tale om kolligation, re-characterisation, klassification, eller der er tale om, at historikeren har haft et mere frimodigt forhold til sproget og sproglige nydannelser, end filosofien bryder sig om.

At historie fortælles, at historiske fremstillinger principielt har samme form som en episk roman eller et æventyr, har givet filosoffer og historikere mange problemer, når de ønskede historievidenskaben indrageret blandt andre videnskaber, hvis metode de anså for den eneste rigtige. Hvis fortællingen blot var en form, hvori historikere præsenterer deres resultater, skulle problemet være til at overse. Ingen kan have noget imod, at historikere, når deres videnskabelige arbejde var gjort, bestræber sig på at fremstille resultaterne i en form, der har størst mulig chance for at fastholde læserens interesse og etablere forståelsen for emnet i læserens bevidsthed. Problemet med »narration« er imidlertid ikke løst så let. Der ligger hele tiden i forsøget på at komme til rette med forholdet mellem fortælling og analyse en risiko for, at man intellektuelt hopper over, hvor gærden er lavest, og betragter fortællingen som alene en formsag.

En anden måde at angribe spørgsmålet på er at indsnævre begrebet »narration« til en rendyrket urform. En sådan fortælling er den jævnt fremadstridende, kronologiske beskrivelse af det ene fænomen efter det andet. Rækkefølgen og kronologien er det samme. På dette magre skelet må man så hænge andre krav til fortællingen for at få det til at ligne det, historikere faktisk laver. Man kan f.eks. sondre mellem krønikeskriveren og historikeren. Man kan pege på, at historikeren har et »central subject«, der egentlig udgør enheden i fremstillingen, eller man kan mene, at historikeren i modsætning til krønikeskriveren binder de enkelte fænomener sammen i årsag-virkningsforhold.

Diskussionen har, først og fremmest i den angelsaksiske verden, taget

sit udgangspunkt i spørgsmålet om forklarings rette form, og det er ikke mærkeligt, at forholdet mellem forklaring og fortælling har stået i centrum for opmærksomheden. Synspunkterne rækker fra, at der er tale om to helt forskellige processer således at fortællingen hører op (holder pause), når der forklares, til det rakt modsatte standpunkt, at grundformen for en forklaring dybest set er en fortælling. Ragnar Björk refererer og systematiserer på særdeles pædagogisk måde denne diskussion.

I sin opsummering om narration og kolligation er Ragnar Björk længere fremme med egne synspunkter, end det ellers er hans sædvane i bogen. Han vender sig mod dem, der vil »monopolisere« historien for narrativisterne. Han frygter med narrativisternes kritikere, at analyser, øjeblikstværsnit, strukturbeskrivelser m.m. skal blive forvist fra historievidenskaben, og han frygter, at den ensidige vægt på det kronologisk fremadskridende skal opdele al indsigt i tidsbundne sekvenser. I sin ihærdighed fejlfortolker han Danto's brug af ordene »atomic narrative« og »molecular narrative«, der ikke har noget at gøre med at hakke fremstillingen op i takt med sekund- og minutviseren. Dermed har han i mangt og meget placeret sig i en position, der begrænser fortællingen til at ligge meget tæt ved det, man ellers kalder krøniken. Narration bliver at fortælle i tidsordnet rækkefølge de fænomener, man kender til. Afvigelser herfra er brud på fortællingen og henhører altså under noget andet. Louis Mink's synspunkt, at fortælleren beretter med bevidsthed om helheden og sammenhængen, og at uden denne bevidsthed er det ikke en fortælling, refererer Ragnar Björk; men han mener også at kunne konstatere, at synspunktet ikke rumme brugelige metodiske anvisninger. Helheden opstår ved en indsigt af kolligativ art, mener Ragnar Björk, og det, man kan anbefale historikere, er at finde et passende (nødvendigt) kompromis mellem kolligation og narration.

Med et så snævert fortællingsbegreb kan kompromiser sandelig også være nødvendige. For at æventyret om Klods Hans kunne gå for en fortælling, måtte det begynde noget i retning af: En mand fik engang en søn, så fik han en søn til, og siden fik han endnu en søn. I stedet har fortælleren meget fornuftigt valgt at begynde sin historie med et øjebliksbillede, der oven i købet rummer en kvantitativ analyse: Der var engang en mand, der havde 3 sønner. Den yngste blev kaldt Klods Hans. Derefter kommer der en årsagsforklaring, hvor Hans sammenlignes med sine dygtige, ældre brødre. Det lyder naturligvis absurd, at æventyret om Klods Hans ikke skulle være en fortælling, men det er faktisk sådanne kriterier Ragnar Björk anlægger i analysen af de narrative elementer i Ahnlunds og Lönnroths bøger.

Det kan ikke undre, at han må konstatere, at Ahnlund ikke holder sig

til den rene narration, men tillader sig situationsanalyser, brud på kronologien, ja til og med genuine forklaringer. Men, konstaterer Ragnar Björk, disse afvigelser tjener fortællingen. Denne formalistiske arbejdsmåde illustreres også af Ragnar Björks overraskelse over, at Lönnroth adskillige gange tager sig den frihed at bruge ordet »forklare«, uden at der faktisk er tale om en forklaring, men blot at en kilde er vanskelig at forstå og derfor »forklares« ved at den tolkes rigtigt. At Lönnroth i sin bog hyppigt bruger »slutledande argumentering« er ikke så mærkeligt; men det er nok et spørgsmål, om alle sådanne lader sig identificere så sikkert, at der er basis for noteoplysningen om fundet af et 250-tall hos Lönnroth mod kun et tio-tall hos Ahnlund. Sådanne opgørelser er ganske afhængige af, hvor formalistisk man er i sine krav. Man mindes prof. P. G. Lindhardts spøg med en præst, der havde haft 148 bønnehørelser på et år. Antallet af nitter kunne ikke oplyses.

De strenge krav om analytisk skarphed og om orden i distinktionerne er naturligvis en styrke, men de bringer nogle steder Ragnar Björk i betænkelig nærhed af at hævde, at forståelsesformerne, beskrivelse, tolkning og forklaring, tidsmæssigt i historikerens intellektuelle proces forekommer i nævnte rækkefølge. Specielt har det konsekvenser, når forståelsesformen beskrivelse kædes sammen med narration. Der er næppe tale om en empirisk konstatering af, at sådan arbejder historikere. Langt snarere er det en afsmitning fra en scientistisk holdning, som Ragnar Björk ellers kæmper en brav kamp med sig selv for at frigøre sig fra. Denne tendens, der bidrager til mere uafklarede passager i bogen, er utvivlsomt medskyldig i den formalisme, der stiller sig spærrende i vejen for nye indsigter.

Dette skal ikke forstås sådan, at Ragnar Björks analyse af de to historiske værker er uinteressant. Det afgørende må jo være, at det opstillede analyseapparat kan indfange og præcist karakterisere forskellen mellem de to bøger. I den forstand fungerer det. Om det også havde kunnet lade sig gøre uden den første halvdel af bogen, er jo ikke godt at vide. Ragnar Björk er blevet klogere af at skrive den, og læserne bliver det af at læse den og diskutere med den. Det er ingen ringe kvalitet for en disputats.

Henrik S. Nissen

JENS BRINCKER, FINN GRAVESEN, CARSTEN E. HATTING, NIELS KRABBE OG KNUD KETTING (red.): Den europæiske musikkulturs historie. Gyldendals Musikhistorie bd. 1–3 samt bd. 4: Biografier ved MICHAEL BONNESEN, ESTRID ANKER OLSEN, IB SKOVGAARD og TERESA WASKOWSKA m.fl. Kbh., Gyldendal, 1982–1984. 370, 368, 366 og 376 s. Ill. 240 kr. pr. bd. (værket sælges kun samlet).

På dansk har standardværket om den europæiske musiks historie længe været Povl Hamburgers: Musikens Historie, som i udgave efter udgave har været lærebog såvel som referenceværk for studerende, kendere og Liebhabere, der her har fået knap, men præcis og kompetent besked om genrer, om stil- og formudvikling vedføjet nødtørftige data om skiftende epokers komponister. I al sin kompendieagtige udformning en behandling slebet til efter forfatterens mangeårige undervisningsbrug af eget værk, men som læsestof betragtet unægtelig nærmest ulidelig kedsommelig. Den interesserede har til yderligere forlystelse været henvist til leksika og en række oversatte værker, sidstnævnte helt overvejende med vægten på det biografiske. Det er glædeligt, at man ved udsendelsen af det første store flerbindsværk på dansk om dette emne ikke har ladet sig nøje med en oversættelse af det første eller det bedste udenlandske forlæg, men fået fire lektorer ved Musikvidenskabeligt Institut, Københavns Universitet, til at tage fat fra grunden, bistået af en kyndig redaktør. Med tre store bind om tiden fra middelalder til nu, og med et fjerde, efterhængt biografibind udarbejdet af yderligere et firemands forfatterkollegium er man velforsynet med rigt illustreret, underholdende læsning. Derimod kan det foreliggende ikke karakteriseres som noget helstøbt værk. Vel egentlig heller ikke på sine egne præmisser.

Sigtet har været meget ambitiøst, programmatisk fremlagt i forordet, nemlig den europæiske musikkulturs historie forstået i dette begrebs videste betydning. Dette skulle udtrykkeligt skyldes ønsket om »i praksis at udmønte års teoretiske diskussioner om musikhistorie og musikkens placering i den samfundsmæssige totalitet« og har for de tre første binds udformning betydet, at man har villet anskue musikkulturen »som en del af en historisk proces, hvori musikken indgår i et samspil med politiske, sociale, økonomiske og ideologiske elementer«. Altså en »musikkens kultur- og socialhistorie snarere end dens stil- og personalhistorie«, hvad iøvrigt skulle have bevirket, at der i behandlingen kun undtagelsesvis er taget enkeltværker og enkelte komponister op til nærmere behandling – herom senere.

Med spænding griber man da det første bind for at erfare om musikken i middelaldersamfundet, og præsenteres til en begyndelse for en indled-

ning, hvis udtrykkelige læggen vægt på socialhistorien har givet anledning til sætninger som »Felttogene lagde normalt ikke beslag på al ridderens tid«, idet der nemlig også var overskud til slotte, spisning og musik. Det var således ikke Prins Valiant det hele, og ikke nok med det om vor riddersmand, for »modsat munken kunne han dyrke det andet køn, hvad der satte sig litterære spor« – man ængstes, men beroliges straks ved bemærkningen om, at »interessen for slægten afspejler sig i heraldikkens kunstfærdige leg med våbenmærker«. Den ufrivillige komik kunne være fjernet ved yderligere redaktionel sprogrøgt, men ville næppe have hjulpet på trangen til at perspektivere ud i det absurde, som når det om livet i middelalderens byer hedder, »at da man blandt andet af økonomiske grunde kun sjældent arbejdede ved kunstigt lys, blev den fattige del af befolkningen forskånet for den fysiske udmarvning, der blev almindelig senere under industrialiseringens gennembrud, og de mange hellig- og festdage har været rige på underholdning« – så derfor spillede musik, sang og dans en stor rolle!

Præcis den samme trang til at præsentere det »tankevækkende« fremfor det kontant oplysende finder man et karakteristisk eksempel på allerede i det følgende afsnits omtale af den enstemmige gregorianske sang og problemet om, hvordan den oprindelige rytmiske praksis egentlig kan have været. Det fastslås, at der har gjort sig tre synspunkter gældende, hvoraf dog kun refereres det ene, det officielt anerkendte katolske, som i nyeste tid svarer til praksis hos foregangsmændene, benediktinermunkene i Solemnes-klostret. Og eftersom deres frie rytmik står såre langt fra metrisk bundet verdslig musik og danseviser, har vi her med Max Weber et udtryk for klostertilværelsens askese og dermed en adskillelse mellem legeme og sjæl samt en dansefjendtlighed og et eksempel på kropsfjendskhed, som også præger moderne tiders koncertgænger! Så er vi hurtigt helt fremme, men glemte i forbifarten ganske at få noget at vide om de to andre synspunkter – disse antydes blot i en billedtekst s. 34, men tages iøvrigt ikke op til diskussion. Og hvad værre er: i teksten mangler blot den mindste service med hensyn til at forklare, hvad der egentlig gemmer sig bag betegnelserne »Graduale Romanum« og »Antifonale Romanum«. Sagregistret hjælper ikke yderligere, ej heller tredie binds minileksikon over musikalske fagudtryk og da slet ikke de sidste siders opslag hentet fra Gyldendals Tibinds Leksikon, hvor man ellers oplyses om begreber som feudalisme, kapitalisme, liberalisme og merkantilisme. Gradualet og Antifonalet får klare sig på anden vis, når blot det ene fornødne er i orden.

Der er, som man ser, ingen tvivl om, hvilken total forklaringsramme, vor europæiske musiktradition skal indsættes i, men i glæden over at have

fundet de vises sten, lader forfatterne altså læserne noget i stikken. Og bestræbelserne på at kombinere sociale forhold og musikalsk udvikling forekommer iøvrigt ikke altid særligt overbevisende. På side 46 henvises til en tidligere omtale af »de musikalske følger af sociale modsætninger i miljøet omkring de store klostre, valfartskirker og bykatedraler«, men går man tilbage i teksten, får man blot en skildring af en samtidighed – der var en række kirkelige centre med katedral, hof, håndværk og marked, her var der sociale modsætninger, og her udvikledes kompositionsmusikken i årene mellem 1000 og 1200. Samtidigheden er uomtvistelig, »the historical setting« er nydelig, men hvori ligger egentlig forklaringen? Man kunne ligesåvel hævde, at »Mennesker mødes og sød Musik opstår i Hjertet« – såvel som andetsteds.

En tilsvarende mangel på egentlig forklaring møder man fra side 284, hvor det drejer sig om hvilke »samfundsmæssige forhold, der betinger, at instrumentalmusikken efterhånden helt løsriver sig fra vokalmusikken og bliver en selvstændig musikform«. Det 16. og 17. århundredes anvendelse af instrumenter skildres, som det også er bebudet, da i det følgende. Musikken placeres i sine forskellige miljøsammenhænge, men der etableres ikke på noget tidspunkt nogen reel årsagsforbindelse mellem udviklingen i musik og milieu. Den sammensmeltning af elementer fra forskellige musikkulturer, som man en halv snes sider senere når frem til, er i realiteten blot en aflæsning af den musikalske udvikling, frembragt ganske uden inddragelse af den samfundsmæssige – her som andetsteds har omtalen af sociale forhold nærmest karakter af velment påheftet garniture.

Musik og samfund i gensidig relation dukker også i forbifarten op som rene postulater. Man kan f.eks. pege på betragtninger omkring instrumentalmusikkens udvikling herimod år 1700 – side 302 – hvor forfatterne fristes til at se ensemblevirtuositeten i Frankrig i forbindelse med enevælden, mens den indbyrdes konkurrence mellem hoffer, byer og teatre i Italien skulle have været opmuntrende for en mere solistisk udfoldelse. Parallellen svækkes desværre ved de følgende siders skildring af forholdene i Tyskland, hvor man lånte efter behag af de forskellige traditioner – ganske uanset samfundets indretning iøvrigt.

Hårdt trukket forekommer endvidere indplaceringen af 1500-tallets mestersangere, hvis bymæssige tilknytning naturligvis er uomtvistelig – side 328. På den ene side tildeles mestersangen en bidragende rolle ved »byborgerskabets dannelse«, på den anden side læser man få linier senere betragtninger om »den småborgerlige konservatisme, som kendetegner mestersangen«, der også kan »ses som et værn mod den dynamik, som præger tiden«. Så er man ærlig talt kommet noget i tvivl om udviklingens

gang, men det skyldes måske, at synspunkter hentet forskellige steder fra er søgt harmoniseret?

Kausalt knirk i klassekampen på detailplanet kan altså spores i en række tilfælde, men skal ikke yderligere kommenteres. De større linier fortjener ligefuldt en omtale, ikke mindst efter at man fra og med 1500 sættes »På vej mod en borgerlig musikkultur«.

En næsten 250 år lang overgangsperiode er noget af en mundfuld, som da også forsøgsvis, men ikke konsekvent søges delt i to bidder ved år 1630. Man kan godt forstå en afstandtagen fra gængs musikhistorisk periodisering, som med større eller mindre held har været overtaget fra andre kunstarters historie, men må tilslutte sig forfatterne, når de ved slutningen af første bind indrømmer uskarpheden i afgrænsningen af netop den borgerlige musikkultur. Betegnende er det også, at der – igen med Max Weber – kan føres mangt og meget i marken omkring det rationelle i fremkomsten af værkbegrebet, tempereret stemning, instrumentteknologi et cetera, men anmelderen må indrømme en vis stejlen overfor påstanden om, at overgangen til dur/mol-tonaliteten skulle være udtryk for den samme tendens mod Webersk rationalisering. At kirketo- nearter i nogensomhelst forstand skulle være mindre rationelle end senere tiders harmoniske tonalitet forekommer ikke indlysende. Og når det gælder denne kapitalismens modningsfase, hvor borgerskabets fremvækst so oder so skal tildeles så afgørende en rolle, da er og bliver det beklageligt, at de berømte nederlændere gjorde sig så umådeligt stærkt gældende på det musikalske område i 1500-tallet – tjenende kirker og fyrster – hvorimod Nederlandenes efterfølgende »store« århundrede med det borgerskab, som i ikke mindre grad havde en Max Webers bevågenhed, desværre ikke fremviser noget videre af interesse i musikalsk henseende.

Vanskelighederne bliver ikke mindre i næste bind, hvor den borgerlige offentlighed fra og med 1740 står i centrum – med skyldig tak til Jürgen Habermas. Igen er det rasende ærgerligt at det talrige borgerskab i England og Paris ikke kan siges at have siddet i første parket ved wienerklassikkens fremkomst, der jo, som betegnelsen viser, entydigt er lokaliseret til det mest feudalt prægede hjørne af Europa, hvad forfatterne da også indrømmer side 112. Dette hindrer ikke formuleringen to sider senere om »Sonateformens drama«, der bliver »den musikalske formulering af utopien i oplysningstidens politiske filosofi: efter at mennesket har befriet sig for det feudale herrevælde, vil det indrette sig efter det, som tjener helheden«. Efter anmelderens uforgribelige mening må det nu ligge lidt tungt med at tillægge de såre apolitiske komponister Haydn og Mozart så megen ubevidst filosofisk stillingtagen, al den stund de blot

komponerede løs i en sonateform, som historisk set først blev etiketteret af musikvidenskaben på grundlag af den lidt senere Beethovens værker. Og så vil man iøvrigt bemærke, at herfra og i det følgende trækkes de enkelte – og det vel at mærke de berømte og fremtrædende – komponister og deres værker så absolut frem i behandlingen til andet og mere end rollen som elementer i de større sammenhænge. Derimod er der ikke forsøg på f.eks. karakteristik af det typiske på givne tidspunkter. Det overleverede repertoire har faktisk styret fremstillingen, når det gælder den »store« europæiske tradition, hvortil så er heftet alt, hvad man kan finde på om underholdnings- og folkemusik. Endvidere bliver det klart, at aksen komponist-publikum helt favoriseres. Fremkomsten af en ikke-komponerende musikerstand i fuld bredde er ikke behandlet, hvor interessant dette end måtte være i socialhistorisk forstand. Efter at have set udtrykket »borgerlig« brugt hyppigt og besværgende i tide og utide er det iøvrigt næsten en lise at nå frem til slutningen af 1800-tallet, hvor borgerskabets centrale rolle er så evident. At komponisterne da på mange måder teede sig mindre borgerligt end nogensinde får så være.

Skulle man på grundlag af det foregående have opelsket bange anelser med hensyn til bind 3 om tiden fra 1914 til i dag, kan man vente sig en glædelig overraskelse. I begyndelsen af bindet erkendes det – side 43 – at et helhedssyn er vanskeligt etablerbart og pluralismen så fremherskende, at den også er blevet bestemmende for bindets opbygning. Og man fornøjes da med en bred skildring af dette århundredes mange musikkulturer – velopløst og ofte med førsteformuleringens friskhed. Faktisk det mest vellykkede af de tre bind. Det gør så mindre til sagen, at man skal døje med talrige løftede pegefingre over den skrækkelige kommercialisering, som ødelægger og forfladiger alt nyt og lettilgængeligt originalt, og man må også affinde sig med, at interessen for den store bredde har affødt visse skævheder. En Fred Astaire og en Frank Sinatra optræder i tekst og billeder – en lignende ære er ikke blevet en Pablo Casals eller en Arthur Rubinstein til del.

Det afsluttende fjerde binds biografier råder ikke bod på dette, og er vel i sig selv et udtryk for en sætten sig mellem to stole. For lidt og for meget, og i alt fald ikke med den læggen vægt på de biografere des livsbetingelser, som annonceret i forordet. At de økonomiske forhold i Hindemiths barndomshjem var dårlige, mens Humperdinck efter familiens ønske en overgang studerede arkitektur er løsrevne oplysninger, der kun altfor meget minder om pladeomslagstekster eller speakerannonceringer i Danmarks Radio. Det kan ikke bruges til noget. Men billedmaterialet er storartet, ligefra Mendelssohns dagligstue til den bogstavelig talt udflippe de Leoncavallo.

En samlet karakteristik af disse fire bind musikhistorie og de bagved liggende bestræbelser kan passende tage sit udgangspunkt i en lidt farlig sætning i det andet bind på den 267'nde side: »Langt de færreste intellektuelle var i slutningen af forrige århundrede klar over, hvilke mekanismer der bestemte over deres liv«. Nej, sådant er vel forbeholdt en langt mere indsigtfuld eftertid at udgrunde, og anmelderen tror sig ikke istand til noget endegyldigt bud på, hvad der ligger bag udarbejdelsen af så holdningsbetonet en musikkens kulturhistorie. Men det bør dog fremhæves, at forfatterkollegium såvel som redaktør som baggrund har en uddannelse, som i sin tid helt overvejende var centreret om de enkelte musikalske værker, deres opbygning og stil, hvortil blot krævedes biografiske oplysninger, der når det kom højt kunne føre frem til, at manden skrev i mol, fordi han var ked af det. Forståeligt er det derfor for det første, at man har reageret så voldsomt, selvom det er sket med en næsten kritikløs gengivelse af mere eller mindre halvfordøjede læsefrugter plukket alverdens steder – og under denne proces har man totalt opgivet enhver tanke om blot en delvis »musikhistoriens autonomi«, som dog vist kunne bringes frugtbart ind i mange kausale sammenhænge. Og for det andet har man så netop med forfatternes fortid in mente forklaringen på, at de tre første bind rummer utroligt mange sikre og værdifulde – af og til meget perspektivrige – udsagn om selve musikken. Paradoksalt, men en naturlig følge af, at optugtelsen ligegodt har vundet over de nyomvendtes tilbøjeligheder. Forfatternes store repertoirekendskab – to af dem er tillige anmeldere – såvel som deres mangeårige beskæftigelse med enkelte komponister og deres værker er således alligevel kommet læserne tilgode. Derimod melder flapteksterne intet om nogen primær forskningsindsats indenfor de ældre perioders musikkulturelle eller musiksociale forhold, og dette turde ellers nok have været en værdifuld erfaring at kunne trække på. Bare indenfor det danske område rummer eksempelvis de offentlige arkiver et righoldigt, aldrig udnyttet materiale, som folk med andet ærinde må lade ligge. Men det er selvfølgelig hårdt at skulle til at begynde forfra med snavsede arkivfingre efter »års teoretiske diskussioner om musikhistorie og musikkens placering i den samfundsmæssige totalitet«.

Anders Monrad Møller

SAXO GRAMMATICUS: Danorum Regum Heroumque Historia. Books X–XVI. The text of the first edition with translation and commentary in three volumes (by) ERIC CHRISTIANSEN. BAR International Series 84. Oxford, 1980–81. 347 s. 25 £.

For første gang er hele Saxos Danmarkshistorie oversat til et andet sprog end dansk. Ingen har før oversat de sidste 7 bøger, medens der findes to tyske – Jantzen 1900 og Herrmann 1902 – og to engelske – O. Elton 1894 og Peter Fischer 1979 – af de første 9 bøger. Til denne del af Saxos værk, sagnparten, har Herrmann i 1922 og Hilda Ellis Davidson i 1981 føjet selvstændige kommentarbind, begge inspireret af sammenhængen mellem Saxo og de islandske sagaskrivere. Skønt begge er højmiddelalderlige – sagaerne kendes endda først i en form de nåede et halvt til et helt århundrede efter Saxos tid, altså omkring 1200 – repræsenterer de den ældste form af den germanske heltedigtning.

Det er andre interesser der trænger sig i forgrunden når man beskæftiger sig med bøgerne X–XVI af Gesta Danorum. Det er egentlig historie med et kildegrundlag der i nogen grad kan identificeres, et persongalleri som optræder i andre tekster, bl.a. i Diplomatarium Danicum. Derfor er det en historiker der har taget opgaven op og løst den på en måde der afslører ganske særlige forudsætninger: foruden et professionelt kendskab til Saxos kilder og Saxoforskningen har Eric Christiansen gode kundskaber i klassisk filologi, p.g.a. sin danske afstamning behersker han de nordiske sprog, ja selv slavisk citerer han. For slet ikke at tale om at han ved hvordan sol og vind brænder i ansigtet i en stærk sommerøsten på Østersøen (s. 779). Det er så imponerende at man forstår at ingen før har givet sig i lag med en indgående kommentar til Saxos sidste bøger. I det følgende skal jeg beskrive Christiansens arbejde og tage stilling til dets betydning for brugen af Saxos Danmarkshistorie.

Siden Jørgen Olrik og Hans Ræder i 1931 udgav den statelige »Saxonis Gesta Danorum« har der med voksende styrke været fremsat et ønske om en genudgivelse af Christiern Pedersens udgave fra 1514, den ældste bevarede version af hele værket. De ændringer man finder i Stephanius', Müller-Velschows, Holders og sidst altså Olrik-Ræders er mere eller mindre velbegrundede konjekturer – man bliver altid nødt til at overveje om en læsemåde i førsteudgaven giver mening eller skyldes en trykfejl. Der er altså god grund til at bruge 1514-trykket som tekstgrundlag, men det rejser også nogle problemer. Svarende til de middelalderlige fragmenter af Gesta Danorum er Editio princeps sat i klummer næsten uden afsnit, et meget uoverskueligt læsefelt; bedre bliver det ikke af en reducere til halv størrelse og blegnet ved en fotografisk gengivelse.

Uvilkårligt søger man »hjem« til sin Olrik-Ræder udgave, og det må Eric Christiansen også have regnet med såvist som han i sin oversættelse har markeret de kapitler som 1931-udgavens bøger er inddelt i. Ønsket om en genudgivelse af Christiern Pedersens Saxo-udgave er ikke opfyldt til fulde.

Praktiske og økonomiske hensyn har nok bestemt opsættelsen af den latinske tekst: på denne måde er der faktisk plads til den engelske oversættelse af hver side latin sådan at den engelske tekst fylder $1\frac{1}{3}$ side, latinen kun $\frac{2}{3}$. Fordelen ved en tosproget udgivelse er således bevaret; samtidig bør det dog nævnes at der ikke er opnået nogen større besparelse i samlet sidetal, for hvis man lægger Peter Fishers oversættelse sammen med de tilsvarende 9 første bøger i førsteudgaven omfatter de 462 s., medens Eric Christiansens udgave med tekst og oversættelse fylder ialt 418 s. omfattende bog X-XVI. Også kommentarerne til de to udgaver er nogenlunde lige store: Hilda Ellis Davidsons fylder et bind på 165 s., E. Christiansens 186 s. Meningen med denne sammenligning er kun at gøre opmærksom på at den sidste ikke rummer meget mere end den første der kunne berettige at den er udgivet i 3 folianter hvor den første kun omfatter to kvartbind. Det er ærgerligt, for Eric Christiansens indsats er lige så stor og burde nå ud til lige så mange læsere som den mere håndterlige form de ni første bøger har fået.

Eric Christiansen skriver et klart og reelt engelsk. Sætninger er brudt op i forhold til latinen, men tidsformer og markering af direkte tale holder sig nøje til originalen. Begge de moderne engelske oversættere har givet os en bedre indgang til Saxos værk end de stadig verserende danske. (Christiansen må have en lignende fornemmelse – eller er det kun fordi han netop bedst kender Grundtvigs oversættelse at det er den – og en sjælden gang Vedels – han citerer, aldrig J. Olriks eller Winkel Horns?).

Pionerindsatsen er som sagt kommentaren. Den er bygget bog for bog idet Christiansen i begyndelsen af 14. bog kort gør op med Thomas Riis' forsøg på en nyinddeling som ikke er overbevisende. Han indlader sig ikke på en grundigere diskussion af boginddelingen, hverken dens overleveringsmæssige begrundelse eller dens princip. Det kan forsvares med at kun en del af Gesta Danorum er medregnet.

Til hver bog gives der først en oversigt over indholdet, derefter gør Erik Christiansen rede for kompositionen og stilen for til sidst at opregne kilderne. Efter dette almene afsnit følger en detaljeret notekommentar med henvisning til litteratur om det pågældende emne.

Indholdsoversigten holder sig til hovedtræk der præger hele bogen. Kompositionen deler bogen op på tværs. Saxo ser ikke helt væk fra kronologien men andre hensyn trænger sig mere på. Eric Christiansen

har ligesom Kurt Johannesson brugt middelalderens vigtigste lærebøger i grammatik, Priscians *Præexercitamina*, hvor ren fortælling skifter med anekdoter der begge afbrydes af forskellige former for *sententiæ* (almenvendinger – Christiansen bruger ikke ordet *topos* – sammenligninger, lovtale, beskrivelse, samfundsproblemer, lovgivning, direkte taltale og fabler). Ikke alle er naturligvis relevante i hver bog, men det forekommer mig at Christiansens brug af denne teknik gør den mere overbevisende end Johannessons, måske fordi sidstnævnte er elegantere og mindre lærebogspræget. En anden grundbog i latinsk retorik, »*Ad Herennium*« angiver og begrundet den rette opbygning af en retstale og dens stilistiske virkemidler hvilket i middelalderen blev overført til andre genrer. Saxo spiller over et vidt spektrum der hjælper læseren til at forstå hvad der ligger ham på sinde. Dette bliver påvist, ikke alene i indledningerne, men også i noteapparatet – en interessant og nyttig vejledning, men naturligvis ikke uimodsigelig.

Kildegrundlaget er behandlet selvstændigt selvom gælden til mange århundreders Saxoforskning loyalt anerkendes. Christiansen har været vidt omkring og kaster sig ofte ud i stimulerende diskussioner med andre forskere. Ingen kan benægte at Saxo har manipuleret med sine kilder, også mere end hans stilistiske idealer krævede – kort sagt han er tendentiøs. Alligevel viser Christiansen sig mere forstående for Saxos opfattelse end det i begyndelsen af dette århundrede var almindeligt. For at nævne et enkelt eksempel: historien om hvordan tyske kvinder bragte deres børn til Valdemar den Store på vejen til St. Jean de Losne for at få dem velsignet samtidig med at bønderne bad ham signe deres afgrøder er blevet afvist bl.a. af Marc Bloch (*Les rois thaumaturges*, s. 57) fordi det siger mere om Saxos chauvinisme end tyskernes overtro. Eric Christiansen gør opmærksom på (s. 803) at befolkningen i Lorraine har gamle traditioner for at tro på kongedømmets guddommelighed. Det er muligt, men hvad enten Saxo havde hjemmel for historien eller ej fungerer denne anekdote som et formildende skær over Valdemars største nederlag: hyldesten af den tyske kejser.

Ingen bør mistænke Christiansen for at give en facitliste til problemerne i Saxos Danmarkshistories sidste del, men selvom man kan diskutere detaljer skal det understreges at vi her har fået en overordentlig nyttig, ja, overvældende righoldig mængde af oplysninger. Til noterne følger sig 9 kort og 16 stamtavler + et register der dog ikke medtager titler og forfatternavne nævnt i noterne. En bogliste er et desideratum. Bortset fra denne mangel der må kunne afhjælpes og burde kompletteres med Bjarni Gudnason: *Saxo och Eiriksdråpa*. Festskrift tillägnad Gösta Holm, Lund 1976. Idem: *Fyrsta sagan*. *Studia Islandica* 37, Reykjavik 1978, vil jeg

varmt anbefale Eric Christiansens arbejde. I betragtning af værkets pris og format kunne man drømme om en mere tilgængelig udgave, eventuelt på dansk, så de mange Saxolæsere vi ikke mindst har her i landet kunne få gavn af de mange oplysninger der er at finde i det anmeldte værk.

Men inden bægeret helt er fyldt af ros vil jeg dryppe en dråbe malurt i det. I forbindelse med karakteristikken af 10. bog hævdes det (s. 145) at Saxo har hentet tanken om at Gud belønner sine tjenere med succes og straffer sine fjender hårdt her på jorden fra en jødisk-kristen almenvendning. Tanken går tilbage »to the old, and rather stale tradition of the Bible and the Founders of Ecclesiastical History: Eusebius, Augustin(sic!), Orosius and Bede«.

Lad så være at netop denne tradition med dens implikationer er et hovedpunkt i min egen opfattelse af *Gesta Danorum*, hvilket Eric Christiansen næppe er uvidende om selvom han ikke har fundet lejlighed til at nævne de artikler hvori jeg har fremsført teorien. Men det anførte argument for at indtage en så afvisende holdning er mildest talt temmelig spinkelt – der er naturligvis meget store værdier at hente i den fra Bibelen udgående universalhistorie. Er det ikke betænkeligt at slå en streg over en væsentlig side af den middelalderlige historieskrivning – der foruden de anførte værker også omfatter et hovedværk som Otto af Freising's *Chronicon de duabus civitatibus* – når man dog anerkender Saxos kendskab til denne?

Inge Skovgaard-Petersen

LARS VISSING: *La formation du concept de *parere* chez Machiavel.* København, Eget forlag, 1984. 377 s. (+ 2).

En dansk disputats om Machiavelli er en begivenhed. Den danske Machiavelliforskning er ikke stor; den vinder med det foreliggende værk vældigt i omfang, men det må naturligvis erkendes at afhandlingen i sit anliggende er international. Den henvender sig til en videnskabelig debat domineret af franske og angelsaksiske navne (men i øvrigt med deltagelse fra mange lande), og det er i det internationale videnskabelige miljø den vil opnå sin egentlige vurdering, når den til sin tid under en eller anden form vil blive modtaget der. – Det følgende gengiver, med nogle få redaktionelle ændringer, den første officielle opposition ved afhandlingens forsvar for den filosofiske doktorgrad på Københavns Universitet fredag den 9. november 1984.

Bogen handler om illusionen som politisk magtmiddel i Machiavellis

filosofi, og dens tese er at dette moment er af fundamental betydning, ikke kun i Machiavellis berømteste skrift *Fyrsten*, med også i hans øvrige forfatterskab, i Machiavellis virksomhed og i hans indstilling i det hele taget. Afhandlingen har således som disputats det ubestridelige fortrin at have en tese, og videre den kvalitet at tesen angår et meget væsentligt videnskabeligt spørgsmål. Der er måske ingen der har bidraget mere end Machiavelli til udviklingen af den moderne vestlige politiske tænkning, og der er næppe mange der har bidraget så meget som han. Politisk tænkning i Vesteuropa og i U.S.A., særlig i vort og det foregående århundrede, har set i skriftet om *Fyrsten* en kold, men klar redegørelse for magtens væsen og for statsstyrelsens teknik, men samtidig rigtignok et brændpunkt mellem den moralske og den kyniske indstilling i politik. Skriftets nøgterne fremstilling af, hvorledes fyrsten erhverver sin magt, og navnlig efter erhvervelsen bevarer den, har chokeret. Der er siden skriftet udkom, posthumt, i 1532, ikke den politiske voldshandling der ikke lettelig har kunnet tilskrives Machiavellis indflydelse. På den anden side har læsning af skriftet om *Fyrsten* (og det hører virkelig til de klassikere der er blevet læst) aldrig kunnet lade tvivl mulig om, at de formål det ville fremme med sin argumentation entydigt var gode formål. Machiavelli er i vor del af verden måske den første, men som bekendt ikke den sidste, der har villet fremme gode formål med midler der ikke var gode eller rentud var slette.

Machiavellis forfatterskab er gådefuldt i alle de udlægninger af det der foreligger. Det er ikke vanskeligt at finde modsætninger mellem *Fyrsten* og det øvrige forfatterskab, modsætninger mellem Machiavellis tidlige og hans sene skrifter, mellem hans private og embedsmæssige korrespondance på den ene side og hans teoretiske skrifter på den anden, modsætninger mellem mennesket Machiavelli og filosofen.

Her er det præses peger på illusionstemaet. Han gør det straks s. 6 i en indledende skitse over hovedkonflikter i Machiavelli-forskningen, forholdet mellem *Fyrsten* og *Diskurserne* (over de ti første bøger af Livius), spørgsmålet om Machiavellis oprigtighed eller mangel derpå. Her hedder det: »Je me propose de circonscrire quelques éléments résistants de l'oeuvre machiavélienne, ceux qui concernent la question du paraître«. Efter skitsen følger kapitlet *Histoire de la critique et préalables culturels* (s. 8–31) hvori præses redegør nærmere for sin stillingtagen i Machiavelli-debatten og – i en knap stil der er ham egen – karakteriserer en række af denne forsknings store modsætninger som falske, indholdsløse eller unødvendige. Denne forskningsoversigt illustrerer ikke kun forfatterens store belæsthed, men bidrager også til belysning af Machiavelli-debatens i sig selv problematiske udgangspunkter. Præses er, hvad Machiavel-

lis forfatterskab angår, tilhænger af en »interprétation première, triviale« (s. 5) hvad der først og fremmest tjener til at gøre hans undersøgelse uafhængig af hele den filosofiske retning i eftertiden der kaldes antimachiavellismen. Præses foreslår illusionstemaet, Machiavellis optaget af forholdet mellem det reelle og det tilsyneladende, som et »élément résistant« i Machiavellis *oeuvre*, og det er ganske rigtig et element som Machiavelli-forskningen ikke hidtil har optaget til nærmere undersøgelse. *Paraitre* er noget andet og mere end *inganno*. Det første betegner det tilsyneladende i dets forhold til det reelle, medens det andet er betegnelsen for bedraget i egentlig forstand. Nyttigt at fastholde denne sondring fordi den er af fundamental betydning for det følgende, hvad præses da heller ikke forsømmer at gøre sin læser opmærksom på.

Undersøgelsen falder i to dele. Den ene er en sproglig analyse af hele Machiavellis administrative korrespondance fra årene 1498–1512 da han var leder af, hvad der i Firenze kaldtes det andet kancelli, denne korrespondance naturligvis således som den er tilgængelig i de udgaver der har været foranstaltet af den siden det 18. århundrede. Præses har ikke kunnet gå bag om det trykte materiale, og det kan – dets enorme omfang taget i betragtning – ikke bebrejdes ham. Men det bør på den anden side ikke overses at tekstgrundlaget for Machiavellis *oeuvre* i de gængse udgaver er ganske sammensat, for ikke at sige at det er tilfældigt, og at Machiavelli-forskningen af denne årsag endnu kan siges at befinde sig på usikker grund, også hvad angår nogle af de spørgsmål der har beskæftiget den allermest. – Anden hoveddel af den foreliggende undersøgelse er konfrontationen af Machiavellis politisk-teoretiske forfatterskab, især *Fyrsten*, med resultaterne af den sproglige analyse.

Den foretagne undersøgelse tilhører, i henhold til en grundbetragtning s. 43, den politiske filosofi og den elementære erkendelseslære (epistemologien), på grund af »l'importance prépondérante accordée à l'analyse du fonctionnement d'un concept, celui de l'illusion«. Undersøgelsen kan ikke »faire abstraction de l'histoire des idées«, men »elle ne fait intervenir l'histoire matérielle que pour autant que celle-ci soit indispensable à la compréhension de la formation des théories élaborées par Machiavel dans le domaine de l'illusionisme politique« (stadig s. 43). Det bliver klart af det følgende (s. 44), at forfatteren med det besynderlige begreb *histoire matérielle* tænker på begivenhedshistorien, uden at det bliver klart hvorfor den for ham fremtræder som *matérielle*.

Den sproglige analyse, afhandlingens ene hoveddel, er statistisk i sit væsen. Den opregner og rubricerer mere end tusind tekststeder hvori der kan konstateres modstilling af ord der har med henholdsvis statens nytte og statens ære at gøre, begrebspår der angår politikens realiteter på den

ene side og magtens ydre udtryk på den anden. I sig selv er denne undersøgelse en imponerende fysisk præstation. Det byder ikke læseren større vanskelighed at finde frem til de tekststeder forfatteren behandler. Hvor det pågældende sted ikke er citeret i noterne til teksten (og det har naturligvis kun de vigtigste kunnet blive), kan stederne findes ved hjælp af en liste bag i bogen (s. 330–353) der for hvert enkelt sted henviser til den pågældende side i den pågældende trykte udgave. Det er således højst en trykside læseren skal gennemgå for at finde frem til det sted forfatteren har i tankerne. Derimod kan det nok være vanskeligt at vurdere Machiavellis andel i affattelsen af de enkelte stykker, breve fra andre til ham, breve han skriver i andres navn over for breve der er affattet i hans eget navn – og det kan naturligvis ofte være vanskeligt at læse det enkelte tekststed nøjagtig således som præses synes at have læst det. Ikke mindst vanskeligt er det at vurdere, om de ord præses vælger at placere på hver sin side af den undersøgte modsætning (realiteten over for illusionen i politik) virkelig er synonymer eller overhovedet er kommensurable. Indsamlingen af tekststeder er tilsyneladende foregået helt mekanisk, hvad der vel også er nødvendigt for den der ønsker at være konsekvent, men hvad der på den anden side ikke kan undgå at aktualisere savnet af præcise undersøgelser af det enkelte begrebs betydning i den givne sammenhæng. Nogle eksempler viser det. Henvisningen s. 64 til ordet *gente* (tekststed nr. 737 fra 1504) gælder den franske konge i Machiavellis referat om muligheden af at kejseren kommer til Rom og nødvendigheden af i så fald at sørge for at han ikke kan gøre hvad han vil, *che era bene da trattenerlo e fargli buon mercato di cerimonie estrinseche, e di simili onori consueti ad un simil principe; e, venendogli qualche disastro in cammino, si potrà aiutarlo de qualche gente e danari* (at det ville være godt at holde ham hen og ikke spare på ydre ceremoniel og den slags æresbevisninger som man plejer at give en sådan fyrste, men at man, hvis han stødte på nogen ulykke, kunne hjælpe ham med folk og penge). Forfatteren synes på dette sted ganske at overse, at *gente* i sætningen ikke står i direkte modsætning til *onori* og *cerimonie*, men at ordet *disastro* (ulykke eller modgang) er et nødvendigt mellemlid i sætningens opbygning. – Ordet *danari* (penge) der sidestilles med *gente* i nr. 737, forekommer desuden i nr. 8 (fra 1498) hvor en udsending skal komme til stede *con buona somma di danari et tucto per dare riputazione alla cosa* (med en pæn sum penge og alt for at vække opmærksomhed om foretagendet); her er det i sætningens sammenhæng ikke klart, hvorvidt denne *riputazione* (i øvrigt et af forfatterens vigtige begreber på illusions-siden) skal tilvejebringes ved pengene, ved udsendingen eller ved begge dele. Forfatteren yder ingen hjælp. – *Danari* forekommer i to andre tekststeder (234 og 503) hvoraf det

første (fra år 1500) synes helt interesseløst, de der skriver omtaler sig selv som *homini senza danari et senza credito* (mennesker uden hverken penge eller kredit), medens nr. 503 (1502) der er Machiavellis referat af en samtale med Cesare Borgia, synes at have væsentlig udsagnskraft i forfatterens anliggende, illusionen over for realiteterne i politik; *per la parte del Duca io ti dico che a Sua Eccellenza basterebbe aver l'onore suo con voi rispetto alla condotta vecchia; e questo stima più che danari e che ogni altra cosa* (om hertugen siger jeg dig, at Hans Excellence vil være tilfreds med at få sin ære over for jer i spørgsmålet om den gamle lejetropskontrakt; dette regner han for vigtigere end penge og alt andet). – I forfatterens mekaniske opregning af ordparrene er der kun ringe vejledning at hente, og læseren kommer ofte i tvivl om ordenes betydning i den givne sammenhæng.

Helt overfladisk behandlet er de fire eksempler på det ikke uinteressante begreb *stato* der anføres s. 63. I nr. 426 (1502) tales der om *lo stato del Prefecto* (nemlig præfekten i Rom, Giovanni della Rovere, og ordet betyder i sammenhængen tilstand eller stilling, ikke stat). Anderledes nr. 495 (1502) i udtrykket *lo stato et onore del Re di Francia* (hvor *stato* betyder både tilstand og stat, ikke overraskende når det drejer sig om en mægtig fyrste). Nr. 515 (ligeledes 1502) kunne være en virkelig godbid, hvis det gjaldt om at undersøge Machiavellis opfattelse af staten, *quel primo fondamento che é necessario nelli stati, della sicurtà, commodo, utile et honor de ciascuno* (hint første grundlag som er nødvendigt i staterne, sikkerhed, velbefindende, nytte og ære for enhver). Præses undlader at bemærke, at i denne sætning – der beskæftiger sig med de mest centrale begreber i hans undersøgelse – tales der ikke udtrykkeligt om forholdet mellem det reelle og det tilsyneladende. Interesse har også nr. 905 (1510) hvor den franske konge i Machiavellis referat erklærer sig villig til at støtte alt *fuori che perdere dello onore e dello stato mio* (undtagen at lide afbræk i min ære og i min position).

I det samlede indtryk af den sproglige analyse betyder denne uklarhed i det enkelte dog ikke så meget. Statistisk er det på realitets-siden *utile* og *securtà* (nytte og sikkerhed) der dominerer (s. 63), medens det vigtigste ord i fænomenologien, altså den anden side af sammenstillingen, er *onore* (s. 65). Det næst hyppigst forekommende ord *riputazione* er langt mere sparsomt repræsenteret, heldigvis, fordi læseren da spares for overvejelser af, hvor meget de to ords betydning formodentlig adskiller sig fra hinanden.

Den sproglige analyse med dens frekvensagttagelser fører forfatteren i resten af kapitel I hen imod en nærmere karakteristik af forholdet *être/paraître* hos Machiavelli i henhold til sprogbrugen i den administrative

korrespondance. Hovedpunkterne er tre: 1) sondringen mellem *parere* i bred forstand og *inganno* i snæver forstand, 2) opfattelsen af et sansernes hierarki med hensyn til illusionen (hvor synssansen befinder sig i en særligt sårbar dobbeltposition, fordi det på een gang er den der vildføres og den der skrider ind med den nødvendige kontrol, at se det med sine egne øjne), og endelig 3) at Machiavellis sprogbrug udviser en tendens i retning af det belærende i forbindelse med illusionen (dette klartest formuleret i bogens danske resumé, s. 369).

På baggrund af den sproglige analyse formulerer forfatteren i undersøgelsens anden del en selvstændig tese om kompositionsplanen i Machiavellis *Fyrsten*. Skriftets kap. I–XIV opfattes som en fremstilling af politikens realiteter (*Le Réel*), medens kap. XVI-ud befatter sig med hvad forfatteren kalder *le paraître*, med kap. XV som omdrejningspunkt, et kapitel der altid har tiltrukket sig opmærksomhed i Machiavelliforskningen, det der handler om hvad menneskene frem for alt roser og dadler fyrsterne for. Denne tolkning af *Fyrsten* er afhandlingens væsentligste kvalitet, den afdækker aspekter ved dette omdiskuterede skrift som næppe før har været tilstrækkeligt påagtet i forskningen og bidrager til belysning af Machiavellis tænkning om politikens væsen og politikens vilkår.

På baggrund af det øgede kendskab til korrespondancen fra Machiavellis embedsperiode 1498–1512, som undersøgelsens første del repræsenterer, fremtræder behandlingen i *Fyrsten*, både af illusionen i bred og bedraget i snæver forstand som langt mere betydningsfuld og langt mere gennemtænkt fra Machiavellis side, end det kan erkendes ved en umiddelbar læsning. Det skyldes ikke kun, at sprogbrugen i *Fyrsten* ligner korrespondancens – det gør den også, men det er ikke det mest væsentlige – det skyldes i virkeligheden at sprogbrugen i *Fyrsten* omkring illusionsfænomenet er blottet for den uklarhed der hæftede ved sprogbrugen i korrespondancen, en uklarhed der ikke blev hævet ved præses' prisværdige bestræbelser. Der er således ikke tvivl mulig om at listen i *Fyrstens* kapitel XV over de gode fyrstelige egenskaber, og deres modsætning, forudsætter det ideelt ønskelige – men det praktisk umulige – i at eje alle de gode dyder, og således det praktisk nyttige i at have ry for disse gode egenskaber, hvad enten dette ry så er vel funderet eller ikke. At et sådant ry har selvstændig politisk værdi, bringer Machiavellis ord i *Fyrstens* kapitel XV selv tydeligt frem, men præses' undersøgelse bidrager i høj grad til at understrege denne pointe. Når han (bl. a. s. 185) tolker begrebet *verità effettuale* i *Fyrsten* (sandhedens virkning eller sandheden i dens virknings-aspekt) som et fænomen der til dels består eller kan bestå af fiktive elementer, og når han tillægger Machiavellis tænkning en teori –

eller i det mindste begyndelsen til en teori – om staternes prestige (som bekendt et element i moderne vestlig politisk videnskab) har han utvivlsomt peget på nogle væsentlige aspekter af Machiavellis filosofi. Tanken vil kunne få betydning for fremtidig Machiavelli-forskning, men det må rigtignok erkendes at dens bærekraft afhænger af, om det vil lykkes at opnå bedre indsigt i Machiavellis sprogbrug, i korrespondancen og i forfatterskabet, og her må det foreløbig erkendes at præses' undersøgelser, som i det væsentlige er frekvensiagttagelser, ikke føjer meget til Chiappellis analyse (*Studi sul linguaggio del Machiavelli* og *Nuovi studi sul linguaggio del Machiavelli*, Firenze, hhv. 1952 og 1969) hvis konklusion var at Machiavellis sprogbrug er flydende.

Når læseren er nødsaget til at konstatere, at præses' undersøgelse af ordparrene om illusion og realitet i politik, således som Machiavelli fremstiller denne, er statistisk i sit væsen og består overvejende af frekvensiagttagelser, er dette ikke en begrænsning præses selv gør opmærksom på. Snarere tyder hans formuleringer flere steder på, at han selv tillægger sin sproglige analyse væsentligt videre bærekraft. Men læseren må være mere beskeden på præses' vegne end han selv tilsyneladende er tilbøjelig til, for illusionen er et fænomen der er vanskeligt at gribe, i videnskaben som i dagligdagen. Da Søren Kierkegaard for næsten halvandet hundrede år siden fremlagde sin disputats om »Begrebet Ironie« – ironi er som bekendt det at skildre noget i bevidst modsætning til dets væsen, en form af stor betydning i den gamle græske pædagogik og dialektik – skrev han i sit forord, at den opgave at skrive en bog om ironi er som hvis en maler ville male et billede af en nisse, med den hat der gør ham usynlig. – Den opgave præses har stillet sig er ikke mindre ambitiøs.

Hvad præses finder i Machiavellis *Fyrsten* til støtte for sin illusions- eller apparitionsteori, er i skriftets opbygning logisk afhængigt af den berømte programerklæring i *Fyrstens* kapitel XV, at Machiavelli nu, når han vil behandle de regeringsmåder en fyrste bør anvende over for sine undersåtter og over for sine venner, for ikke at blive anset for overdrevet pretentiøs – når han nu vil skrive om det og tage afstand fra det meget andre allerede har skrevet – vil *andare drieto alla verità effettuale della cosa*, snarere end beskæftige sig med *l'immaginazione de essa*, dette for at skrive noget der kan være nyttigt for den der forstår sig på det (*sendo l'intento mio scrivere una cosa utile a chi la intende*). Præses' illusions- eller apparitionsteori er bygget op på, hvad Machiavelli selv skriver i den halvdel af sit skrift som han har viet til regeringsmåderne, og her må sandheden i dens virkningsaspekt foretrækkes for de spekulative forestillingers greb efter sandhedens idé.

I sin udvikling af teorien ser præses imidlertid konsekvent bort fra de grundbetragtninger om staternes væsen som Machiavelli har nedlagt i *Fyrstens* første fjorten kapitler, hvorved regeringsmådernes forhold til de forskellige kategorier af stater forflygtiges i præses' fremstilling af Machiavellis politiske filosofi. Machiavellis skelnen mellem en »ny« fyrste og en der har arvet sit fyrstendømme (en *principe nuovo* over for en *principe ereditario*), der er fundamental i skriftets første halvdel, lades således ganske ude af betragtning i præses' behandling af Machiavellis politiske illusionsteori. Dette til den grad, at når præses s. 190 i sin behandling af *Fyrstens* kapitel XVIII (om hvorvidt fyrsterne bør holde deres ord) konstaterer at medens al politisk autoritet har behov for *credibilité*, adskiller *les modalités de la pratique du paraître* sig *bien évidemment* fra et regime til et andet – så vælger han i det følgende helt andre kriterier til at skelne mellem regimerne, end dem *Fyrsten* er bygget op på: »Dans le régime républicain, et dans tout autre régime où les fonctions gouvernementales font l'objet d'un certain degré de distribution ou de partage, la cohérence mimétique est en partie fonction d'une coordination entre les différents opérateurs du système; plus le système est centralisé, plus l'établissement de cette cohérence est en revanche fonction des talents théâtraux du prince lui-même« (s. 190). Præses erstatter her Machiavellis betragtninger med sine egne, ikke fordi Machiavelli ikke skriver noget om, hvad præses her behandler, men fordi eftertrykket hos ham ligger et andet sted. For Machiavelli er det rigtignok ikke uvigtigt – men dog alligevel kun af middelbar betydning – hvorvidt regimerne er centraliserede eller ikke, for det har med undersåtternes pålidelighed at gøre, hvor meget de er involveret i statens sager. Men i Machiavellis *Fyrsten* ligger der større vægt på de kriterier præses vælger at skyde til side. Staterne kan deles i republikker og fyrstendømmer, hvoraf Machiavelli kun behandler de sidstnævnte her; fyrstendømmerne er enten arvede eller nye, eventuelt blandede (*misti*), nemlig hvor en fyrste lægger et nyt territorium til sit arvede fyrstendømme. Og denne skelnen er ikke kun definatorisk og leksikalsk i sin betydning, som det måske kunne synes af *Fyrstens* kap. I og II, hvor sondringen først fremføres. Den hænger nøje sammen med den grundbetragtning, at de nye og blandede fyrstendømmer er forholdsvis lette at erhverve, i forhold til de anstrengelser der er forbundet med at opretholde dem, medens det arvede fyrstendømme næsten opretholder sig selv hvis undersåtterne blot er lykkelige og fyrsten klog. I problemerne med at opretholde de nye fyrstendømmer, spiller det en afgørende rolle, hvorledes de er erhvervede, ved et lykketræf (*fortuna*) eller ved egen indsats (*virtù*). Jo større indsats af egne kræfter fyrsten har gjort ved erhvervelsen af sit (nye) fyrstendømme, jo bedre har han

forberedt den senere, nødvendige indsats der må gøres for at opretholde magten, afværge ydre angreb og sikre undersåtternes fortsatte tilfredshed. Men sikker kan ingen nok så aktiv fyrste være, hvis ikke lykken er med ham: Cesare Borgia i Machiavellis fremstilling er blevet et berømt eksempel på en fyrste der overgik alle i *virtù*, men led nederlag på grund af en katastrofal mangel på *fortuna*, en fremstilling hvori det imidlertid på forhånd er klart at der må menes noget andet med ordet *virtù* end dydighed i borgerligt moralsk forstand, for dydig i den betydning var hverken han eller Machiavelli.

Forfatterens behandling af begrebet *virtù* er ganske overfladisk og mærkeligt uafhængig af Machiavellis tekst. »Des connotations conventionnelles retiennent le terme *virtù* du côté de la seconde fonction indo-européenne«, hedder det s. 235, uden hensyn til at Machiavelli ikke kan have kendt Georges Dumézil (og i øvrigt uden at dette navn anføres i bogens litteraturliste).

Det er ingen kompliment til Machiavellis intelligens at tillægge ham en udtrykkelig mening om »at den politiske illusion bør suspenderes i magtens interne arbejde. Fyrsten og hans rådgivere arbejder i fællesskab på opretholdelsen af statens prestige. Enhver anvendelse af illusionspraksis i dette fortrolige arbejde er kontraproduktiv« (s. 373 i bogens danske resumé af indholdet i kapitel II. 9 der behandler *Fyrstens* kap. XXII og XXIII om fyrstens forhold til rådgiverne og til smigrere). Af bogens hovedtekst fremgår da også at der i disse to kapitler af *Fyrsten* faktisk ikke står noget videre om illusion eller bedrag ud over den helt generelle betragtning om rådgiverens forhold til fyrsten at *il ministro non può sperare di ingannarlo* (at rådgiveren ikke kan gøre sig forhåbning om at kunne narre fyrsten), kap. XXII, og at fyrsterne skal undgå smigrere, der er hele indholdet af kap. XXIII. Logisk mangler dette ikke i Machiavellis argumentation. Men hvis den politiske illusionisme, som præsæs vil det, skal være et centralt punkt i Machiavellis tænkning, bliver det af afgørende betydning om nu den fyrste der læser Machiavellis skrift og gør som han siger (altså bruger *Fyrsten* i kap. XV's ånd, for at drage nytte af den) virkelig kan være sikker på, at det holder stik. Det kan han ikke efter *Fyrstens* ordlyd i kapitlerne om rådgivere og smigrere, hvor pointen netop er, at sikker kan ingen være på dette punkt, ellers havde der ikke været nogen grund til at skrive som Machiavelli gør. I præsæs' illusionsteori er denne sikkerhed en trossag, og hans argumentation befinder sig i den blå luft.

Hverken præsæs eller andre videnskabsmænd råder over andre hjælpemidler til interpretation af tekster end logikken og grammatikken, og disse to instrumenter er værgeløse over for den udtrykkelige, tilståede

løgn. Sætningen »Jeg lyver« er enten sand eller falsk. Hvorvidt den er det ene eller det andet, afhænger af mine intentioner i handlingsøjeblikket, og den indeholder sætningen intet sprogligt udtryk for. Den traditionelle formulering af, hvad der plejer at kaldes løgnens paradoks, »Kretenseren sagde at alle kretensere løj« er af ganske samme art som sætningen »Politikeren Machiavelli sagde at alle politikere forstiller sig, eller må forstille sig«, hvilket er hele indholdet af den illusionsteori præses tillægger Machiavelli.

Ikke des mindre indeholder den foreliggende afhandling en værdifuld og selvstændig redegørelse for illusionsmomentets betydning i Machiavellis *Fyrsten*. At dette videnskabelige resultat er vundet gennem en fejltagelse, gør mindre til sagen; det er ikke første gang, og vil næppe heller blive sidste gang et videnskabeligt resultat bliver til på denne måde. Det er skade, at forfatteren til fordel for en overvejende statistisk præget sproglig analyse har villet afstå fra en dybtgående undersøgelse af de dele af Machiavellis forfatterskab, hvori denne udtrykkelig udtaler sig om politisk illusionsmageri. Og det er navnlig skade, at forfatteren har givet sig selv lov til at forblive i en naivistisk indstilling over for løgnens paradoks. Det betyder, at den forbindelse afhandlingen ønsker at drage mellem sprogundersøgelsens resultat og *Fyrstens* komposition foreløbig ikke kan betragtes som mere end en cirkelslutning.

Kai Hørby

OLE HYLDTOFT: *Københavns Industrialisering, 1840–1914. Faser i den industrielle udvikling*. Herning, Systime, 1984. 524 s., ill. 280 kr.

Det fremgår af indledningen, at arbejdet senere skal følges op af en udredning af industrialiseringens følger for den københavnske byudvikling, men dette forhold er ellers ikke berørt i afhandlingen.¹ Dennes formål er at give en sammenfattende skildring af den københavnske industris udvikling fra ca. 1840 og frem til krigsudbruddet 1914, mens den fra et meget beskedent og stillestående stadium går ind i en siden uophørlig vækst under nye vilkår med hensyn til afsætning, organisation og produktionsteknik, og bliver en hovedkilde til ændring af de sociale og politiske vilkår i samfundet.

Forfatteren overvejer industribegrebet, men vælger i praksis en konventionel definition (varefremstilling med mindst 6 arbejdere på ét

¹ Anmeldelsen gengiver med mindre ændringer den anden officielle opponents indlæg ved disputatsforsvaret på Københavns Universitet 14. dec. 1984.

produktionssted), der blot stedvis suppleres med iagttagelse af forlagsvirksomhed og kraftforbrugende småvirksomheder. Hans holdning til tidligere værker og debatter om industrialiseringens forløb er mæglende, næsten eklektisk, idet han opfatter udviklingen som temmelig jævnt fremskridende (for så vidt angår dens omfang). Derimod fremsætter han den påstand, at udviklingen forløb gennem tre faser (1840–65, 1865–96, 1896–1914), der i vigtige henseender afveg fra hinanden, beroende på forskellige vækstrater for de to produktionsfaktorer, arbejdskraft og kapital, og på indkøring af »nye varer«. Denne tankegang udvikles spekulativt i indledningskapitlerne (s. 23–65) og i konklusionen (s. 411–416) ud fra Marx, Schumpeter, Kondratieff, Gerh. Mensch og flere nyere økonomisk-historiske bidrag.

De tre faser – eller tidsafsnit? – dikterer dispositionen i resten af bogen, hvor fase 1 skildres i kap. 4–7 (s. 67–130), mellemfasen i kap. 8–13 (s. 131–270) og 3. fase i kap. 14–18 (s. 271–407). På grundlag af forfatterens egne kildestudier, foreliggende samtidige tekniske og statistiske oversigter, senere virksomhedsmonografier o.s.v. gives der for hver fase en forholdsvis grundig oversigt over de vigtigste industribranchers vækst, struktur, teknik og afsætningsvilkår. Foruden disse systematiske brancheanalyser, der i høj grad vil udfylde et savn i vor økonomisk-historiske litteratur, skildres kraftmaskinernes udvikling og udbredelse, arbejdsmarkedsforholdene i ret bred almindelighed og uddannelsesvæsenet mere konkret, kredit- og finansieringsforholdene og den økonomiske politik i den pågældende periode, der herved gives sin bestemte karakteristik. Når denne udredning i så høj grad kan uddybe og konsolidere det hidtidige billede af dansk industris udvikling, skyldes det for en del forfatterens omfattende læsning og hans indsigtfulde forarbejdelse af det vidtsprede og forskelligartede litterære grundmateriale, men dog først og fremmest, at han gennem grundige studier af det eksisterende kildemateriale har søgt tilvejebragt en rygrad af ensartede statistiske data for antallet af industriarbejdere, virksomheder og kraftmaskiner (med tal for hestekræfter). Herved kan han klart udskille nogle centrale linjer i strukturen på visse tidspunkter gennem perioden, d.v.s. man kan sammenligne industrierne og iagttage forløbet over tid: 1839–1847/48–1855–1872/73–(1882)–1897–1906–1914.

Det væsentligste grundlag for statistikken over antal virksomheder og arbejdere er for ældre tid fabrikslisterne og lavstabellerne, senere diverse industritællinger, der i tiden før 1897 er suppleret med kilder af anden art. En meget positiv indsats er kritikken af Rawert og opstillingen af en oversigt over virksomheder med arbejdstal for årene 1847/48. Mekaniseringsprocessen illustreres først og fremmest ved en oversigt over de

industrielle dampmaskiners hestekræfter. Et originalt og værdifuldt bidrag i så henseende er den dampmaskinestatistik, som for perioden 1840 til 1875 opstilles på grundlag af brandtaksationerne. Dampmaskinestatistikken og statistikken over den mekaniske kraft overhovedet indtager en strategisk vigtig plads i afhandlingen, fordi den er basis for en bedømmelse af omfanget af industriens faste kapital og dermed for hele faseinddelingen. Vedrørende finansieringsforholdene er kildematerialet for periodens første del spredt og tilfældigt, senere udgør aktieselskabsstatistikken og Greens fonds og aktier et mere konkret grundlag. I denne forbindelse er der grund til at fremhæve Ole Hyldtofts bidrag i form af en årlig oversigt over partialobligationslån. Oversigten over arbejdsmarkedsforholdene hviler primært på Ole Hyldtofts egne beregninger over arbejdskraftens størrelse suppleret med en kritisk vurdering af de oplysninger, der kan indhentes fra Arbejds- og fabriksstilsynet efter 1875. De tre industritællinger fra 1897 og de banebrydende studier af Warming, Georg Nørregaard, Jørgen Pedersen, Rich. Willerslev og Jørgen Peter Christensen (om arbejdslønnen) er inddraget, omend langfra udtømt.

Alt i alt en respektindgydende arbejdsindsats og et værdifuldt resultat. Det gedigne grafiske arbejde (af Nørhavens trykkeri i Viborg) og den gennemførte omhu og forstand i valget af illustrationer følger yderligere kvaliteter til værket.

Med sine betydelige fortjenester frembyder Hyldtofts arbejde imidlertid også svære problemer. Det gælder især holdbarheden af de teoretiske udspil eller tilbygninger, som udgør bogens konklusioner.

Teorien om de lange bølger, der søsættes af russeren Kondratieff i 20'erne og nærmere udvikledes af den geniale enegænger Schumpeter i 30'erne, er nok blevet genoptaget under 70'ernes økonomiske krise med bidrag af Rostow, Mensch, Forrester m.fl., men det har ikke vist sig muligt at løse det problem, der altid har holdt den ude fra de alment accepterede teoriers pæne selskab – nemlig at man ikke overbevisende kan koble den individuelle virksomhed til samfundsøkonomien, og at man ikke empirisk kan udskille eller beskrive bølgerne med nogen grad af klarhed. Som en af tilhængerne, professor J. D. Sterman, der er tilsluttet M.I.T. gruppen, indrømmer: »Yet, despite the revival of interest, most economists reject the idea of the long wave. The existence of at most four cycles and the lack of reliable data for most of that period hampers empirical studies. Most important, neoclassical theory is unable to account for a disequilibrium mode of behaviour with a period of half a century. In the absence of formal testable theories of the long wave, economists have correctly remained skeptical« (Paper, Conf. on Technological Innovation, Milano 2.–3.12. 1983).

Ole Hyldtoft oplyser ikke stort om denne almindelige forskningssammenhæng. Derimod får han med Arthur Spiethoff (1923) som iøjnefaldende undtagelse, på få sider refereret, rost og riset et forbavsende antal af de faglige notabiliteter, der siden 1901 har arbejdet med lange bølger. Men præcisionsgraden er ikke altid helt overbevisende – f.eks. har han åbenlyst og fejlagtigt antaget, at udlægning af ædelmetalproduktionen som forklaring på »the long depression« 1873–1895 var en monetaristisk ide (s. 44) – og heller ikke hans egen version er på nogen måde klar. Vi ved således ikke, om der skal være tale om faser i betydningen nødvendigt genkommende sider af et principielt ende- og tidløst forløb (som månefaser), om udviklingsstadier, der nødvendigt forbinder bestemte relationer og processer og i og med dette naturligt fører videre til en overgang til en anden fase, eller bare om tidsafsnit, hvor bestemte træk relativt tilfældigt optræder sammen over en vis periode.

Da Ole Hyldtoft altså – som Keynes sagde om Alfred Marshall – tildels har strikket i uld, hvad forgængere har mejslet i sten, kan det være på sin plads at præcisere den tankegang, der bærer bogens disposition og i høj grad medvirker til dens konklusioner: En spændingstilstand mellem, hvad der kan lade sig gøre ud fra disponible produktionskræfter samt kendt, overkommelig teknologi og det efterspørgselsgrundlag, der findes på et givet marked, som ikke bedre dækkes fra andre leverandører, vil føre til oprettelse og udvikling af industrielle virksomheder. Bl.a. fordi der teknologisk er en vis sammenhæng mellem innovationer omkring kraftmaskiner m.v., sker det typisk samtidig i flere brancher, så at man kan tale om en vækstbølge, en ekspansiv »trendperiode«, som karakteriseres ved stor fremgang i produktion og produktivitet, ved høj vækst i faste investeringer (som led i den nye teknik) og ved organisatoriske omlægninger. De kortere konjunkturbevægelser, f.eks. de 9-årige, som bærer Juglar's navn, og de 10-årige, som Marx taler om, finder deres plads inden for trendperioden (s. 413), betinget bl.a. af boligbyggeriets afledte, men faseforskudte vækst. På et tidspunkt er imidlertid mulighederne for profit og overlevelse gennem den kapitalintensive ekspansions teknik udnyttet af så mange, at de møder stigende problemer og ikke mere er attraktive. Hvorpå der er brat og almen overgang til en anden virksomhedsstrategi, man konsoliderer og tilpasser den givne produktionsteknik, og udvider aktiviteten i bredden, ikke mindst arbejdsstyrken. Også denne strategi giver rimelige resultater i begyndelsen. Der bliver ligefrem tale om en højkonjunktur, men den efterfølges af en massiv afsætningskrise, og de følgende opgangskonjunkturer, der bl.a. er afledt af boligbyggeriet, bliver svage, til sidst især under trykket af en høj arbejds løn. Nu leder erhvervslivets store og små kaptajner efter nye tekniske organisatoriske

formler og nye afsætningsfelter – og når de har fundet dem, igangsættes en massiv bølge af store faste investeringer. Udviklingen går påny stærkt frem, afbrudt af svære, men korte kriser. Denne tredje fase er som den første baseret på ekspansiv strategi, men er anderledes især ved at starte fra et højere niveau, idet mellemfasen ikke – som undertiden hævdet – er en stagnations-, men en udbygnings- og konsolideringsfase.

Forfatteren er overordentlig rolig og fornuftig i sin udtryksmåde – betoner stadig, at slutningerne må tages med forbehold og ikke bruges ud over deres gyldighedsområde, at der er vækst og opfindelser i alle tre perioder, kun en vis forskel i takten. Men når man har klippet sig igennem ulden, opdager man, at der alligevel er noget inden under. Ikke så lidt af det er i sine store linjer, såvidt jeg kan se, at betragte som fejlagtige og hasarderede påstande.

For en ordens skyld må man først konstatere, at hele bogen er bygget op uden forsøg på systematisk at trænge ned i det, som er industrialiseringens vigtigste træk fra et økonomisk såvel som fra et socialt synspunkt: nemlig produktivitetsforøgelsen. Alle beregninger og spekulationer omkring økonomisk vækst tillægger jo organisatoriske nyskabelser, transformationsgevinster, restfaktorer, eller hvad man vil kalde det, en overordnet betydning, af samme eller større vægt end faktorindsatsen. Så selv om vi nøjagtigt kendte indsatsen af arbejdskraft og kapital (hvad vi ikke gør, som det snart skal påvises), måtte man altså stadig erkende, at industriens rolle for økonomisk vækst, levestandard o.s.v. kendte vi ikke meget til. Forfatteren har på et stort antal områder beskrevet de nye produktionsmåder, ændringer af branchestrukturen, nye varers introduktion, måske bogens værdifuldeste indslag. Men han har ikke forsøgt at komme nærmere til en bedømmelse af produktionsresultatets størrelse som helhed, ja han affærdiger vel egentlig problemet helt med et par facile bemærkninger i indledningen (s. 32 om »kvalitative« ændringer m.v.).

En anden kort bemærkning gælder det forhold, at forfatteren overhovedet tør udtale sig om industrialiseringens jævne og rolige forløb, når han strengt taget kun har ni punktvisse tællinger spredt over den lange periode 1831–1914 at støtte sig til. Man kan vel tegne det lange træk på et sådant grundlag, hvis tallene ellers ligger ordentligt til. Men hvad der sker ind imellem tællingerne, og hvornår vækstprocenter ændres, må man selvfølgelig være meget forsigtig med at udtale sig om. »Tilsynets« arbejderstatistik (s. 55–59) viser godt med korttidsvariationer, og endda næppe disses fulde register.

Vigtigere er dog forholdet mellem på den ene side det valgte observationsområde eller analysefelt og på den anden side det teoretiske ambitionsniveau. Dette er jo ofte nok helt selvfølgelig relationer. Sam-

fundsvidenskabsmanden må vælge det analysefelt, der bedst og sikrest giver indsigt i det opstillede problem, derunder eksisterende teories holdbarhed eller behov for korrektion. For historikere, er analysefeltet til en vis grad givet eller dog indsnævret deraf, at resultaterne skal indgå i erkendelse af visse tidsligt eller rumligt afgrænsede forhold. Hans opgaver bliver altså dels at inddrage de teoretiske sammenhænge, der har relevans for et givet emne. Men også han må sørge for, at analyseenheden overhovedet kan sættes i forhold til de inddragte teorier – indse hvorvidt teorien og empirien har kunnet mødes i hans studier, f.eks. om han overhovedet kunne vente at finde de centrale kausale mekanismer belyst med rimelig fuldstændighed. Selv om Ole Hyldtoft – i modsætning til både Kondratieff, Spiethoff og de fleste andre – vælger at sætte skel mellem faserne ved 1865, ser vi straks, at hans ideer om bølgerne i dansk industris udvikling i høj grad minder om den generelle erhvervsconjunktur. Vi ved, at industriens andel af nationalindkomsten gennem perioden steg fra omkring 4% til 5% i 70'erne, 8% i 1895 og 11% i 1914. Det er en pæn vækst, men det er jo ikke noget hovederhverv, vi taler om her. Også i 1914 var f.eks. landbrugets bidrag over tre gange så stort. Hvordan fremkommer da dette forbavsende forhold, at udviklingen i et sekundært erhverv som industrien svarer til udviklingen i hele økonomien? Der er i hvert fald tre løsninger. Men da Ole Hyldtoft jo har lagt sig fast på en bølge-teori, som indebærer, at industriens udvikling følger sin egen rytme, d.v.s først og fremmest bestemmes af forhold mellem den givne teknik, mængder og priser på produktionsfaktorer m.v., kommer han til at vælge en af de to forkerte løsninger. Han vælger ikke den værste – som jo ville være, at industriens conjunktur slog igennem overalt – og han kredser også længe om den varme grød, før han på s. 414 udtaler, at udviklingen foregik næsten parallelt i landbrug og industri. Men sådan som forfatteren forklarer tingene, må dette være ikke så lidt af et tilfælde. De to næringer delte jo ikke teknik, og med hensyn til fremskaffelse af produktionsfaktorer stod de vel snarest som konkurrenter?

Der er flere bekvemme overraskelser. På allersidste side erfarer vi, at dansk økonomi lignede nabolandenes så meget, at den genererede samme slags kriser som de og omtrent samtidigt. Der bliver ikke plads til at forklare, hvordan russisk og amerikansk landbrug, norsk skovbrug og skibsfart, tysk jernindustri, engelske tekstilfabrikker og mange andre *hver* genererede deres egne kriser næsten samtidigt. Det forudsætter en rent ud utrolig strukturel ensartethed. Forfatteren hævder sammesteds, at han har omtalt udlandets indflydelse på vor industris udvikling rundt omkring i værket. Bortset fra forskellige bemærkninger om toldbeskyttelsen – hvis betydning for brancheudviklingen (i parentes bemærket)

næppe er vurderet adækvat – har jeg kun kunnet finde et par passager om betydningen af den stigende landbrugseksport for industriens udvikling (især ved vækstens start i 1840'erne, side 75f.). Der er meget mere at sige om dette emne. Man ser f.eks. i udredningerne om toldlovgivningen og i fagblade, hvorledes muligheden og nødvendigheden af teknologiske og organisatoriske omlægninger først og fremmest mødte de allerfleste danske industrier udefra – som ekspertviden, maskintilbud, pris- og kvalitetskonkurrence på hjemmemarkedet og stedvis i eksporten.

Mest relevant fra denne synsvinkel er dog, at konjunkturerne, både korte og længere svingninger, kom til Danmark fra udlandet via eksportens omfang og priser, importpriserne, pengemarkedet m.v. Det var naturligvis overvejende vort eksporterhverv landbruget, som modtog og videregav stødene og gevinsterne. Men de kom altså efter samtidens egen vurdering såvel som efter al sund fornuft *udefra* til dansk industri og ikke *indefra*. Vi ser bl.a. af Svend Aage Hansens og Jørgen Peter Christensens serier, at landbrugets indtægter og begge erhvervs priser ganske nøje påvirkes af verdenskonjunkturerne som den f.eks. defineres gennem Sauerbecks engelske prisindex. Her får vi en ganske enkel forklaring på dansk industris forøgede vækst og investeringer fra 1895, og på de større svingninger både før og siden. Vi taler jo om et lille åbent land med en så enorm udenrigshandel som 30% af nationalindkomsten. Hvorfor vælge det svære, usandsynlige svar?

Man kunne også sige, at en teori, som tildeler de teknologisk organisatoriske innovationer samt faktormængderne den afgørende rolle, nødvendigvis må testes med det relevante handels- eller erhvervsområde som analysefelt. Vi kan ikke nøjes med et hjørne af økonomisystemet, fordi arbejdsdeling netop skaber forskelle i erhvervsstrukturen. Er Europas industri en god analyseenhed? Eller den samlede danske økonomi? Dansk industri ville i hvert fald næppe have det rette format.

Og faktisk har vi jo ikke fat i dansk industri, men kun i den københavnske. Igen lyder det forsinkede og uldne svar, at hovedstad og provins fulgtes ad (s. 413f.). Men Richard Willerslevs (og Jørgen Finks) oversigter har vist, at udviklingstakten generelt var forskellig i hovedstaden og i provinsen. Og at det ikke var samme slags industri, der fandtes de to steder. Nogle brancher lå jo bedst i provinsen, andre i byen. Det ved vi også fra Ole Hyldtoft selv, der stedvis inddrager provinsindustrien i sine branchebeskrivelser, men altså ikke i de totale beregninger, der skal bære fasemodellen. Hvad nu hvis udviklingen indebar, at den energiintensive industri i periodens løb flyttede fra København til provinsen? Så kunne varierende vækstrater i faktorindsatsen for København alene naturligvis give et falsk spor. Fordi analysefeltet var valgt forkert.

Det forekommer overhovedet ret naturligt at inddrage provinsens industri i en analyse som nærværende ikke bare (som forfatteren gør det) for bedre at forstå forholdene i de enkelte brancher, men også i en fortolkning af de store samlede linjer. Der er flere muligheder. Den, som skal tages op her, er sammenligningen af væksten i arbejdsstyrken og i maskinernes hestekræfter (HK-tal). Forfatterens hovedtese og hans begrundelse for hele faseteorien er jo, at de faste investeringer i periodens løb stadig voksede hurtigere end arbejdetallet, men at forskellen i væksttempo var betydelig større i de ekspansive faser 1840–1865 og 1896–1914 end i mellemfasen 1865–95, da kapitalindsatsen snarere »udvidedes« end »uddybedes«. Videre bruger han, hvad vi straks skal komme tilbage til, HK-tallet som indikator eller mål for indsatsen af fast kapital. Herved bliver sammenligningen mellem vækstraterne i arbejdetal og i HK-tal selve nøglen til udviklingen. Det betyder naturligvis, at man ligeså godt kan anvende mængden af mekanisk kraft eller HK pr. arbejder som målestok. Samme størrelse kan beregnes for hele landet og for provinsen specielt:²

HK pr. arbejder	1839	1855	1872/73	1897	1914
Hovedstaden	0,03	0,08	0,11	0,26	0,80
Provsinsen	0,02?	0,08?	0,13	0,42	1,35
Hele landet	0,02	0,08	0,12	0,36	0,94

Vi ser her, at der er forskel mellem hovedstadens og provinsens industri på dette punkt, og at denne forskel ændres over tid – netop således, at takten bliver jævner, eller rettere sagt endnu jævner, når vi ser på hele landet. Den rigtige tolkning af tallene går altså snarest i retning af lokalisering. Ole Hyldtoft, der endda har lovet at studere industriudviklingen i geografisk perspektiv, burde have sikret sig på dette punkt, som i høj grad er relevant for hans konklusion, og som – i modsætning til den videre geografiske (nordeuropæiske) relatering – må være ret overkommelig.

Den simple beregning af HK-tal pr. arbejder, som ovenfor er anvendt, kan også bruges til at belyse, hvorvidt en brugbar faseinddeling kan opstilles på det foreliggende grundlag. Til nærmere illustration af forløbet har jeg tegnet en enkelt logaritmisk kurve på side 341, idet jeg efter evne

² Ole Hyldtofts tabel 3, side 52; Rich. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie (1952), s. 87, jfr. kap. 4; Industriforeningens Tidende 1839; Statistisk tabelværk VA, 12.

har inddraget de få mellemliggende tal (1847, 1906, delvis 1882). Selv om man bare ser på hovedstaden, er det ikke særlig let at få øje på nogen klar faseudvikling. Hertil kræves, at vi klart kan udskille flere faser – hvorved tallet tre jo må udgøre et absolut minimum – som er karakteriseret ved niveauforskelle, således som vækstteoretikeren Simon Kuznets har sagt det (*Economic Growth and Structure* (1965), s. 313ff.). Med hensyn til niveauforskellene må man holde fast ved, at HK-tallene hele tiden vokser meget hurtigere end arbejdertallet – vi taler kun om, *hvor* meget hurtigere de vokser. Jeg har svært ved at se to niveauskift i udviklingen, som den fremgår af figuren. Hovedindtrykket er for mig en stejl og vedholdende stigning, men jeg indrømmer, at det er lidt af en temperamentssag (når man vel at mærke *kun* ser på hovedstaden). Derimod bør man jo uden at vakle være i stand til at tidsfæste et faseskift, hvis tanken om faser overhovedet skal give mening. Som Kuznets siger det (*loc.cit.*) har fasetanken vel kun analytisk værdi, hvis vi empirisk kan påvise og logisk udrede de sammenhænge mellem hovedkomponenterne, der gør et tidsafsnit til en systematisk enhed, (en produktionsmåde som hos Marx eller lignende) – vise de konkrete konstellationer, der får aktører og institutioner til at fungere på en bestemt måde, indtil visse gradvise forandringer helt forrykker grundlaget for deres dominans og derved fører over til en ny fase. Man må altså have relativt klart tidsskifte, fordi fasens forklaringssevne forsvinder, hvis det meste af udviklingen forløber i overgangsperioder. Ud fra min kurve vil nok de fleste se et skift midt i 1890'erne, hvad enten det nu er et faseskift eller bare et konjunkturskift. Men jeg kan ikke se noget vendepunkt midt i 60'erne. Ole Hyldtoft taler også i det bilag D, han vedføjede på bedømmelsesudvalgets ønske, om et »niveauskift omkring 1865« (s. 488). Bogens helhed fastholder imidlertid stort set 1855 eller 1865, så at vi får en 25-års periode fra 1840. Men nu er det dampmaskinestatistikken alene, der berettiger forfatteren til at skrive »Fra midten af 60'erne mærkes en langsigtet svækkelse af investerings-takten« (s. 53). Kurven på side 54 får ikke mig til at føle stærkere for et vendepunkt ved 1865 end ved 1855 – og hvorfor ikke før 1855? Vækstprocenterne var meget store i 1830'erne, men forfatteren mener ikke, at man får et rimeligt indtryk, når udgangspunktet er så lavt (s. 51). Det kan være rigtigt nok, men argumentet er jo svært at lægge ned igen, når det først én gang er brugt: Gælder det så ikke helt frem til 1855?

Jeg synes ikke, vi på dette punkt kan nøjes med en impressionistisk tolkning af den dampmaskinestatistik, som er en af bogens uvisnelige fortjenester. Derfor har jeg beregnet de årlige tilvækstprocenter over femårsperioderne fra 1832/37 og til 1870/75 (og i øvrigt sammenholdt dem med de vækstprocenter, der kan beregnes ud fra de seks senere

tællinger). Resultatet ses i figuren side 342. Jeg synes, den viser, at det specielt høje niveau for tilgangen af dampkraft i hovedstadens industri, omkring 10%, udmærker en ret kort årrække fra midten af 40'erne til slutningen af 50'erne, brutalt sagt, de tolv år lige op til krisen i 1857. Dette niveau nåede man ikke tidligere, og det nås heller ikke senere. Vi ser da nu nok snarere på nogle relativt specifikke tekniske forhold end på en pålidelig indikator for industriudviklingen som helhed.

På en måde er selvfølgelig diskussionen om hestekræfternes vækstrater, både absolut og relativt, nemlig i forhold til arbejdskraftens, noget akademisk, som det hedder i folkemunde, når man vil sige, at spørgsmålet ikke har noget med virkeligheden at gøre. Hestekræfterne står jo nemlig her ikke som en produktionsfaktor i sig selv, men som udtryk for den faste kapital, der er anbragt i industriproduktionen, for de faste investeringer. Der er selvfølgelig en sammenhæng mellem de to størrelser. Til faste anlæg hører foruden kraftmaskinerne selv også de mange slags arbejdsmaskiner og værktøj samt de forskellige bygninger. Forudsat at fabrikkerne ikke i stor stil lejer sig ind, (hvilket jo vil belaste fremgangsmåden), kan man da nok på det individuelle niveau regne med den sammenhæng, at fabrikanterne over alt har investeret i nye maskiner og bygninger i større stil, samtidig med at de udvider kraftmaskinparken. Men HK-tallet behøver jo ikke at være proportionalt med den totale investering, der typisk koster flere gange så meget, og det er dristigt at regne med, at der på et aggregeret niveau er nogen bestemt forudsigelig form for sammenhæng. I det tidligere omtalte bilag D ræsonnerer forfatteren nærmere herover uden afgørende nye argumenter. Han tilføjer en systematisk oversigt over forholdet mellem antallet af hestekræfter og forsikringssummerne i seks forskellige industribranchegrupper. Vi ser, at gennemsnitsforsikringsbeløbet efter et fald omkring 1850 ligger ganske stabilt ved 10–11.00 kr. pr. HK i de tyve år fra 1855 og til 1875. Men vi ser jo også på side 492, hvilke enorme forskelle der er fra branche til branche, og at der for hver enkelt af de seks meget brede branchegrupper på et eller andet tidspunkt sker ændringer i gennemsnittet på over en tredjedel over et tiår. Hvordan skal vi da fæste stor lid til, at stabiliteten holder sig over de næste tyve eller fyrre år, synderlig som forfatteren jo med rette fremhæver, hvordan arbejdsmaskinerne bliver mange flere og bedre i denne senere periode? Ole Hyldtoft indrømmer flere steder, at kapitalindsats og HK-tal ikke løber parallelt – de sidstnævnte vokser typisk stærkere – men det hjælper jo ikke alverden, hvis bogens disposition og konklusioner alligevel bygger på ideen om et ret fast forhold.

En teori om at industriudviklingen formes gennem faser, hvor vægten skifter fra uddybning af kapitalen (i forhold til arbejdskraftmængden) til

udvidelse af faktorindsatsen mere generelt og tilbage igen, kan altså næppe opstilles på det givne grundlag: Storkøbenhavn er ikke noget sluttet erhvervsområde i forholdet til nabolandene eller bare til det øvrige Danmark – og er heller ikke noget »typisk« område, hvor man kunne vente at finde samme relationer med hensyn til faktorindsats i industrien som andre steder. I øvrigt er der ikke påvist klare skift fra én længere periode til den følgende. Endelig kan kapitalindsatsen ikke måles med maskinernes hestekræfter på adækvat måde.

Inden jeg slipper faseteorien, skal jeg alligevel gå et skridt videre til belysning af den. Som det vil være fremgået af Kuznets-citatet ovenfor, forudsætter en faseteori identifikation af flere distinkte faser, som afviger klart fra hinanden med hensyn til komponenternes format og samspil. Den forudsætter også, at man kan påpege de gradvise ændringer, der som dynamiske elementer til sidst betinger overgangen til en ny fase. Jeg har svært ved at se, hvordan en model som den, der mere eller mindre klart er fremsat i Ole Hyldtoft bog, kan komme uden om faktorpriserne i den nævnte rolle som dynamiske elementer. Forfatteren modsiger ikke denne tankegang, henviser endog stedvis til ændring i arbejdslønnen som faktor – men han har ikke systematisk efterprøvet sine ideer på grundlag af det materiale, der er disponibelt til et sådant formål.

Man kunne tænke sig faktormodellen virke på den måde, at lav rentabilitet som følge af høje arbejds lønninger førte til en stærk interesse for ny produktionsteknik, d.v.s. snart til store investeringer. Vi ville altså typisk vente at møde de store investeringsbølger i de perioder, hvor lønpresset netop kulminerede, mens renteniveauet (som udtryk for prisen på kapital) er (mere) beskedent. En operationalisering af lønomkostninger til dette formål er naturligvis meget vanskeligt, fordi den relevante størrelse jo må være lønnens forhold til produktpriserne i lyset af arbejdsproduktivitetsudviklingen: arbejdslønnen bliver dyrere for virksomheden, hvis lønnen stiger mere end vareprisen uden tilsvarende forøgelse af produktionen pr. arbejdstime. Jørgen Peter Christensen har i sin bog »Lønudviklingen inden for dansk håndværk og industri 1870–1914«, I–II (København 1975) sammenført timelønnen med engrosprisudviklingen til et reallønomkostningsindeks for årene 1870–1914 (jfr. Poul Milhøjs »Lønudviklingen i Danmark 1914–1950«, København 1954, s. 106 ff.). Især prisgrundlaget – som er en BNP-deflator ud fra 1929 – rummer problemer, men indtil videre har altså ingen tilvejebragt noget bedre. Det er også endnu umuligt at tage højde for produktivitetsudviklingen på en mere eksakt måde, men det kunne jo tænkes, at den har været nogenlunde jævnt fremadskridende i denne periode. I så fald ville stigningstakten i Jørgen Peter Christensens reallønomkostningsindeks jo

udtrykke lønpreset. Jeg har da skitseret en beregning af denne art nedenfor. Der er også anført den gennemsnitlige obligationsrente, der jo kan vise omkostningen for virksomhederne ved en alternativ faktorindsats, en antydning af hvad det ville koste at købe bedre maskiner og holde lidt igen på arbejdsstyrken. Også her kunne man utvivlsomt pege på andre løsninger, men der vindes vel nogen indsigt i problemet, hvis man vælger denne simple løsning. Jeg har i al beskedenhed udregnet tal for perioden før 1870 ud fra Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark ... ca. 1855–1913 (København 1930) og tilsvarende BNP-deflator teknik for prisernes vedkommende. Når tallene præsenteres i femårsgennemsnit fås følgende billede:

Femårsgennemsnit (1914=100)	1850-54	1855-59	1860-64	1865-69	1870-74	1875-79
Reallønsomkostning, %	26,8	29,2	27,0	30,4	36,4	45,6
Obligationsrente, %	4,1	4,52	4,8	4,68	4,82	4,42
Lønpres*	108	109	92	113	120	125
Indeks, lønpres	96	97	82	101	107	112
Indeks, renten	98	95	105	112	109	112
Forskel	÷ 2	2	÷ 23	÷ 11	÷ 2	0

* Lønpres = realomkostning i procent af niveauet i det forudgående femår.

Femårsgennemsnit (1914=100)	1880-84	1885-89	1890-94	1895-99	1900-04	1905-99	1910-14
Reallønsomkostning, %	51,4	56,4	61,0	74,4	83,0	90,2	99,0
Obligationsrente, %	4,42	3,94	3,88	3,76	4,38	4,34	4,5
Lønpres*	113	110	108	122	112	109	110
Indeks, lønpres	101	98	96	109	100	97	98
Indeks, renten	103	92	90	87	102	101	105
Forskel	÷ 2	6	6	22	÷ 2	÷ 4	÷ 7

* Lønpres = realomkostning i procent af niveauet i det forudgående femår.

Såfremt talserierne gyldigt afspejler forholdet mellem priserne på de to produktionsfaktorer, kapital og arbejde, kan resultatet aflæses af nederste linje på den måde, at arbejdskraften er relativ billig ved de negative tal, mens de positive tal viser, hvor den er dyr, og hvor man altså – hvis faktorpriserne bestemmer svingningerne – måtte forvente store investeringer. Forløbet er i rimelig overensstemmelse med præses' dampmaskinestatistik, sådan som jeg har præsenteret den i figuren side 342, for så vidt angår det lave ekspansionsniveau gennem 60'erne som helhed, og jo

også med hensyn til det voldsomme spring fremad sidst i 90'erne. Men der er for megen uoverensstemmelse på andre punkter – navnlig skulle jo det relativt høje lønpres i lyset af den lave rente i tiåret 1885–94 have givet et gunstigt klima for investering i dybden, mens det omvendte skulle have været tilfældet fra århundredskiftet. Men efter vore tal var forløbet det stik modsatte.

Taget i denne brede betydning – der såvidt jeg kan se svarer godt nok til Ole Hyldtofts tankegang – kan en sammenligning mellem løn- og renteutviklingen altså ikke forklare investeringstakten. Og da Ole Hyldtoft jo ikke mener, at svingningerne beror på rent teknologiske forhold, men henfører dem til strukturelle elementer i det økonomiske system, så må man jo kunne finde en sammenhæng med faktorpriserne. Når man ikke kan, skyldes det, at svaret skal søges andetsteds – at svingningerne kom til dansk industri udefra – en international konjunktur, der påvirkede dansk økonomi som helhed med landbrugets indtægter og investeringer som primær kobling. Denne enkle, ja banale tankegang giver stadig en langt bedre forklaring på vore data vedrørende industriudviklingen op til 1914 end de luftige syner om lange bølger.

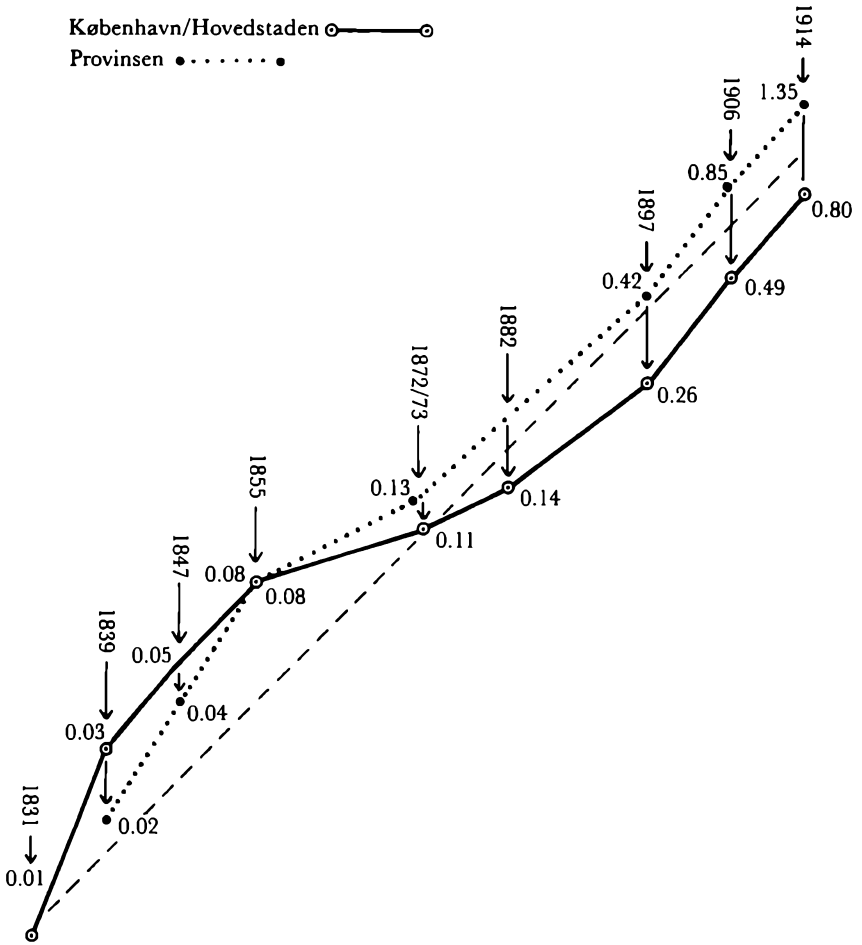
Ole Hyldtoftst disputats er på det empiriske niveau en forskningsindsats af uomtvistelig kvalitet og relevans. Den vil i mange år være et uundværligt startpunkt og hjælpemiddel for megen forskning om dansk industrihistorie i denne periode. Men fra de omhyggelige, skarpsindige redegørelser for maskinanskaffelser, finansiering, brancheudvikling o.s.v. er linjerne til omtalen af udenlandsk litteratur og teoretisk debat i indledningskapitlet påfaldende spinkle. Den fremlagte hypotese om vækstforløb i distinkte faser synes hverken bæredygtig eller frugtbar i denne sammenhæng – har jo iøvrigt aldrig rigtigt kunnet slå an. Forstået som tendentielle skift i investeringsstrategi mellem større og mindre vægt på kapital/resp.arbejdskraft kan man fornuftigvis ikke afprøve den på en del af et større økonomiområde. Konkret viser det sig, at Hyldtofts materiale ikke kan bære en klar udskillelse af distinkte faser – og slet ikke når provinsindustrien medtages i analysen. Og det er heller ikke muligt at bruge kraftmaskinernes HK-tal som udtryk for indsatsen af fast kapital. Faseteorien kan ikke opretholdes på dette grundlag – og også inddragelse af reallønøkonomkostninger og rentehøjde peger i retning af andre forklaringer. Danmark var også dengang et lille åbent land, hvor den internationale konjunktur i høj grad påvirkede indkomsterne og efterspørgslen – hvilket forklarer temposkift i industrialiseringen langt bedre end udbudsrelaterede forklaringer som fasehypotesen.

Niels Thomsen

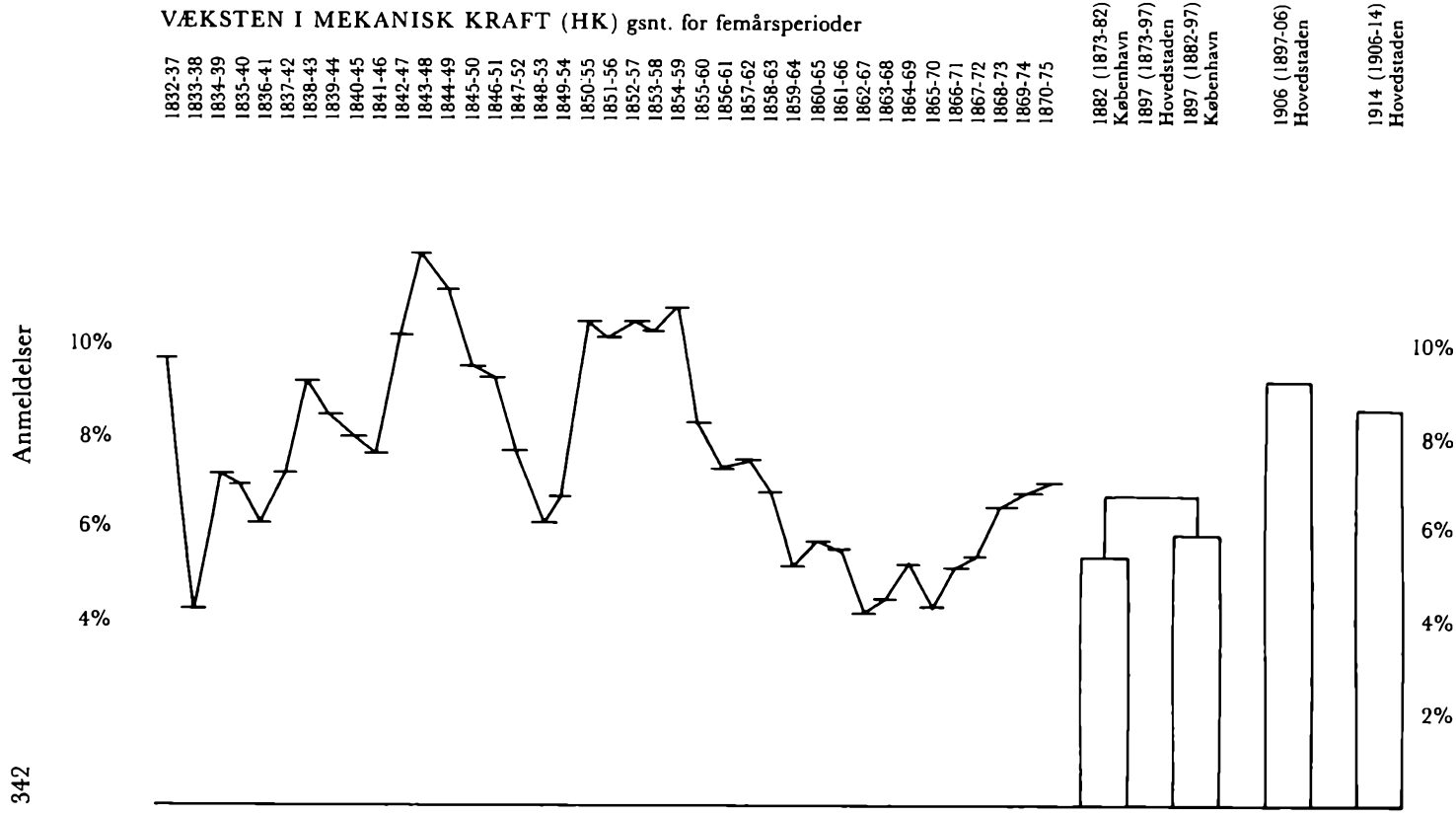
MEKANISK KRAFT
I DANSK INDUSTRI
1831-1914

Hestekræfter pr. industriarbejder

København/Hovedstaden ○ — ○
Provinsen ● ····· ·

VÆKSTEN I MEKANISK KRAFT (HK) gsnt. for femårsperioder

HERREGÅRDSLIV: Beretninger fra århundredskiftet. Udgivet af OLE HØJRUP. Bind 1–8: Elever og forvalter. Karle, piger og daglejere. Stald- og havefolk. Skovfolk og skytte. Godsinspektør og forpagter. Tjenerskabet. Herskabet. Herregård og omegn. Kbh., Nationalmuseet, 1980–82. Ill. 268 kr. pr. bd.

»Nu ligger alle disse slotte rundt omkring i landet og pynter op i landskabet, ofte omgivet af store haver og parker – alt sammen noget der fryder øjet. Men der er noget andet, der ikke fryder øjet – i hvert fald ikke mit øje – det er de usle rønner, der som oftest ligger i udkanten af markerne og bebos af fattige daglejere og husmænd, der for ringe betaling er henvist til et langt liv at føre en trælunden tilværelse uden udsigt til at forbedre deres livsvilkår. Alt sammen for at en familie kan føre en luksustilværelse ved hjælp af en stor tjenerstab, der står parat til at opfylde ethvert ønske. Men tiden fra omkring århundredskiftet har i høj grad ændret sig – heldigvis«.

Dette uddrag stammer fra en af de mange beretninger, hvorom dette monumentale ottebindsværk er bygget op. Meddeleren, en bondesøn fra en lille hedegård, begyndte som stræbsom landvæsenlev og fik en vistnok selv i de kredse usædvanlig livsbane, der dog ikke førte til, hvad han dengang drømte om. Som så mange andre, der havde været i berøring med den type herregård, der kulminerede omkring århundredskiftet – hvor den bl.a. imponerede opvakte landvæsenlever fra andre miljøer ved sin driftstekniske formåen – affattede denne meddeler en beretning herom til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU) i begyndelsen af 1950'erne. Gårdtypen sang dengang på sidste vers, men det citerede rammer vel noget centralt også i eftertidens opfattelse af herregården. Der synes enighed om, at de nu ofte lidt forfaldne bygninger rummer arkitektoniske og kulturhistoriske værdier, som ikke bør gå tabt, og de har da også fået deres rigelige plads i litteraturen. Men vender man interessen mod de forskellige kulturelle og sociale miljøer, som herregården rummede, og hvori det foreliggende værk har sin berettigelse, og ser man et øjeblik også bort fra den særlige og i massemedierne ofte virtuost opdyrkede form for tiltrækning, som livet i de højere cirkler udøver på brede kredse også i dagens Danmark, ja så står herregården traditionelt som den store ødelægger af mennesker og ressourcer.

Dette skyldes ikke alene, at godsejerne i de sidste generationer har haft de politiske konjunkturer imod sig, først på landsplan og siden også på lokalt plan, og at historieforskernes og historieskrivernes interesser i samme tidsrum som regel har ligget hos andre samfundsgrupper. Det har også noget at gøre med, at gårdtypen fik sit særlige præg, bl.a. ved at den

øvrige landbefolkning kunne isolere alle med tilknytning til herregården, og det hænger endvidere sammen med, at det er de nederste dele af dens stærkt hierarkiske struktur, der fra begyndelsen har været bedst dækket ind i NEUs arkiver, bl.a. fordi det netop var denne del af herregårdssamfundet, der på godt og ondt kom i tættest kontakt med museumsfolkernes traditionelle undersøgelsesområde, den førindustrielle bondekultur. Hvor vidt NEU spænder i dag ses af, at herregårdsværket skal være første led i en serie omfattende så vidt muligt beretninger fra alle kulturelle miljøer og alle egne af landet i årtierne på begge sider af århundredskiftet.

NEU blev oprettet i 1939 efter svensk forbillede med den opgave at indsamle beretninger om dansk kultur som supplement til museernes samlinger af genstande.¹ Det skete i samarbejde mellem sprog- og museumsfolk, som ville drage de faglige konsekvenser af den iagttagelse, at det ikke alene var dialekter og materiel kultur, men også udformningen af den daglige levevis, der dannede afgrænselige grupper i hvad man dengang forstod som det førindustrielle bondesamfund. Et kulturelt fænomen skulle følgelig ikke blot ses som resultat af en historisk udvikling og ud fra formmæssige kriterier, som det dengang var det almindeligste, men også i sammenhæng med funktion og miljø. Dette opbrud har paralleller inden for andre videnskaber og kunne fortjene en bredere historiografisk undersøgelse, men det står fast, at tankegangen var inspireret af den såkaldt historisk-geografiske skole, der gik sin sejrsgang i mange europæiske lande i disse årtier med planlægning af store europæiske atlasarbejder. Her i landet blev de traditionelle evolutionistiske metoder således suppleret med de historisk-geografiske metoders minutiøse kortlægning af kulturelle variationer og grænser.² Det er dog i denne sammenhæng værd at bemærke, at opbruddet i sin målsætning, som den er beskrevet overfor, også indeholder funktionalistiske og strukturalistiske træk, der rækker ud over den historisk-geografiske skole. Disse træk blev tilgodeset i NEU ved et bredere og mere omfattende indsamlingsarbejde, end det var tilfældet mange andre steder, men er vel i mindre grad kommet til deres ret i den analytiske virksomhed.

Institutionen fik en flyvende start med de særlige nationale konjunkturer under besættelsen og med støtte i et aktivt, folkeligt oplysningsarbej-

¹ Bidrag til NEUs historie findes bl.a. i Ole Hørup: *The Work of the National Museum's Ethnological Surveys Department*. Trykt i Holger Rasmussen (red.): *Dansk folkemuseum and Frilandsmuseet. History and Activities* (1966). Bjarne Stoklund: *Europæisk etnologi*. Trykt i Sv. Ellehøj m.fl. (red.): *Københavns Universitet 1479–1979*, XI. *Det filosofiske Fakultet*, 4. del (1979).

²Se f.eks. Svend Jespersen: *Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. Fortid og Nutid*. XV (1943).

de, der bl.a. resulterede i et net af meddelere ud over landet. Der er indtil nu indgået o. 40.000 beretninger i NEUs arkiver, men atlasarbejdet er trods mange internationale kontakter aldrig nået ud over det foreløbige stade, hvilket bl.a. skyldes, at indsamlingsarbejdet fra begyndelsen som ovenfor nævnt har været meget bredt anlagt. Det ses bl.a. af, at beretningerne dels er forfattede med støtte i en række udsendte spørgelister, udarbejdet i den hensigt at få klarlagt bestemte fænomener (en arbejdsproces, en skik osv.), og dels består de af egentlige levnedsbeskrivelser, der i øvrigt som oftest er udarbejdet i forbindelse med besvarelsen af en spørgeliste.

I en tid hvor »oral history« og erindringsmateriale står i høj kurs blandt historikere og et bredere publikum, kan der være grund til at pege på, at spørgelisteformen kun er en blandt flere af etnologernes indsamlingsmetoder. Dens store fortrin er, at den muliggør en grundig behandling af bestemte emner inden for økonomisk overkommelige rammer, men den giver samtidig en række problemer ikke mindst af repræsentativ art. Noget væsentligt er, at man generelt kun får fat i den bedst motiverede del af befolkningen, der tilmed ofte kan have svært ved at acceptere spørgeliste-forfatterens disposition af stoffet, og ydermere kræver det ret omfangsrige skriftlige arbejde en fortrolighed med denne erkendelses- og fremstillingsform, som ikke alle nok så motiverede meddelere selv er i stand til at opvise. Det er forhold, der træder tydeligt frem ved blot en overfladisk gennemgang af herregårdsværket. Man hører meget om de i hierarkierne lavest placerede f.eks. i mark og stald, og også om de socialt utilpassede, men det er mere sjældent disse grupper selv kommer til orde (for de socialt utilpassedes vedkommende med mindre de senere har fået hold over deres tilværelse), ligesom der helt mangler beretninger fra enkelte erhvervsgrupper som ammen, gåsekonen og hønsepigen samt (måske mere overraskende) kontoristen fra godskontoret. Påfaldende er det på den anden side også, hvor få fra den øverste ende af skalaen, herskabet, der har medvirket, og hvor meget det pågældende bind er præget af kvindernes erfaringer. En del af forklaringen er vel standens i sig selv ikke uforståelige bitterhed over jordlovskomplekset af 1919, der i realiteten betød konfiskation af store arealer og hermed fjernede det økonomiske grundlag for mange familiers særlige livsform.

Herregårdsværket er bemærkelsesværdigt ved at være den første større samling beretninger, der er udgivet på videnskabeligt grundlag uden at være disponeret efter evolutionistisk-typologiske kriterier. Udgiveren, Ole Højrup, f. 1924, er cand.mag. i historie og geografi, og via denne uddannelse og ansættelser først som studentermedhjælp og siden som

museumsinspektør og daglig leder af NEU er han blevet præget af og har selv kunnet præge det faglige opbrud, som denne institution som nævnt stod for. Det skal dog bemærkes, at de regionale forskelle, som spiller en så stor rolle for institutionens daglige arbejde, bevidst er nedtonet i dette værk, hvor herregården først og fremmest ses som et lukket system, et samfund med en mængde livsformer, der trives meget tæt på hinanden og alligevel er så forskellige.

I fremstillingen er disse livsformer først og fremmest bestemt af de arbejdsområder, der findes på herregården i denne periode, årene fra o. 1880 til o. 1920, og rækkefølgen af de enkelte bind synes hovedsageligt betinget af et så kompliceret fænomen som de enkelte erhvervsgruppers sociale status samt af den afstand, de har haft til gårdens centrum, herskabets verden. Når bind 1 omhandler »Elever og forvalter«, er årsagen dog næppe, at udgiveren anser disse grupper for at befinde sig i bunden af herregårdshierakiet. Snarere skyldes det et andet forhold, som udgiveren har taget meget alvorligt, nemlig hensynet til læseren uden særlige forudsætninger, og nogle af elevernes beretninger er særdeles velegnede til introduktion i herregårdens verden. For det første bærer de, på trods af at de er skrevet af gamle mænd, præg af en holdningsmæssig socialiseringsproces, idet en del af de unge landvæsenselever i alt fald i den første tid så herregården udefra med det grundtvigianske bondesamfunds strenge normer.

Som alle formelle abstraktioner, der skal holde sammen på et stort og heterogent stof, giver udgiverens valgte disposition vanskeligheder, noget han dog i vid udstrækning har kunnet tage højde for i form af gennemtænkte manchekommentarer, overskrifter og noter, eksempelvis ved at påvise forskelle i arbejdsorganisationen på små og store gårde. Tilbage står dog efter mit skøn, at de sammenhænge i herregårdsstrukturen, som etableres ved udgiverens virtuose klippe- og redigeringsarbejde, har fået et mekanisk præg. Herregården og dens enkelte arbejdsfællesskaber og livsformer, som direkte og indirekte er bygget op omkring de enkelte beretninger (og andre der ikke er offentliggjort), fungerer som tidligere nævnt stort set som i lukkede systemer og ses mindre i sammenhæng med traditioner og omgivende miljøer, end man kunne forvente på baggrund af de faglige visioner i 40'erne. Det kan med andre ord være vanskeligt at se, hvorledes de enkelte fænomener er opstået og har kunnet opretholdes, og at der næppe blot er tale om et fremstillingsmæssigt problem, men også om en metodisk svaghed, understreges vel af, at udgiveren i sin meget kortfattede historiske indledning til første bind, hvor emnet herregården netop sættes i bredere sammenhæng, ikke koncentrerer sig om disse fortrinsvis sociale og kulturelle aspekter, men først og fremmest

placerer herregården som institution i en traditionel politisk-økonomisk ramme fra 1200-årene og op til 1919.

Dette træk, der på forskellig måde er fælles for mange af den »holdningskomplekse« forskergeneration, som udgiveren tilhører, gør sig også gældende på en anden led. I de første syv bind, hvor de enkelte led i herregårdsorganisationen præsenteres, er målet angiveligt at nå frem til »sandheden« (som det skrives), og det sker ikke ved afprøvning af en fast udformet helhedsopfattelse, en teori, men ved en nuanceret og afbalanceret fremlæggelse af stoffet, hvor der ikke foregives repræsentativitet i statistisk forstand, men hvor det forudsættes, at de enkelte meddelere (og forskeren selv) kun er i stand til at klarlægge en del eller ét aspekt af virkeligheden. Dette aspekt kan indkredses ved udgiverens kendskab til såvel meddeler som ophavssituation, og det kan korrigeres ikke alene af kontrasterende tekster (og her er landvæsenselevernes bidrag blandt de mest interessante), men også af det omfattende og seværdigt gengivne billedmateriale, hvis virkelighed er af en anden karakter end teksternes.

Det afsluttende bind, hvor emnet ikke længere er herregårdsorganisationens enkelte led, men »herregård og omegn«, har en helt anden karakter, hvilket må tilskrives emnets store omfang i forbindelse med et begrænset kildemateriale og ikke mindst udgiverens gennemgående modvilje mod at presse en fast udformet helhedsopfattelse ned over det materiale, som han opfatter som unikt. I dette bind ser han det ikke længere som sin opgave at afveje de fremsatte synspunkter, men at finde frem til udtalelser, der kan belyse holdninger og synspunkter, uanset om disse, som det hedder, er begrundede, velovervejede eller følelseladede. Sandheden er, skriver han nu, at sådanne synspunkter har eksisteret. Den stramme disposition fra de foregående bind er opgivet, og i en løsere ramme bliver vi præsenteret for en række udvalgte temaer, der korrigerer indtrykket af herregården som en lukket verden, og hvor gårdtypen i højere grad end i de foregående bind ses ikke blot som en social og kulturel, men også som en politisk og økonomisk faktor.

Tiden efter 1870 er blevet karakteriseret ved »foranderligheden som tilstand« af en etnolog, der samtidig har påpeget, hvor meget af det, der skabtes i periodens første fase uden for de materielle og tekniske felter, der er blevet stående siden.³ Det er mit hovedindtryk, at dette bind bekræfter denne karakteristik af perioden 1880–1920, hvor godsejerne mistede grebet om den politiske udvikling, men hvor herregården driftsøkonomisk var på toppen og for de fleste syntes at indeholde næsten

³ Bjarne Stoklund: Signalement af en epoke. Trykt i Det forsømte århundrede. Arv og Eje 1976. Årbog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening.

ubegrænsede ressourcer, og hvor få fænomener, som udgiveren skriver et sted, var så præget af fortiden som netop herregården med hensyn til omgivelsernes holdning.

For en historiker ligger værkets største værdi nok i, at det åbner mulighed for at nå frem til møder mellem sådanne strukturer med forskellige tidsforløb, omend det må anses for en mangel ved et så omfattende arbejde, at der ikke i højere grad lægges op til konklusioner, forstået som sammentrækninger af de fortidige begivenheder, af denne eller anden art. Udgiverens dispositioner rejser som tidligere nævnt en række problemer af teoretisk og metodisk art, men alligevel vil værket nok stå centralt blandt de studier af livsformer og mentaliteter, som sikkert vil se dagens lys i de nærmeste år. For til slut at vende tilbage til et af de problemer, jeg tog op i indledningen, så var en af forudsætningerne for den herskende driftsform, før mekaniseringen for alvor slog igennem, rigelig tilgang af arbejdskraft, og beretningerne kan bekræfte det indtryk af herregården som den store ødelægger af mennesker og ressourcer, som var en væsentlig del af baggrunden for jordlovene af 1919. Men beretningerne viser også, at herregården blev opfattet som et kærkomment, omend materielt kummerligt fristed af dem, som ikke kunne eller ville leve op til bondesamfundets strenge normer, et alternativ til byen og Amerika. Konklusionen kunne være, at disse fænomener skal ses i sammenhæng med det mentalitetsskred fra en idealistisk-organisk virkelighedsopfattelse med klart patriarkalske træk henimod en naturvidenskabelig instrumentel forklaringsmåde, der gjorde sig gældende mange andre steder i det danske samfund i disse år, og som på mangfoldige områder efterhånden trængte ind i herregårdens verden, driftsmæssigt bl.a. ved rationel forstmæssig pleje. På præcis dette punkt kunne jagtinteresser dog veje tungere, ligesom hensynet til ældre, udtjente arbejdsfolk kunne være afgørende i have og gartneri. Hvorom alting er, så faldt de økonomiske forudsætninger for denne særlige driftsform i det store og hele bort med lensafløsningen og de stigende kapitalkrav til mekaniseringen, men pointen er, at mentaliteten har kunnet overleve selv blandt folk, der har oplevet meget slette arbejdsforhold på herregårde langt op i tiden. »Der er jo noget særligt ved de store huse«, som en gammel husmandskone betroede udgiveren ved et foredrag om herregårdsliv i 1981.

Jens Henrik Tiemroth

BENT JENSEN: Stalinismens fascination og de danske venstreintellektuelle. København, Gyldendal, 1984. 218 s.

I sit forord anfører Bent Jensen, at han skrev bogen, der omhandler danske intellektuelles »fascination« af stalinismen i 30'rne, 40'rne og 50'rne, fordi han først blev forbløffet og senere ligefrem forstemt over de intellektuelles holdninger. Det er imidlertid ikke forfatterens hensigt »at hænge bestemte personer ud«, for »enkeltpersoner er for så vidt ligegyldige« (s. 7). Da bogen udkom, vakte den imidlertid betydelig opsigt, *netop* fordi den omtaler et utal af enkeltpersoner. Forfatteren forsvarer denne modsætning med, at man er nødt til at beskrive stalinisme-fascinationen ved hjælp af de mennesker, der var troldbundne.

Undertegnede anmelder, der selv optræder i navneregistret, fordi jeg for 30 år siden forsvarede Moskva-processerne og kaldte opstanden i Ungarn i 1956 for en kontrarevolution (jvf. s. 158–61), skal ikke her anfægte Bent Jensens ret til at personificere stalinismefascinationen. Jeg skal heller ikke gøre noget som helst forsøg på at hævde, at de pågældende personer sagde eller skrev noget andet end det, Bent Jensen anfører. Man kan naturligvis altid diskutere det rimelige i ultrakorte citater – og dem er der mange af – men det er utomtvisteligt, at de ord, forfatteren anbringer inden for sine anførselstegn, faktisk er blevet udtalt og skrevet. Noget andet er så den måde, hvorpå Bent Jensen ofte *kommenterer* citaterne. Herom kunne der skrives en hel anmeldelse for sig selv, men jeg skal nøjes med et enkelt eksempel: Gertrud Lundholm, der var aktiv i den internationale kvindefredskamp, skrev 1950 en artikel om denne kamp i bladet *Vi Kvinder*. Bent Jensen bemærker om artiklen, at »hele hendes appel var gennemsyret af tidens stalinistiske terminologi«. Og så fortsætter han: »Ja, selv overskriften på hendes artikel...: 'Fredens sag ligger i det jævne folks hænder' var et næsten ordret Stalin-citat« (s. 138) – så vé den, der i dag skulle komme for skade at udtale, at fredens sag ligger i det jævne folks hænder!

Men lad os i stedet for at fortabe os i forfatterens citat- og kommentar-teknik, se på det, der for en historiker må være det centrale: Hvordan skildrer forfatteren den situation, som var baggrunden for de intellektuelles fascination? Skal man begribe, hvorfor de sagde det, de sagde, må man nødvendigvis se på den baggrund, de sagde det på. I denne forbindelse springer det korte, men i virkeligheden nok så vigtige afsnit side 169–72, der bærer den prætentiose overskrift *De objektive forhold*, umiddelbart i øjnene. I dette afsnit hævder Bent Jensen, at de venstreintellektuelles billede af 30'rne som »én lang, håbløs krise« var fejlagtigt. Tværtimod var årtiet, når man ser bort fra selve krisen omkring 1930, en

fremgangstid. Med andre ord: Der var ingen grund til at betvivle kapitalismens livsduelighed og se det sovjetiske samfund som et alternativ til den. Bent Jensen går her fejl af 30'ernes venstrefløj. Dens pointe var ikke, om krisen uddybedes eller ej gennem årtiet, men at Det store Krak endnu engang og nok så kraftigt havde vist, at kapitalismen gang på gang kastede arbejderne ud i arbejdsløshed og elendighed, og at det således kunne være vanskeligt at bevare troen på, at kapitalismen var en samfundsform, der tjente arbejderklassens interesser.

Det, der imidlertid spillede den altafgørende rolle for de mange, der bevægede sig til venstre i 30'erne, var fascismens eksplosive vækst i det meste af Europa. Men problemet i Bent Jensens fremstilling er, at han tillægger de venstreintellektuelle det standpunkt, at de opstillede »antitesen: kommunisme eller fascisme«. En sådan antitese »havde intet med virkeligheden at gøre«, skriver forfatteren (s. 170). Dette er regulær skyggeboksnings. For de intellektuelle gik ikke ud fra den anførte antitese, men opfattede 30'ernes hovedmodsatning som en modsætning mellem *demokrati* og fascisme. Og bokseriet får helt groteske udslag, når forfatteren inddrager samtidens engagement i den spanske borgerkrig. Om denne skriver han: »Den spanske borgerkrig, som spillede og spiller en så stor rolle i de venstreintellektuelles billede af 1930'erne ('fascismens generalprøve på II Verdenskrig')... var ikke en kamp mellem 'fascismen' og 'kommunismen/socialismen' (s. 171). Nej, det var den ikke, men hvem var det, der hævdede det? Ikke de venstreintellektuelle. De lagde netop vægt på, at den spanske borgerkrig var et afgørende livtag mellem demokratiet (republikken) og fascismen. Helt grelt bliver det imidlertid, når forfatteren i sin vurdering af den spanske borgerkrig ligefrem påstår, at den ikke havde noget at gøre med »problemer uden for Spanien«. Dermed kappes forbindelsen mellem borgerkrigen og den generelle antifascistiske kamp mod de magter – Tyskland og Italien – som åbent og aktivt støttede Franco.

Når jeg hér har gjort så meget ud af forfatterens fremstilling af *De objektive forhold* i 30'erne, er det for at vise, at han sætter de venstreintellektuelles holdninger i relation til en virkelighed, de – af gode grunde – ikke ville kunne genkende.

Den anden historiske virkelighed, forfatteren bruger som underlag for sin kritik af de venstreintellektuelle, er tilstanden i datidens sovjetiske samfund. Stalins regime var et blodigt rædselsregimente, og de, der udtalte sig rosende om det, burde have vidst bedre.

Det er kun meget få, der *i dag* opfatter Stalintiden positivt. Det kan heller ikke nægtes, at en række af de udtalelser, forfatteren citerer, virker både blåøjede og tåbelige. Spørgsmålet er imidlertid, om forfatteren

formår at godtgøre, at de venstreintellektuelle *dengang* vitterligt havde alle muligheder for at vide bedre. Det mener Bent Jensen, og som bevisførelse herfor opremser han en række skrifter, som allerede dengang afslørede Stalins rædselsregimente. Da Bent Jensen *a priori* er enig med disse forfattere, sætter han imidlertid intet spørgsmålstejn ved skrifternes ophavssituation og i forlængelse heraf ved deres indbyggede tendens. Han henviser uden kritiske kommentarer til bl.a. Abramovitsch' *De politiske Fanger i Sovjetrusland* fra 1933 og til *Stalins slavejere* fra 1952 (jvf. s. 26 og 29). Begge disse værker blev udsendt af internationale socialdemokratiske organisationer, der havde fjernelsen af den kommunistiske indflydelse i arbejderbevægelsen som et hovedpunkt i deres program. Det mindste, man kan forlange af en historiker, burde dog være en *forståelse* for, at kommunisterne afviste disse værker som sandhedskilder, uden at jeg af den grund modsætningsvis vil forsvare det plumpe skønmaleri, der ofte blev brugt som »svar på tiltale«.

Endelig må man heller ikke glemme – hvad Bent Jensen gør – at også ikke- og direkte antikommunister fra tid til anden bidrog til en positiv skildring af Sovjetunionen og såmænd af Stalin selv. Som et typisk eksempel på et sådant bidrag kan nævnes J. T. Murphy's *Stalin*, en biografi, der udkom i 1946. Slutordene lyder i Sven Henningsens oversættelse: »Saaledes vil den nye Verden, der blev født den 7. November 1917, blive stærkere og stærkere, og alle Mennesker vil blive Vidne til, at gennem dens Fødsel og Vækst har Josef Stalin fortjent sin Titel 'den Store'«. (Murphy: *Stalin*, Kbh. 1946, s. 275). Nuvel. Det er skrevet i en tid, hvor man endnu var præget af den fælles sovjetiske-vestlige kamp mod nazismen. Ikke desto mindre kritiserer Bent Jensen f.eks. filosofiprofessor Jørgen Jørgensen og professorinde Agnete Olsen for, at de samme år skriver positivt om Sovjetunionen.

På samme selektive måde forholder forfatteren sig til diskussionen om Moskva-processerne. Også her glemmer han, at folk som den amerikanske ambassadør i Moskva, Joseph Davies, og Berlingske Tidendes udenrigspolitiske redaktør, Nicolai Blædel, mente, at processerne var ægte. (Jvf. Davies: *Mission to Moscow*, 1942, passim, og Blædel: *Forbrydelse og Dumhed*, 1947, s. 481–82). For slet ikke at tale om den ovenfor omtalte bog af Murphy, hvori processerne også forsvares ud fra de vanskelige vilkår, der fandtes for Sovjetunionen, »der var omgivet af fjendtlige Regeringer og truet af Farer, som ikke tillod, at man var lemfældig eller benyttede Fløjshandsker« (Murphy, s. 185–86).

Når de venstreintellektuelle forsvarede processerne, var det ikke mindst ud fra et sådant syn på Sovjetunionen. Vi ved idag, at det ikke var rigtigt at gøre det. Ikke desto mindre er det vel en historikers pligt at

forstå, hvorfor folk i fortiden gør det, de gør. Men Bent Jensen forkaster uden videre forklaringer, der er baseret på politiske vurderinger, fordi han på forhånd arbejder ud fra en tese om, at de intellektuelles fascination ikke var baseret på rationelle eller politiske overvejelser, men havde sit udspring i en dyrkelse af stalinismens autoritære træk, og at behovet for denne dyrkelse i sidste ende kun kan forstås, hvis man bevæger sig ind i »dybdepsykologiens irgange« (s. 169). Det spørgsmål, Bent Jensens psykologiske forklaringsmodel unægteligt rejser, er, hvorfor de intellektuelle, der søgte en »erstatningsreligion« og som angiveligt havde et behov for at underkaste sig disciplin, lydighed og hierarkisk orden, overhovedet lod sig fascinere af stalinismen og ikke af fascismen, hvis ideologi i sin egen selvforståelse netop lagde vægt på sådanne »dyder«? Når forfatteren ikke gør sig sådanne overvejelser, skyldes det naturligvis, at han ganske enkelt nægter at sætte sig ind i »de fascinerede«s egne motiver: at de sympatiserede med Sovjetunionen, fordi de faktisk mente, at sovjetsamfundet repræsenterede *det modsatte* af fascismen, nemlig lighed i modsætning til klasseulighed og overmennesketeorier, rationalisme over for mystik og irrationalisme og arbejderdemokrati over for diktatur.

Spørgsmålet er så, hvor meget der skal til, før man erkender, at billedet er falsk – og billedet *var* falsk. Hvor går grænsen mellem forklaring og bortforklaring? Da Bent Jensen imidlertid har sat sig for at skrive om djævlbesættelse og ikke om de venstreintellektuelles overvejelser, er en sådan problemstilling naturligvis ikke interessant for ham. Og det er derfor logisk konsekvent, når han overser, at *netop* de intellektuelle ofte blev betragtet med stor skepsis af de urokkeligt moskvatro kommunister, der mente, at de intellektuelle havde en tendens til at forfalde til »småborgerlig« skepticisme og kriticisme, dvs. til alt andet end det, Bent Jensen kalder for »trangen til underkastelse og fascinationen af magten« (s. 186 ff.).

Det er imidlertid ganske forståeligt, at forfatteren undlader at komme ind på de venstreintellektuelles egne indbyrdes debatter om Sovjet under Stalin, eftersom han sætter blindhed over for Sovjet lig venstreorientering og stalinisme lig marxisme og socialisme. På den måde kommer bogen til at virke som et generalangreb på venstreorienterede, in casu venstreintellektuelle. Problemet er blot, at disse næppe føler sig ramt, da der højst findes en håndfuld personer, som idag forsvarer Stalin-tiden – hvad Bent Jensen også må indrømme (s. 166). Det er derfor ikke så underligt, at bogen, da den udkom, først og fremmest kom til at virke som et forsøg på heksejagt med tilbagevirkende kraft.

Benito Scoozza

Kortere anmeldelser

ALMINDELIG HISTORIE

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt. I, 1.-2. halvbind.
Redigeret af WILHELM VON ROSEN. Kbh., Rigsarkivet, 1983. 982 s. Ill. 268,40 kr.

Med *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse* foreligger nu en oversigt over Rigsarkivets arkivalier frem til enevældens ophør udarbejdet af de arkivarer, der har dette område som arbejdsfelt. Oversigten erstatter rigsarkivar Erslevs meget kortfattede oversigt fra 1923, som af gode grunde længe har været utilstrækkelig. Oversigtens formål er at give Rigsarkivets benyttere en samlet orientering om alle arkivfonde i Rigsarkivet fra de ældste middelalderlige breve frem til 1848, og i de tilfælde, hvor 1848 ikke danner et skel, længere frem i tiden. Denne opgave er med de foreliggende to bind løst på forbilledlig vis, fordi oversigten ikke blot præsenterer indholdet af alle arkivfonde, men tillige systematisk bringer de supplerende oplysninger, som er en forudsætning for, at arkivalierne kan udnyttes.

For hvert enkelt arkivfond gives først en redegørelse for årsagen til arkivaliernes tilblivelse. Hvor det er offentlige institutioner, der har været arkivskabende, gives en administrationshistorisk redegørelse med institutionens virksomhedsperiode, opgaver og indre struktur. Hvor arkivfondene er blevet til på anden vis, for eksempel ved at arkivarer i tidligere århundreder har omordnet de modtagne arkivalier, eller en konge er flyttet medbringende en del af rigets arkivalier, gives også her en redegørelse for, hvorledes de pågældende arkivfonde er opstået. Det er en banal sandhed, at kun med en sådan baggrundsviden kan en forsker finde de relevante oplysninger og forstå dem; men da det ofte har været særdeles vanskeligt at finde disse oplysninger, er mange sprunget over dette punkt i forskningsprocessen. Efter redegørelsen for arkivaliernes opståen bringes en summarisk oversigt over arkivfondets indhold, hvor arkivets væsentligste bestanddele anføres. Derefter anføres hvilke registraturer, der er udarbejdet over det pågældende arkiv. Her medtages alle registraturer med oplysning om, hvornår de er udarbejdet, og om de er fuldstændige. Ved efterforskning af ældre forskeres kildehenvisninger er det af stor værdi, at også nu forældede registraturer bliver præsenteret. I en rubrik benævnt hjælpemidler anføres desuden, om der findes supplerende registraturer over dele af arkivet. Det vil typisk være personorienterede registraturer. Præsentationen af de enkelte arkivfonde afsluttes med en fortegnelse over litteratur om det pågældende arkiv. Selvsagt er disse fortegnelser ikke fuldstændige, men de er af uvurderlig værdi for den, der ønsker nærmere orientering. Oversigten orienterer også om Rigsarkivets samlinger af håndskrifter, kort og tegninger, film, segl og fragmenter og om de nu opløste ældre samlinger, og den slutter med en redegørelse for, hvilke arkivafleveringer, der har fundet sted mellem Rigsarkivet og udenlandske arkiver og danske biblioteker. Til slut skal det fremhæves, at oversigten indledes med et særdeles værdifuldt kapitel om hjælpemidler, som bør være tvangslæsning for enhver, der ønsker at studere Rigsarkivets arkivalier.

En oversigt som denne kan ikke være perfekt. Udgiveren skriver selv, at den på

godt og ondt afspejler arkivernes ordnings- og registreringstilstand, og anmelderens eneste generelle indvending er, at den burde være udarbejdet for mange år siden! Når Rigsarkivet forhåbentlig snart bringer en tilsvarende oversigt over akivalierne efter 1848, vil danske forskere være godt hjulpet.

Birgit Bjerre Jensen

SVEN ERIK NORDENBO: Bidrag til den danske pædagogiks historie. Kbh., Museum Tusulanum, 1984. 186 s. Ill. 146,40 kr.

Bogen består af tre dele: For det første en samlet fremstilling af den danske pædagogiks videnskabshistorie (tidligere publiceret i bd. X af Københavns Universitet 1479–1979, Kbh. 1980). Dette bidrag udgør nærværende skrifs s. 20–102 med en *Tilføjelse 1984* på s. 103, der fører fremstillingen op til i dag. For det andet en revideret udgave af det ligeledes tidligere publicerede bidrag (i Dansk Filosofi og Psykologi 1926–1976, bd. 2, Kbh. 1977, nærværende skrifs (s. 105–131) med titlen *Om forholdet imellem filosofi og pædagogik i Knud Grue-Sørensens tænkning*. Sætternissen har været lidt drilagtig i titlen på s. 105. For det tredje bidraget *Om den danske pædagogiks videnskabelige etablering. En undersøgelse af et aspekt ved pædagogikkens videnskabelige historiografi*. Disse tre bidrag er samlet godkendt som licentiatafhandling ved Københavns Universitet i 1983. Forfatteren redegør for de tre bidrags indbyrdes relationer i forordet og den fyldige indledning (11–17).

Det første bidrag er også det første af sin art. Det er derfor godt, at det er gjort tilgængeligt for en bredere kreds. Det er et meget grundigt arbejde, der udover at give en fremstilling af udviklingen i Danmark sætter denne udvikling i internationalt perspektiv. De ordnende – teoretiske, kronologiske og tematiske – udgangspunkter redegøres der for i det tredje bidrag. Fremstillingen bevæger sig både på det videnskabsinterne, det indholdsmæssige og det eksterne, de ydre rammers plan. Det giver fremstillingen både bredde og dybde. Illustrationerne er velvalgte og fremstillingen opleves som et spændende stykke dansk ånds- og institutionshistorie.

Første og andet afsnit hænger organisk sammen. Andet afsnit er en lille, selvstændig, filosofisk afhandling, der rummer en uddybning af et af den forudgående fremstillings mest centrale forfatterskaber i den nyere tid. Det drejer sig – som angivet af titlen – om Knud Grue-Sørensens forfatterskab. Grue-Sørensen var den første danske professor i pædagogik, da denne lærestol blev oprettet så sent som i 1955. Afhandlingen drejer sig om Grue-Sørensens erkendelsesteoretiske overvejelser (refleksivitetsbegrebet og disse overvejelsers applikation på pædagogisk teori og praksis). Disse overvejelser indeholder en skarp kritik af determinisme og naturalisme, som rammer centralt ned i bl.a. en marxistisk præget samfundsopfattelse. Forfatterskabet er iltfor dårligt kendt, det er derfor godt, at der gøres opmærksom på det. Afhandlingen indeholder desuden synspunkter af principiel interesse for en diskussion om den moderne undervisningsteknologi, hvor både tilhængere og modstandere (Grue-Sørensen var så absolut modstander udfra overvejelser over den menneskelige natur) burde kunne hente stof og referencer til eftertanke.

Det tredje afsnit publiceres for første gang. Det er det afsnit, der har størst interesse for Historisk Tidsskrifts læsere. Dette bidrag indeholder forfatterens refleksioner over pædagogikkens videnskabshistoriografi (og samtidig hermed overvejelser over almene erkendelsesbetingelser i den historiske metier). Disse overvejelser foretages i lys af nyere videnskabsteori – og sociologi. Der henvises til en række internationale arbejder om emnet, der stort set ikke har været behandlet anvendt på den pædagogiske emnekreds herhjemme tidligere.

Der gøres rede for to grundpositioner: internalismen og eksternalismen. Positionerne drøftes og deres respektive begrænsninger klarlægges ved hjælp af eksemplet »den danske pædagogiks videnskabelige etablering« (d.v.s. bogens første afsnit). Forfatterens konklusion er, at begge er nødvendige, men ikke tilstrækkelige.

Diskussionen kan adskilles i to dele, en almen (generelle historieteoretiske overvejelser) og en speciel del (anvendelse på selve værket og den pædagogiske emnekreds). Trods forfatterens – i denne anmelders øjne – lidt efterrationaliserende analyse af teorier og antagelser (struktur, udvalg osv.), der ligger bag fremstillingen, er det spændende at se en forfatter forsøge at gøre sin metode og sit teoretiske udgangspunkt gennemskuelig for læseren med hjælp af teoretiske diskussioner og analyse af bogens infrastruktur. Det er imidlertid det generelle afsnit – navnlig den korte, men meget klare diskussion af realisme kontra konstruktivisme, der påkalder sig opmærksomhed. Konstruktivisme er i og for sig ikke noget nyt fænomen, men formuleringen af positionen er af nyere dato, og den erkendelsesteoretisk funderede diskussion derfor af stor interesse. Selvom konstruktivismens teoretiske fundament ikke kan anses for ganske afklaret, vises den dog at være realismen overlegen på en række punkter. Denne analyse bør læses af enhver historiker med teoretiske interesser. De centrale problemstillinger fremstilles af en filosofisk fagmand, og de findes næppe klarere og mere kortfattet på dansk.

Margit Hurup Nielsen

TRADITION OG KRITIK. Festskrift til Svend Ellehøj. Kbh., Den Danske Historiske Forening, 1984. 435 s. 230 kr. for medlemmer.

Svend Ellehøjs festskrift inledes av Karl-Erik Frandsen med viktiga observationer om lantbruksreformer och verklighet i Barup, där Svend Ellehøjs födelsegård ligger, i närheten av den »rigtiga« Elverhøj. Sist kommer en essä av Niels Steensgaard »Set fra 1984. En model for nyere tids verdenshistorie«, där Orwells visioner blir utgångspunkt för en mycket stimulerande diskussion om det globala perspektivet och om stat, produktionssätt och bondeekonomi i olika kulturer och forskningstraditioner. Men boken handlar inte bara om landsbyn och världen; den ger i sin helhet ett rikt urval av dansk historisk forskning med många anknytningar till även i Sverige aktuella frågor.

Jag noterar att Mikael Venge genom Anders Billes dagbok kan ge stöd för uppfattningen att Kristian III.s förlikning med kejsar Karl betingades av att kungen nu var beredd att överge sina schmalkaldiska bundsförvanter. Förmedlare var den även av Gustav Vasa utnyttjade, gemensamme släktingen Henrik av Braunschweig-Wolfenbüttel. Steffen Heiberg demonstrerar vad de många samti-

da porträtten har att säga om Frederik II:s strävan att styrka kungadömets prestige, något som också framgår av hans försök att hålla tillbaka de stora adliga gravmonumenten. Gunner Engberg Lind behandlar maktkampen i Danmark efter Roskildefreden 1658, som bl.a. gällde kontrollen över armén och riksstyrelsen. Det var frågor av vikt även i Sverige, där 1634 års regeringsform hade etablerat en lösning och det senare enväldet kom med en annan.

Bland de rättshistoriska bidragen ingår Thelma Jexlevs principiellt viktiga analys av länsräkenskapernas sakfallsregister och de komplikationer som uppstår, om man med dem som grund vill dra slutsatser om rättspraxis och brottslighet.

Kvinnoforskningen är representerad av Benito Scocozza med »Sigbrit – en studie i kvindeförståelse«, där han kritiskt granskar försöken att förklara denna Sigbriks märkliga position. Han tar då avstånd från den psykologiska variant, som utgår från den moder-roll som Sigbrit skulle ha intagit i förhållande till kungafamiljen, där Kristian II själv saknat ett nära förhållande till sin moder; i likhet med väl de flesta kungabarn. Självpåpekar han att det i samtiden fanns en niche, där kvinnor kunde verka självständigt, nämligen i handel; kvinnor som Inger Dübeck kallar »købekoner«. En sådan hade Sigbrit varit, vilket blev av betydelse när hon sedan fick hand om rikets finanser. Kombinationen är intressant, alldeles oberoende av att Scocozza torde ha undervärderat tidens finansförvaltning, »kalkyler, budgetläggning og økonomisk helhedspolitik« skulle höra senare tider till. Som Birgitta Odén visat, hade dock samtiden – även i Danmark – redan kommit ett stycke på denna budgetkalkylernas väg.

Leo Tandrup åter är »På sporet af en progressiv historieskrivning«. Liksom tidigare pläderar han för den historiska berättelsen med människan i centrum och med historikern-berättaren aktivt medverkande; hans livssyn og inlevelse är för historieskrivningen nödvändiga förutsättningar. Liksom syftet; den progressiva historieskrivningen skall vare »båret af en tendens, af et ønske om at forandre verden og menneskene til det bedre«. Men denna didaktiska historieskrivning skall också vara »sand eller realistisk« – hur nu det skall gå till.

Till sist två uppsatser som för in bönder och adel på arenan, i båda fallen i ett samhälle i förändring. Troels Dahlerup drar i »En bonde i kongens råd. Bidrag til Østjyllands politiske historie i Grevefejdens tid« fram en storbondesläkt i Östjylland, som i flera generationer rekryterat fogdetjänsterna och bevarat sin ställning trots den råfst som på andra håll gått ut över bönderna. Han framhåller den viktiga roll som denna intressanta mellangrupp spelat i det rådande systemet, där de som läns-, gods- og häradsfogdar var helt nödvändiga. Gruppen är rikt företräd i både Sverige och Finland, där för övrigt gränsen mellan frälse och ofrälse länge var oskarp.

Till läget hundra år senare för oss Erling Ladewig Petersen i »Adelige godsejertyper i 1600-talet«. Den fortgående strukturomvandlingen har då gått hårt ut över inte bara bönder utan även lågadeln, vars gods i ökande grad kommit i den egentliga aristokratins händer. Det är denna som på ett mycket intressant sätt typologiserats. Av analyserna framgår – förefaller det mig – att det vid 1600-talets mitt inte längre är möjligt att bilda nya godskomplex utan betydande tillskott utifrån, främst av ämbets- och länsinkomster. Vi får också exempel på militära entreprenörer som placerat vad de vunnit i Tyskland i danska gods. Tidens svårigheter beror tydligen på den ökande statliga pressen och på den vid 1600-talets mitt ogynnsamma prisutvecklingen. En jämförelse

med Sverige-Finland visar stora likheter, men också den väsentliga skillnaden att stats- och ämbets tjänst där spelat en långt större roll än i Danmark, framför allt militär sådan. I det svenska systemet har det dessutom ingått beneficier i form av evärdliga godsavsöndringar, som i allt större utsträckning utdelats som allmän erkänsla för statstjänst.

Sven A. Nilsson

K. N. CHAUDHURI: Trade and Civilisation in the Indian Ocean. An Economic History from the Rise of Islam to 1750. Cambridge U.P. 1985. 269 s. Ill.

Det indiske Ocean som »historisk rum« påkalder sig stigande interesse blandt historikerne i disse år. Det er ikke uden sammenhæng med aktuelle politiske forhold – omkring Det indiske Ocean ligger størstedelen af de alliancefri nationer – men interessen afspejler også det forhold, at frugterne nu kan høstes af en menneskealders intens forskning i asiatisk og især indisk historie. Så mange enkeltundersøgelser er foretaget i dette felt, hvor vor viden endnu for få årtier siden var spredt og tilfældig, at det nu er muligt at begynde at danne sig et overblik.

K. N. Chaudhuri er først og fremmest kendt for sit empiriske arbejde i East India Company's arkiver, hvis regnskabsmateriale for perioden 1660–1760 han har gennemarbejdet under inspiration fra New economic History. I denne bog søger han nye veje, idet han knytter an til den franske historiske strukturalisme, som repræsenteret især af Fernand Braudel. Den lange periode, der efter forfatterens opfattelse udgør en kronologisk enhed, behandles kronologisk/begivenhedshistorisk i bogens første del og strukturelt i bogens anden del. Resultatet er blevet en monografi, der er klart bedre end de foreliggende etbindsfremstillinger af Det indiske Oceans historie. Forfatterens nøje kendskab til det handelshistoriske kildemateriale og til den sekundære litteratur afspejler sig ikke kun i detaljerigdom og velvalgte citater, men også i iagttagelser og ikke mindst i kort, der byder på nye indsigter i Det indiske Oceans historie.

Alligevel er bogen som syntese ikke ganske vellykket. En del af forklaringen skal sikkert søges i forfatterens usikkerhed over for sine historiografiske forbilleder. I sine tidligere arbejder har Chaudhuri været inspireret af New economic History og har bygget på en ret rigid udenrigshandelsteori. I denne bog afstår han næsten totalt fra kvantificering, det erklærede mål er »to examine the constant interaction between the rationality of commercial decisions, financial aspirations and the larger elements of causality embedded in the human society and the environment«. Men denne sympatiske udvidelse af forfatterens interessefelt har uundgåeligt ført ham ud i argumentationskæder, der modsiger eller modificerer en del af hans egne tidligere teser. Følgen bliver, at diskussionen af kontroversielle forhold som ædelmetallets funktion, foretagerstrukturen, markedsgennemsigthed, beskyttelse og de motiverende faktorer bag langdistancehandelen trods mange gode iagttagelser kommer til at stå uden prægnans.

En anden vanskelighed ved bogen er afgrænsningen af Det indiske Ocean, som Chaudhuri også lader omfatte farvandet øst for Malakka- og Sundastrædet. Det er i modstrid med almindelig praksis blandt historikere og geografer, og udvidelsen forekommer slet begrundet. Det er ikke kun et spørgsmål om formel

geografi; både politiske og teknologiske forhold og sandsynligvis også forskelle i de økonomiske institutioner gør det rimeligt at betragte Det indiske Ocean og de øst- og sydøstasiatiske farvande som adskilte historiske rum, hvis integration først indledtes med den portugisiske tilstedeværelse i Malakka og hollændernes i Batavia.

Trods disse mangler er bogen en glædelig overraskelse. Chaudhuri er en af de forskere, der har den største fortrolighed med det rige kildemateriale til asiatisk økonomisk historie i kompagnitiden. Han har med sin frigørelse fra en snæver teoretisk ramme føjet nye dimensioner til sin personlighed som historiker. Det er ikke blevet den store syntese om Det indiske Oceans historie, men der kan være grund til at se hen med forventning til fremtidige arbejder fra Chaudhuri's hånd.

Niels Steensgaard

TOVE CLEMMENSEN: Skæbner og Interieurer. Danske Tegninger fra Barok til Klunketid. Kbh., Nationalmuseet, 1984. 178 s. 195 kr. indb.

Interieurtegninger, især fra tiden før fotokunstens udbredelse, er et centralt kulturhistorisk materiale. Inventarier, skifter og andet skriftligt materiale giver os oplysning om, hvad der fandtes i hjemmene, de store såvel som små. Og mange møbler, specielt fra samfundets højere lag, eksisterer endnu, men kun interieurbillederne giver indblik i boligindretningen. De sætter i egentligste forstand tingene på plads.

Antallet af danske interieurbilleder er ikke stort. Fra det 17. århundrede kan anmelderen umiddelbart kun komme i tanke om et par kobberstik, der gengiver interieurer fra henholdsvis Københavns slot 1634 og Frederiksborg slot 1658, men interieurerne autencitet kan diskuteres. Hertil kommer nogle få genremalerier, der muligvis er baseret på autentiske interieurer. Fra de følgende århundreder er materialet naturligvis større, men rigt bliver det aldrig.

Tove Clemmensen har samlet 51 autentiske interieurtegninger incl. akvareller og gouacher fra 1729 til 1891, hvoraf halvdelen ikke tidligere er publiceret. Det er vel overdrevet at påstå, at hun herved fordobler vort kendskab til dansk boligkultur i perioden, men der er i hvert fald tale om en betydelig forøgelse af indsigten i dansk boligindretning, specielt i det 19. århundrede.

Det skal pointeres, at Tove Clemmensens bog kun rummer et udvalg af de bevarede interieurtegninger, idet nogle tegninger, der allerede er tilfredsstillende publiceret, er udeladt. Andre er formentlig udeladt på grund af tvivlsom eller ukendt autencitet, som f.eks. Klæstrups akvareller af interieurer på Frederiksborg med Frederik VII og grevinde Danner (Dronningens Håndbibliotek), der er udført efter Frederiksborgs brand 1859. Udover tegninger er der, især fra det 19. århundrede, et større antal oliemalede interieurbilleder. Det er naturligt at lade teknikken afgrænse udvalget, men Tove Clemmensen anfører, at tegningerne ofte har den mest autentiske gengivelse af interieurerne, idet kunstnerne, når de arbejder med oliefarver vil være tilbøjelige til at ændre motivet af kunstneriske grunde. Det er sikkert rigtigt i mange tilfælde, men principielt er det en noget hasarderet generalisation. Det gælder for billeder som for andre kilder, at vidneværdien hænger sammen med ophavssituationen.

Forfatteren beskriver i tilknytning til de enkelte billeder det karakteristiske for den boligkultur, de gengiver. Da man kender de personer, der levede i disse interieurer, og de pågældende i flere tilfælde endda er gengivet på tegningerne, har tegningerne også betydelig personalhistorisk betydning. Ganske vist er interieurerne først og fremmest udtryk for en bestemt tid, men i reglen afspejler de en individuel smag og supplerer herved vort kendskab til personerne.

Bogen afsluttes med et katalog og videnskabeligt apparat, hvis præcise form er forbilledlig. Tegningerne er gengivet i farver. Anmelderen har ikke kunnet dy sig for at sammenligne reproduktionerne med de originaler, der beror i hans eget museum, men kan kun konstatere, at reproduktionerne er af høj kvalitet, hvilket man må glæde sig over i en tid, hvor markedet er oversvømmet af historiske og kulturhistoriske værker med mange og dårlige farvereproduktioner.

De kulturhistoriske muligheder er mange. Set i sammenhæng er det et karakteristisk træk, at en meget enkel boligindretning i slutningen af det 18. århundrede og begyndelsen af det 19. med de relativt få møbler placeret langs væggene efterhånden ændres i retning af det mere overfyldte med sofagrupper ude i rummet for at ende i klunketidens uoverskueligheder, hvor man med forfatteren virkelig må undre sig over, hvorledes damerne med de omfangsrige kjoler overhovedet har kunnet komme frem mellem møbler og nips. Men der er ikke alene tale om en smagsændring. Udviklingen afspejler også en ny opfattelse af hjemmelivet og billederne giver herved vigtige bidrag til familiens og omgangsformernes historie. Ligeledes kan billederne belyse konkrete kulturhistoriske forhold af materiel karakter. Andreas Juels tegning af køkkenet i hans egen bolig i Peder Hvidtfeldtstræde fra o. 1850 viser et af de mange køkkener, der var så primitivt indrettet, at madlavningen foregik over et bål på en muret sokkel i en åben skorsten på samme måde, som den formodentlig foregik i 1750 og 1650 og endnu længere tilbage i tiden. Køkkenerne i byen inden for voldene var selv i herskabshusene umådeligt primitive. Forbedringer sker først med det ellers så forkætrede byggeri uden for voldene i århundredets sidste tredjedel. Først her er en så elementær indretning som afløb obligatorisk.

Materialet har store muligheder. Tove Clemmensen har tilrettelagt det på en i mere end én forstand smuk måde, der fortjener at blive udnyttet.

Steffen Heiberg

J. KINCH: Ribe bys historie og beskrivelse 1-2. 1869 og 1884. Reprografisk genudgivet af Jysk Selskab for Historie med indledning og kilde- og litteraturfortegnelser ved OLE DEGN. Århus, 1985. 690 + 924 s. 325,75 kr.

Siden sin fremkomst er Kinchs Ribe bys historie og beskrivelse indtil 1660 blevet berømmet for sin umådelige stofrigdom, og en klassiker er den blevet ved sin velovervejede blanding af (begivenheds)historie og beskrivelse. Forfatterens originalitet giver dette genoptryk imidlertid også anledning til at mindes. Han havde for sin tid en usædvanlig forståelse af økonomiske og sociale forholds betydning og var f.eks. ganske klar over det senmiddelalderlige landgildefald (I, s. 142 og 167), en indsigt der sandelig har rummet perspektiver for fremtidig forskning! Udgiveren har udarbejdet en nyttig kilde- og litteraturfortegnelse til

værket som vurderes i en indledende skitse af J. Kinchs indsats. Vore dages grundigste kender af Ribeegnens historie hilser her den gamle overlærer med et nydeligt buk.

Esben Albrechtsen

GUSTAV ALBECK: Universitetet og folk. Bidrag til den folkelige universitetsundervisnings historie i Danmark med et udblik til folkeuniversiteterne i Norge og Sverige. Kbh., Gyldendal, 1984. 423 s. 225 kr.

I 22 kapitler, hvortil kommer registre, nuværende vedtægter m.v., beskriver Gustav Albeck en institution, hvis historie hidtil har tegnet sig diffust. Hvor folkehøjskolen opfattes som djærv og lurmærket, kendes en usikkerhed over for Folkeuniversitetet. Folkelig eller akademisk eller en ulødig legering? Kaldt frem af tro på dialektikkens værdi eller af triviell opportuniste? Usikkerhed har fulgt Folkeuniversitetet fra fødslen. Undertiden på grund af en tam politisk velvilje, der også har haft sine årsager.

Det er velgørende, at Albeck ikke går uden om grøden. Han følger idé og virkeliggørelse uden forsøg på at skjule, at farvandet mellem Scylla og Carybdis er snævert. Snævrere end i de angelsaksiske lande, hvor folkehøjskolen aldrig rigtigt slog rod. Det er ikke mindre velgørende, at Albeck selv tror på og holder af den institution, han beskriver. Måske er det mere et ønske end en konstatering, når han skriver, at Folkeuniversitetet nu mere end førhen har fundet sin plads »som en slags overbygning på folkeoplysningen i Danmark«. Af gode grunde skynder han sig at tilføje: »Ikke sådan at forstå, at Folkeuniversitetet skal regere eller styre nutidens danske voksenundervisning, men i den forstand at det fremdeles og måske i højere grad end tidligere er Folkeuniversitetets opgave at meddele en undervisning på universitetsniveau, d.v.s. en objektiv metodisk undervisning, der formidler kendskab til nyvunden viden og forskningens metoder«. Ideelt set har han jo ret.

Folkeuniversitetsforeningen i København blev til på en konstituerende generalforsamling den 1. juli 1898. Om formålet oplyste vedtægterne, at foreningen skulle »tilvejebringe og ordne en videnskabelig undervisning, som er tilgængelig for enhver, der ikke har lejlighed til at deltage i Universitetets almindelige undervisning«. Endvidere at sprede kundskab om folkeuniversitetsundervisningen og »samle elever til denne« samt skaffe de nødvendige pengemidler. Hermed var grundlaget givet. Virksomheden voksede sig stor i det første tiår, men skrantede derefter slemt i en længere årrække – her i kapitlerne Fra offensiv til defensiv, Trængsler og kampår. Nye trængselsår. Der blev indledt samarbejde med AOF og radioen. Efter 2. verdenskrig var der først konkurrence, siden samarbejde med UNIFO (Universitetets Folkeoplysning), der ville »udbygge det nære kammeratskab, som under krigen blev skabt mellem de videnskabelige højskolefolk og de unge fra fabriker og kontorer, ved at gennemføre en på bredeste grundlag anlagt folkeoplysning, hvor unge forskere (fortalte) om og (underviste) i aktuelle emner«. Den nye epoke begyndte, da Folkeuniversitetet gennem fritidsloven 1968 fik et legalt og økonomisk grundlag, der bl.a. muliggjorde oprettelsen af et landsomfattende administrativt organ, Folkeuniversitetets Landssekretariat. En styrkelse var det også, at der i loven om universiteternes

styrelse 1971 blev indføjjet en § 2 om universiteternes pligt til at medvirke ved formidling af forskningens resultater og metoder. Lokalkomiteer myldrede frem i de år. Alligevel har det sidste tiår været præget af uvished og problemer omkring den fremtidige status og virksomhed, især i spørgsmål om kompetence-givende kurser, forholdet til open university, og decentral struktur.

Albeck skriver i forordet, at målet har været »så objektivt som muligt at skildre baggrunden for den folkelige universitetsundervisnings oprettelse og placering inden for dansk folkeoplysning og voksenundervisning i fortid og nutid«. For oprettelsens vedkommende indfrieder bogen fuldtud forventningerne. En kulegravning af et righoldigt kildestof forenet med forfatterens kendskab til tiden og veloplagede skrivelyst har gjort fremstillingen af forudsætninger og første forløb til spændende læsning. Her understreges med rette sammenhængen bagud til H. C. Ørstedes Selskab for Naturlærens Udbredelse (1824), til dannelsesforeninger, Grundtvigs Sorø-tanke og de tidlige forsøg på arbejderoplysning. Virkeliggørelsen af Folkeuniversitetet hentede inspiration udefra, fra England og Sverige, men drivkræfterne skal søges i 1890ernes hjemlige dynamiske samfund. Her mødte yngre og handlekraftige videnskabsmænd med Kristian Erslev og A. B. Drachmann i spidsen et behov for videnskabelig indsigt, – i bybefolkningen. Her fandt disse ideer og initiativer deres første form i liberale og socialistiske elitegrupper omkring folk som Oscar Hansen, Cl. Wilkens, Herman Trier og den dynamiske Gerson Trier. At der var en sammenhæng mellem dannelse og demokrati – det var den nyvundne erfaring, som optimismen og Folkeuniversitetet byggede på.

Bogens bedste afsnit drejer sig om forholdet mellem folkehøjskolen, højskolelærernes universitetskurser og Folkeuniversitetet. Her slår det gnister i fremstillingen gennem politiske udsagn og brevcitater. Her er ny viden. Vi er på højeste plan i Erslevs forsøg på at sikre sig Ludvig Schrøders medvirken. Men der var en ateistisk trold i æsken, cand. mag. Vilhelm Rasmussen, en af darwinismens forkæmpere herhjemme. Her som flere steder i bogen forudsætter forfatteren forhåndsviden hos sine læsere. Der er udmærkede afsnit om folkeuniversiteterne i Norge og Sverige. Derom er tidligere ikke skrevet ret meget i Danmark, men her fremdrages både ligheder og forskelle. Redegørelsen for det sidste årti er med rette præsenteret beskedent som »træk af folkeuniversitetets virksomhed 1970–1980«. Det er i de år, Albeck selv har stået midt i arbejdet. Distancen savnes og brevskrivningen ligeledes. Kilderne er her helt overvejende referater af møder, forhandlinger, strukturdebatter. Med lyspunkter: Baunsbak i Åbo 1974 om et nordisk universitet, men også Per Himmelstrup om et nyt samvirke med folkehøjskolerne og Gudrun Aspel om behovet for et nyt forskningsbegreb, begge på Krabbesholm 1975. Kapitlet munder ud i en »foreløbig status«, der afspejler usikkerhed.

Hvad var så udbyttet, hvilke erfaringer gjorde man i opgang og nedgang, hvorfor fik Folkeuniversitetet den i hvert fald periodevis uskarpe profil? Det hører vi for lidt om i bogens »slutning«. Her savnes ord om markedsføring – vedtægterne 1981 kunne have hentet lidt folkelig inspiration i dem fra 1898. Her savnes især noget om form, indhold, skiftende behov i samfundet, om en undervisning med præg mere af forsøg, værksted og grænseland end af kursus.

Fremstillingen bygger på et stort kildemateriale, og det er der omhyggeligt henvist til i noterne. Alligevel er det nødvendigt med et forbehold. Det er utilstrækkeligt i et solidt værk som dette blot at omtale institutionens eget arkiv som »et desværre ufuldstændigt og uordnet materiale fra Folkeuniversitetets

arkiv«. En ordentlig redegørelse for dette arkiv savnes. Ligeledes en fortegnelse over, hvilke privatarkiver der er benyttet, og hvilke der forgæves er eftersøgt. Studentersamfundets arkiv? Har Albeck haft Oscar Hansens utrykte erindringer? Og netop i en bog som denne ville man forvente at finde en fortegnelse over Folkeuniversitetets skiftende formænd.

Institutionen er interessant. Det er fremstillingen også.

Vagn Skovgaard-Petersen

NING SMITH og JOHANNES THOMSEN (RED.): 10 års kritisk historieforskning, København, Akademisk forlag, 1984. 224 s. 98 kr.

Et barn af det københavnske studenteroprør er ved at blive voksen: Foreningen Kritiske Historikere har passeret de 10 år. Hvilket i sig selv er en præstation, når man sammenligner med så meget af det andet fra dengang, der i mellemtiden er afgået ved en stille død. Ovenikøbet har den haft kræfter nok til at markere sin fødselsdag ved at udsende antologien »10 års kritisk historieforskning«.

Foreningen kom ganske vist først til verden i 1973, men forbindelsen tilbage til 68 er iøjnefaldende. Dens umiddelbare formål var, som det fremgår af indkaldelsen til det stiftende møde, at få samlet de personer op, der hidtil individuelt og uorganiseret havde interesseret sig for *fagkritik* indenfor historie ved Københavns Universitet. Endnu var Marx ikke nævnt, men alle vidste, at det teoretiske grundlag for denne fagkritiske renaissance skulle være marxismen. I det »papir«, man diskuterede sig frem til ved det stiftende møde, vedgik man da også åbent sine hensigter.

Kritiske Historikere, hed det, havde som udgangspunkt »den dialektiske materialisme«. Herudfra ville man i forhold til faget kritisere den herskende forskningstradition, men også udvikle en ny, der klart bygger på den marxistiske teori. Og som en konsekvens heraf ville man i forhold til omverdenen bryde med fagets selvvalgte isolation og solidariser sig med »arbejderklassens, de studerendes og lærernes kamp mod det borgerlige samfund«.

At et foreningsinitiativ med sådanne mål vakte opsigt blandt fagets studerende kan ikke undre – tidspunktet taget i betragtning. Sidenhen faldt interessen da også noget, men nye kræfter kom stadig til, selvom det ikke var helt så meget »in« som tidligere. Op gennem årene gennemførtes et stort antal studiekredse og skolingskurser, emneorienterede seminarer afholdtes med mellemrum, og fra 1975 udsendtes bladet »Kritiske Historikere«. En masse mennesker mødtes, og mange aktiviteter opstod.

Udgivelsen af »10 års kritisk historieskrivning« giver mulighed for at få et foreløbigt svar på spørgsmålet, om hvad der rent fagligt kom ud af denne omfattende virksomhed. Bogen indeholder nemlig artikler om emner, som iflg. redaktørerne i særlig grad har haft foreningens opmærksomhed, hvilket iøvrigt bekræftes af den indledende artikel om foreningens 10-årige historie. Antologiens sammensætning er altså i den forstand repræsentativ.

Det er *Niels Finn Christiansen*, der har påtaget sig den vanskelige opgave at finde rede i foreningens brogede historie. Hans artikel beskriver overskueligt og afbalanceret linjerne i de mange faglige, teoretiske og ikke mindst politiske opgør,

der på godt og ondt har karakteriseret Kritiske Historikere. De indre modsætninger var så mange og dybtgående, at foreningen blev tvunget ud i en praksis, der beskrives som »meget diffus«. Teoretisk var den bestemt af en »marxistisk pluralisme« og organisatorisk af et arbejdsudvalg, der ikke var nogen »egentlig ledelse« (s. 11). Men til gengæld, som det besindigt tilføjes, har vi her sikkert en af forklaringerne på, at foreningen overhovedet overlevede.

Derefter følger syv artikler. I den første skriver *Karl Christian Lammers* ordrigt og omstændeligt om de første fascistiske smågrupper i Italien og Tyskland efter Første Verdenskrig, inden de gjorde deres egentlige historiske entré. Derefter behandler *Henrik Jensen* forholdet mellem basis og overbygning i overgangen fra feudalisme til kapitalisme, hvor han på det teoretiske område tydeligvis har vanskeligheder med at finde sig selv. Artiklen diskuterer væsentlige problemstillinger og præsenterer megen ny litteratur, men skæmmes af indforstået snak og skråsikker polemik.

Ning Smith og *Signild Vallgård* har skrevet en artikel om de krav, der stilledes til arbejdskraften i 1700-tallets Danmark. Der påvises en sammenhæng imellem den voksende diciplinering og en begyndende kapitalistisk produktionsmåde, men der advares mod en for »håndfast« fortolkning af de materielle forandrings betydning for de bevidsthedsmæssige ændringer. I den næste artikel bliver vi indenfor den samme problemstilling. *Jens Boel* gennemgår godsejernes og borgerskabets forskellige syn på landarbejderspørgsmålet mellem 1848 og 1875, altså i en periode, hvor den kapitalistiske produktionsmåde for alvor vandt frem indenfor landbruget. Striden beskrives som et opgør imellem paternalistiske levn fra det gamle samfund og liberalistiske idéer, der bæres frem af den nye tid.

Mogens Rüdigers efterfølgende artikel om Gustav Bang og det kritiske gennembrud er en af bogens mest gennemarbejdede og afklarede artikler. Den viser os faghistorikeren Bang på hans ensomme vej ind i og ud af spændingsfeltet mellem positivisme, historisme og marxisme i tiden omkring århundredskiftet. Kvindehistorien har man overladt til *Lise Skjot-Pedersen* og *Leif Laursen*, der skriver om de kvindelige butiks- og kontorfunktionærer fra 1918 til 1940. De særligt diskriminerende løn- og arbejdsforhold, den kvindelige arbejdskraft var underkastet, sættes i forbindelse med tidens opfattelse af kvindens hovedrolle som hjemmegående hustru og mor. Endelig slutter *Johannes Thomsen* af med en artikel, han kalder »Kampen imod slendrian – teknologi og arbejdsdiciplin i dansk industri«. Formelt set er det nok det, han beskæftiger sig med; men reelt er artiklen en overkomprimeret, skitseagtig behandling af de senere års teknologiteoretiske diskussioner. Alene det sproglige udtryk lader selv den mest ihærdige læser i stikken.

Trods artiklernes forskellighed har de flere fællestræk. I dem alle tilstræbes en grundig redegørelse for det empiriske arbejdes teoretiske forudsætninger. Herunder er det karakteristisk, at næsten alle forfattere ustandseligt reflekterer over marxismens værdi som videnskabelig teori. Tidligere tiders kritik af alt andet end ens egen marxismeforståelse synes at ligge lysår tilbage. Problemstillingen er nu snarere, om marxismen skal helt ud, eller om den blot hidtil er blevet forstået og anvendt for »dogmatisk«.

En medvirkende årsag til, at det er kommet så vidt, er tydeligvis foreningens nye interesse for de franske bevidsthedshistorikere. Nu har man i årevis gjort det til en dyd næsten udelukkende at beskæftige sig med den samfundsmæssige basis. Hvilke teoretiske komplikationer må der derfor ikke opstå, når man efterhånden

lader sig overbevise om overbygningens – måske endog – selvstændige eksistens og betydning? Hvor man før koncentrerede sig om årsagerne til, at historien forandrede sig, skal man nu pludselig til at interessere sig for årsagerne til, at den *ikke* forandrede sig. Ikke mærkeligt, der opstår problemer.

»10 års kritisk historieforskning« demonstrerer klart, at Kritiske Historikere har nået nogle faglige resultater især på det teoretiske område, der fortjener respekt og opmærksomhed. Men den viser også og vedstår udtrykkeligt selv, at det har knebet med at leve op til de høje idealer fra 1973. En smule maliciøst kunne man i den anledning foreslå foreningen at finde trøst i Bernsteins ord: målet er intet, bevægelsen er alt.

Claus Larsen

OLDTID OG MIDDELALDER

GUSTAV HERMANSEN: Ostia. Aspects of Roman City Life. Alberta, The University of Alberta Press, 1981. XV, 261 s. Ill. 30 canadiske dollars.

Forfatteren af denne bog vil være ældre danske læsere velbekendt. Han fødtes i 1909, blev cand.mag. i klassisk filologi i 1933, dr.phil. i 1940 på afhandlingen Studien über den Italischen und Römischen Mars. Tillige har han oversat såvel Titus Livius som Erasmus og været medarbejder ved Diplomatarium Danicum. Efter at have været knyttet til Statsbiblioteket i Århus fra 1942 udvandrede han i 1950 til Canada og slog sig ned som farmer. Snart knyttedes han dog til det nye universitet i Alberta som professor i classics, og i en årrække ledede han dette universitets sommerskole i Rom, hvor man simpelt hen lejede den britiske skole et par måneder. Da han i 1984 afgik ved døden havde han et omfattende forfatterskab bag sig, blandt andet nærværende bog, der er frugten af hans inspirerende undervisning i Ostia selv. Bogen er en række afhandlinger om centrale enkeltemner inden for vor tolkning af den romerske by, terminologiske studier over lejligheden med en grundig gennemgang af udvalgt materiale fra Ostia, studier over Ostias collegia, d.v.s. de fagmæssige sammenslutninger, kroerne, brandvæsen samt kornlagre og kornmagasinering. Alle emner behandles historisk-filologisk samt arkæologisk, og Hermansen er velbevandret såvel i de litterære kilder – langt ind i Corpus Juris' kringelkroge – som i det arkæologiske materiale, som herved får en ny og dyberegående tolkning end man ofte finder det i nyere litteratur. Hermansen viderefører med disse studier en fin tradition for alsidighed, som altid har præget oldtidsforskningen, når den er bedst.

J. E. Skydsgaard

OLE FENGER: Gammeldansk ret. Dansk rets historie i oldtid og middelalder. Århus, Centrum, 1983, 156 s.

Gammeldansk ret betegner i Ole Fengers sprogbrug tiden frem til Margrethe I, og ud fra de synspunkter, hvorpå han baserer sin periodisering, forekommer det

at være en velovervejede afgrænsning. Tiden frem til slutningen af det 14. århundrede deles op i dels oldtid og dels middelalder, hver med sine specielle karakteristika: fraværet af skriftlige kilder og kristendommens udbredelse (med den deraf følgende eksistens af skriftlige kilder). Stillet over for så vidt forskellige materialesituationer har Ole Fenger måttet benytte to fremgangsmåder for at fremstille den danske rets historie; tiden op til vikingetiden er skildret på baggrund af Jørgen Jensens model i 1. bind af Dansk Socialhistorie, mens fremstillingen for middelalderens vedkommende er koncentreret om lovgivningen som redskab til styring af samfundet. Uden tvivl er oldtidsafsnittet det kontroversielle i denne velskrevne bog.

Udgangspunktet er den opfattelse, at det danske samfund i forhistorisk tid ikke var noget specielt, men at det i jæger-samlersamfundets periode og siden som agrarsamfund lignede andre samfund af tilsvarende type under lignende naturgivne forhold. Det vil sige, at der i såvel jæger-samlersamfundet som i agrarsamfundet fandtes regler for overtrædelse af normerne vedrørende drab, sædelighedsforbrydelser, sår og slag, tyveri og ægteskabsbrud; forskellen mellem de to typer samfund findes i, at en strafferet (gengældelse af misgerninger som genstand for 'offentlig' forfølgning og straf) for forbrydelser som trolddom, incest og gentagne tyverier kan konstateres i agrarsamfundet. Det kontroversielle ligger i, at Ole Fenger mener, at det er muligt at udsondre retsregler for disse samfund, mens andre mener, at man slet ikke bør udtale sig, eftersom ingen skriftlige kilder eksisterer. Skal der vælges mellem disse to alternativer, er Ole Fengers model at foretrække, men sagen er vel, at han kommer så nær på de forskere, der har søgt at udrede rettens universalhistorie, som han overhovedet kan, og som han selv mener skildrer retsreglerne i så bred almindelighed, at der reelt intet siges om retten hos noget *enkelt* folk. Det, vi får at vide, er, at der i disse samfund *var* en række retsregler, der regulerede overtrædelserne af bestemte normer, og at fællesnævneren er så lav som overhovedet mulig vedrørende disse helt elementære træk fra det primitive samfund; og jeg ved ikke, hvor oplysende det er, selvom det naturligvis er uendeligt meget mere, end den anden forskningsretning har at byde os.

Når vi alligevel befinder os på hypotesernes plan, kan jeg ikke lade være at undre mig over, om det virkelig var helt utænkeligt, at den romerske, kulturelle indflydelse på kunst og sprog, ikke også skulle have haft afsmitning på det retlige område? Især da Ole Fenger mener, at kontakten med den angelsaksiske kultur var frugtbar for danskerne i vikingetiden og tidlig middelalder, så frugtbar at det må anses for næsten usandsynligt, at der ikke også fandt en retlig påvirkning sted. Og det må have været på de sædvaneretlige regler, da det var en selvfølge, at kirkeretten stod over den lokale sædvaneret i det danske bondesamfund.

Under alle omstændigheder må det hævdes, at modellen for dansk rets historie i oldtid og middelalder er stillet på benene, og at fremtidigt arbejde vil bestå i at justere og nuancere denne model.

Jens Chr. V. Johansen

Lexikon des Mittelalters II: Bettlerwesen bis Codex von Valencia. München und Zürich, Artemis Verlag, 1981–1983. 2222 spalter.

I andet bind af det store internationale middelalderlexikon begynder bidragene fra skandinaviske forskere at flyde rigeligere. I den biografiske afdeling finder man ærkebiskop *Birger Gunnerson* af Lund og de tre danske konger Kristoffer («*Christoph*») beskrevet af Thelma Jexlev, som også har bragt almindelig senmiddelalder ind under art. *Brunkeberg*. Derimod mangler ærkebiskop Birger Gregerson af Uppsala, som Jan Öberg fik lejlighed til at nævne i sit udmærkede bidrag under art. *Brief, Briefliteratur. Birger Jarl, Birgitta og Christian I.* er beskrevet af tyske forskere, *Botulfskulten* i Skandinavien og delvis *Brynolf Algotsson* af Skara af J. P. Ægidius. Norske forskere har ydet væsentlige sagsartikler som *Birkebeinar, Canones Nidrosienses* og de repræsentative skandinaviske afsnit under *Bibliothek og Buchdruck* (M. Tveitane), mens H. Schledermann, Århus, under art. *Bürger* har foregrebet en del byhistorie, og G. Paulsson, Lund, med held har dækket Danmark og Sverige i art. *Chronik* – et norsk bidrag mangler hér. I *Burg* derimod er de tre bidrag ved udelukkende nordiske forskere dækkende for Norden, omend Finland mangler i det svenske afsnit. Men hvad er princippet, når Glimmingehus i Skåne i stedet bliver nævnt under Sverige? *Biskupasögur, Brautwerbedichtung og Bibelübersetzung, Skandinavien* er dækket fra udenlandsk side. Den tyske hovedforfatter for Skandinavien, H. Ehrhardt, har en række bidrag, f.eks. en del af *Birka* – hvor diskussionen om Birkas placering slet ikke berøres –, *Borgertingslov, væsentligt under Buße, Weltliches Recht*, forbløffende men morsomt under *Brandversicherung, skandinavische*, derudover et afsnit *Byzanz und Skandinavien* i den kæmpestore byzantinske afdeling spalte 1170–1327, og *Cluny, Skandinavien*. Mindre heldigt er det måske at hans bidrag *Kristoffers landslag* – svensk skrivemåde – fremtræder under Ch, hvor man normalt ikke ville søge det. En henvisning til en kommende art. *Herad* kunne også undre – sænomenet herred på dansk, härad på svensk, kaldes på tysk Harde – nordisk term kunne muligvis være herað. Måske savner man lidt mere nordisk omtale i art. *Bevölkerung* – er der forudset en art. Pest eller Schwarzer Tod? Blandt højdepunkterne i udførlighed og information kan nævnes *Bibel og Bologna*. Artikler som *Caesar og Cicero* i middelalderens overlevering er nye indgangsord. Bindet giver godt håb om fortsat alsidig dækning af væsentlige sider af middelalderens historie og kultur, fra Byzans og Islam i den ene ende til Norden med Island i vor del af verden.

Tore Nyberg

Kvinder i middelalderen. Symposieforedrag, Københavns Universitet, 1982. Kbh., Den danske historiske Forening, 1983. 78 s. 50 kr. (40 for medlemmer).

Den middelalderlige kvindeforskning har en lang tradition bag sig med en række møder, som siden 1978 har samlet europæiske og nordiske deltagere. Initiativtagerne til det danske møde har forsøgt at formidle noget af den forskning, som gennem årene er blevet præsenteret i en nordisk sammenhæng til et bredere dansk publikum. Det er en god ide, som siden er blevet til en fast tradition med årlige møder, og som her følges op af denne udgivelse. Foredragene foreligger enten i deres helhed eller som et resumé, hvilket gør bogen lidt uhomogen. Men

også de mere kortfattede resumeer kan være med til at formidle resultater fra en forskningsproces, som endnu ikke er afsluttet men undervejs, eller hvis resultater publiceres andetsteds.

Udforskningen af kvinders liv i middelalderen har mere end anden kvindeforskning været tværfagligt orienteret, hvilket også skyldes det meget sparsomme kildemateriale. Blandt bidragyderne er foruden historikere en litterat, en antropolog og en teolog. Lise Præstgaard Andersen har en helt personlig tilgangsvinkel til sit indlæg, som er en slags kommentar til hendes bog »Skjoldmær« – en kvindemyte fra 1982. Det lykkes hende at gøre skjoldmærmotivet både personligt og nutidigt. Vi præsenteres for den kildemæssigt vanskelige situation forskeren står i i arbejdet med kvinder i vikingetiden (Ingeborg Andersen), mens Inger Margrethe Jensen redegør for landskabslovene som kilde til kvinders stilling. Den historiske empiriske forskning som præsenteres, berører især kvindearbejdet men i forskellige perioder. Ud over empiri findes en enkelt længere teoretisk artikel. Susan Reynolds Whyte fremlægger en række antropologiske teorier omkring forholdet privat-offentlig, samt omkring det økonomiske system og kønssystemet, teorier som bliver meget brugt indenfor kvindeforskningen.

Det er en lille, men nyttig og varieret publikation Den danske historiske Forening her har været med til at udgive.

Bente Rosenbeck

KNUD J. KROGH: Erik den Rødes Grønland. Kbh., Nationalmuseets forlag, 1982. 266 s. Ill. 183 kr.

I sommeren 1982 fejrede man begyndelsen til den islandske bosættelse i Grønland, bl.a. ved udgivelsen af den foreliggende meget smukke bog. Hovedforfatteren er den kendte grønlandsarkæolog K. Krogh, og medforfatter er H. Bekker-Nielsen, som gengiver det norrøne kildemateriale. Bogen er oversat af F. Nielsen til moderne grønlandsk, således at der haves parallelle tekster på grønlandsk og dansk hele bogen igennem.

Det blev kun en lille del af kæmpeøen Grønland som islændingene lagde beslag på. Landnammets udstrækning kendes bedst fra Ivar Bårdssons registrering af bispedømmet Grønland ved midten af 14. årh. Hans geografiske og topografiske oplysninger virker umådelig præcise; men alligevel har de lærd i vor tid betvivlet rigtigheden heraf. Imidlertid kan det ud fra det danske flyvevåbens instrukser til dets grønlandspiloter påvises, at Ivars geografiske oplysninger holder stik (se Paul Anckers afløsningsopgave, Kbh. Univ. 1982).

De efterhånden mange nutidige Grønlandsfarere kan ved hjælp af denne bogs fortrinlige kort og mange topografiske skitser let mødes med fortiden. Dertil er bogen veldisponeret og let tilgængelig også for den mindre indviede læser. Opgaven for bogens to forfattere var dels at vælge afsnit fra de skriftlige kilder og dels at gøre rede for de konkrete efterladenskaber og geofysiske forhold. Her er litteraturforskeren sluppet særledes godt fra sin opgave, medens det synes mig, at arkæologen har haft en mindre heldig hånd i sin redegørelse for de endnu ikke afsluttede udgravninger omkring Brattahlíð. For omkring femten år siden skrev Krogh en lille, uprætentiøs bog Viking Greenland, og her virker hans fremstilling så inspireret. Man får en fornemmelse af, at noget af indlevelsen er sat til under

tyngden af alt det fine og fornemme i nærværende bog, ikke mindst det flotte tekniske udstyr. – Det er ellers sjældent, at de arkæologiske og de skriftlige efterladenskaber på så frugtbar måde har kunnet supplere hinanden som tilfældet er med nordboernes Grønland. I jorden her er bevaret en større samling af klædedragter end vel på noget andet sted i middelalderens Europa. Og som de dog var modebevidste i landet under polarstjernen – deres forbindelser med omverdenen må have været meget gode. Det er også i Grønland det vistnok største europæiske enkeltfund af skeletter fra middelalderen er gjort, idet herimod 150 sådanne er blevet afdækket på kirkegården ved Þjóðhilds kirke. Omstændighederne omkring kristendommens indførelse i Grønland optager bogens forfatter stærkt. I den islandske tradition har man opstillet en lignende model for Grønland som den vi kender fra Island, hvor den nye tro blev vedtaget ved lov i sommeren 999 på Olaf Tryggvasons foranledning. Imidlertid har Claus Olsen (i sit speciale ved Kbh. Univ. 1980) kunnet afvise både Olaf Tryggvasons og Olaf den helliges andel i kristningen af grønlænderne; den nye tro synes snarere at have vundet gradvis indpas i løbet af de første årtier af 11. årh.

Men hvad blev der af de stærke og velnærede grønlændere, som så sent som i 1410 holdt et stort bryllup i Hvalsø kirke med deltagelse af mange mennesker? Der tages i bogen afstand fra tankerne om, at befolkningen svækkedes og degenererede, eller at den blev tilintetgjort i kampe med eskimoerne. Afvisningen af den sidstnævnte hypotese synes at finde støtte i de mange eskimoiske sagn om det meget venskabelige forhold mellem Kalaalitter og Kavdlunakker (se Niels Kastfelts afløsningsopgave, Kbh. Univ. 1976). – I Grønland var der netop gode betingelser for sameksistens, idet Kalaalitterne mest levede af havet medens Kavdlunakkerne især ernærede sig ved kvægavl. De økonomiske mønstre i ældre stenalder og i yngre jernalder byggede på hver sit element af moder jord.

Vikingetidens vidtstrakte landnam synes for det meste at have været gruppeforetagender. De største kendte landnamsledere var Göngu-Hrólf af Normandiet og Erik den røde af Grønland. I den foreliggende bog er der sat både Eiríkr og Þjóðhildr en velfortjent bautasten: han som lod landet bygge, og hun som bidrog til at kristne folket.

Ólafía Einarsdóttir

Ælnoths Krønike. Oversat og kommenteret af ERLING ALBRECTSEN. Efterskrift af *Preben Meulengracht Sørensen*. Odense Universitetsforlag, 1984. Ill. 90 kr.

På grundlag af M. Cl. Gertz's latinske tekstudgave fra 1908 i *Vitae sanctorum Danorum* har fhv. museumsinspektør, dr.phil. Erling Albrechtsen påtaget sig at give en nyoversættelse af Ælnoths bekendte skrift og udstyre den med kommentarer, der tager hensyn til de resultater, som arkæologer og historikere har nået siden 1894, da Hans Olrik for Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse oversatte krøniken i »Danske Helgeners Levned«, en for sin tid fremragende præstation, men den kan nok i dag føles lidt gammeldags i sprog og tone. Nyoversættelsens erklærede mål har da først og fremmest været at gengive Ælnoths kunstfærdige latinske tekst med de mange indvævede bibelcitater og hentydninger til den klassiske litteratur i et nutidigt dansk, lettere tilgængeligt for

læseren af i dag. Oversættelsen fører sig nydeligt ind i forfatterens række af oversættelser af europæiske fortællende kilder fra samme tid, f.eks. *To normanniske krøniker* (1980), *Gotfred Malaterra: Normannernes bedrifter i Syditalien* (1981) og *Florence of Worcester's krønike* (1982). Der er ingen grund til i denne forbindelse at gå nærmere ind på skriftets betydning – dets centrale placering blandt de bevarede kilder taler for sig selv, men oversætterens indledning i forening med listen, s. 112–14, over anvendt litteratur giver en passende kort oversigt over periodens historie og krønikens placering i diskussionen om Knud den Hellige. – Efterskriften: Om Ælnoth og hans bog af Preben Meulengracht Sørensen indeholder en vurdering af Ælnoths arbejde som litterært mindesmærke og beskriver dets plads i den samtidige europæiske litteratur. Der er gode illustrationer, 5 optagelse af helgenskrinene i St. Knuds kirke, kortskitser af egnen ved Aggersborg og Odense, en grundplan af den romanske kirke i Odense og til slut en gengivelse med transskription af krønikens begyndelse, hentet fra håndskriftet i Saint-Omer. Samme billede pryder omslagets forside, mens bagsiden benyttes til en farvegengivelse af det berømte »Ørnetæppe« i Odense St. Knud. Et register letter udnyttelsen af tekst og noternes oplysninger.

Herluf Nielsen

Ottar og Wulfstan, to rejsebeskrivelser fra vikingetiden. Oversat og kommenteret af *Niels Lund*, med bidrag af *Ole Crumlin-Pedersen*, *Peter Sawyer* og *Christine E. Fell*. Forord af *Olaf Olsen*. Vikingeskibshallen i Roskilde, 1983. Ill.

Two Voyagers at the Court of King Alfred. The Ventures of Ohthere and Wulfstan together with the Description of Northern Europe from the Old English Orosius, ed. by *Niels Lund*, translated by *Christine E. Fell*, with contributory Essays by *Ole Crumlin-Pedersen*, *P. H. Sawyer*, *Christine E. Fell*. Foreword by Sir *David Wilson*. York, 1984. Ill. £ 5,50.

Ottars og Wulfstans beretninger er og har været blandt de hyppigst citerede kilder til vikingetidens historie, som Niels Lund med rette fremhæver i sin indledning, men selve teksterne har været vanskeligt tilgængelige på dansk, idet de ikke har været trykt siden 1815, da Rasmus Rask udgav dem med oversættelse og »kritiske anmærkninger og nogle oplysninger«. Siden da er der sket en vældig udvikling i kendskabet til forholdene omkring 900, og det ældste, næsten samtidige håndskrift af den oldengelske Orosius er fra 1953 tilgængelig i faksimile, hvorfra der på s. 17 lånes en tekstprøve med Ottars indledningsord, der siden 17. årh. er markeret med kapiteltegn og bemærkningen *Hic incipit...*

De to beretninger indgår som et led i den supplerende beskrivelse af Nordeuropa, som indføjedes i Orosius' geografiske verdensbeskrivelse, der ikke omfattede Europa nord for Alperne. Den medtages også her, fordi den hører til i sammenhængen og bidrager til at fremhæve de konkrete og på egne erfaringer baserede oplysninger i de to mænds beretninger.

Teksterne ledsages spalte for spalte af den danske (og engelske) oversættelse, men er uden punktkommentar, fordi man i stedet har valgt at ledsage udgaven af tre mindre afhandlinger over emner, knyttet til teksten: Skibe, sejlads og ruter

ved Ole Crumlin-Pedersen, Peter Sawyer om Ottar og vikingetidens handel samt Christine E. Fell om sproget i Ottars og Wulfstans beretninger. Heri gennemgås bl.a. Ottars rute ud fra de praktiske erfaringer, man har vundet siden bjergningen af Skuldelevskibene, forsøgssejladserne med rekonstruerede vikingetidsskibe, jf. omslagsillustrationerne på begge udgaver; hertil hører en række kort s. 36–42. Sawyer vurderer Ottars bemærkninger om sine varer på europæisk baggrund, og Christine Fell behandler sproglige problemer og understreger usikkerheden i definitionen af visse ord og begreber og slutter med at betone sin uenighed med Niels Lund om navnet *Iraland* (= Irland i oversættelsen), to gange omtalt som det land Ottar har til styrbord, når han sejler fra Hålogaland til Skiringsal (Kaupang); dette bør forklares som den engelske skrifters fejlopfattelse af navnet *Island* under samtalerne med Ottar. En umiddelbar geografisk betragtning vil støtte protesten og give anledning til overvejelser, men spørgsmålet og navnet er ikke behandlet i bogens afsluttende leksikon over navne og realier.

Den danske og engelske udgave dækker principielt hinanden, men litteraturlisterne er indrettet efter de to sprogområder og supplerer på visse punkter hinanden.

Herluf Nielsen

SVEN EKDAHL: Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen. Band I: Einführung und Quellenlage. Berliner Historische Studien Herausgegeben vom Friedrich-Meinecke-Institut der Freien Universität Berlin. Band 8. Berlin, Duncker & Humboldt, 1982, + 378 s., 64 illustrationer. 86 DM inbnd. i lærred, 68 DM hæftet.

Det foreliggende værk er skrevet af den svenske i Berlin bosatte historiker Sven Ekdahl, der for nogle år siden udmærkede sig ved en indgående undersøgelse af »Banderia Prutenorum«, en bevaret, men vanskeligt tilgængelig kilde til slaget ved Grunwald/Tannenberg 1410 (jfr. Hist. Tidsskr. bd. 79, s. 232–233). Denne bog – den første i en planlagt tobinds monografi – giver en videre indføring i så vidt muligt samtlige kilder til slaget, samt – som indledning – en redegørelse for slagets betydning i fortid og nutid.

Også denne redegørelse er uhyre grundig, men efter tysk forsknings vane med langt flere bogstavenheder i noterne end i teksten, og man kan sige, at bogen opfylder alle formelle krav til en grundig, udtømmende kildekritisk undersøgelse. Dog virker det netop i et sådant værk påfaldende, at der fremholdes muligheden af at en fremtidig fællestysk stat evt. ikke vil anerkende Oder-Neisse grænsen (s. 62).

En række af kilderne er forsvundet som følge af krigshandlingerne under 2. verdenskrig. Men spørgsmålet er om de alle er ødelagt? Nogle er givetvis brændt, f.eks. alle de håndskrifter, der var samlet i Nationalbiblioteket i Warszawa, og som tyskerne brændte efter nedkæmpningen af opstanden i 1944. Om en anden kildegruppe udtrykker Ekdahl sig mere forsigtigt, det er »skadebøgerne«, der fortegner krigsskaderne i Ordenslandet 1411–1421. De hører til den del af Ordensarkivet i Königsberg, som ikke nu er i Vest-Berlin, men som er at anse for »verschollen«. Man kan nok ikke helt udelukke, at de engang i fremtiden dukker

op og således giver et nyt, hidtil lidet udnyttet kildemateriale til krigshændelserne.

Mere frugtbare nye kilder er de arkæologiske udgravninger, der er foretaget siden krigen fra polsk side, og ikke mindst deres tolkning. Et af problemerne er, at man ikke nøjagtigt ved, hvor slaget er begyndt og hvor det er afsluttet. Et af de få helt faste punkter i området er det kapel, som Ordenen kort efter lod bygge, og hvoraf rester findes. Ekdahl redegør for indholdet af de publicerede polske fundrapporter, og en gennemlæsning efterlader én med det indtryk, at der her kan gøres mere, bl.a. ved at sammenligne slagpladsen med andre senmiddelalderlige slagpladser. Nogle formodede huller, »Wolfsgraben«, kunne måske genfindes andetsteds (anm. mener at have læst om det i forbindelse med et slag i Portugal, nemlig slaget ved Aljubarrota 1385). Og når man fra polsk side afstår fra at kommentere en del små sølvklumper, der er fundet ved massegrave med brændte lig (s. 334–336), så må anm. minde om Korsbetningen ved Visby, hvor der i tilsvarende massegrave fra slaget 1361 er fundet større og mindre møntskatte (publ. af Bengt Thordeman i *Fornvännen* 1932). Man kan sikkert tillade sig at slutte ud fra de små sølvklumper, at en del faldne ikke er blevet plyndret for deres kontante beholdninger, men relativt hurtigt er blevet brændt. En undersøgelse af sølvklumpernes lødighed kan måske også antyde, om det er ordenens mønter der er blevet smeltet.

Det annoncerede andet bind vil indeholde diverse indices og litteraturfortegnelse, der meget vil lette benyttelsen af det i øvrigt så fortrinlige værk.

Jørgen Steen Jensen

PER SLOTH CARLSEN: Mariager kloster. Birgittinerordenen og bygningshistorien. Mariager, Udgivet af Randers Amts Historiske Samfund, 1983. 127 s. 89 kr.

Mariagers klosterjubilæum 1981 (til erindring om klosterkirkens indvielse 1481) gav anledning til en udstilling, hvis resultater, sammenfattet i bogform, er bemærkelsesværdige i flere henseender. Det er lykkedes for Per Sloth Carlsen, til trods for problemer med at få fat på hele den relevante litteratur, ved en følsom analyse af de bevarede bygninger at komme med endnu et værdifuldt bidrag til forståelsen af, hvordan de nordiske birgittinere fortolkede Birgittas foreskrifter om hvordan ordenens kloster og kirke skulle se ud. Særligt rekonstruktionen af gallerier og koranordninger i kirken må fremhæves, ligesom også forståelsen af nonne- og munkeklostrenes bygninger og evnen til at tolke dem er udmærket dokumenteret – udover at synspunkterne præsenteres pædagogisk og med velredigeret billedmateriale. Man kan anke over enkeltheder som f.eks. på kortet s. 32 (jfr. anmelderens foredrag i Det europæiske klostervæsen. *Acta Jutlandica LIX*, 1985). Til gengæld har forf. rigtigere end de fleste forstået kirkens funktion for de besøgende (s. 53f.) og flere arkitektoniske detaljer (s. 70f., s. 82f., s. 87ff. og s. 95).

Tore Nyberg

A.A. DŪRĪ: *The Rise of Historical Writing among the Arabs*. Ed. and transl. by L. I. Conrad, introduction by F. M. Donner. *Modern Classics in Near Eastern Studies*. Princeton University Press, 1983. XVI + 191 s.

I den længe ventede oversættelse af Jordan-professoren Abd al-Azīz Dūrī's værk om den arabiske historieskrivnings tilblivelse (det kom oprindeligt på arabisk i 1960) præsenterer forf. først en oversigt over udviklingen indtil de store, klassiske – næsten kanoniske – værker ved slutningen af 800-tallet, da den islamiske ortodoksi blev konsolideret. Denne oversigt følges af specialundersøgelser af de tidlige, medicinensiske og iraqensiske, lærde skoler og af den arabiske episke og folkelige tradition og den kosmologiske overlevering.

Det er Dūrī's opfattelse, at de sidste to retninger ikke kom til at øve afgørende indflydelse på den seriøse historiske tradition. I overensstemmelse med forskningstraditionen siden Julius Wellhausen opretholder Dūrī klare skel mellem på den ene side den tidlige medicinensiske skole, hvis hovedfelt lå i profetbiografien og det »retlede« kalifats historie, og som tidligt omgærdes af formelle rammer, og på den anden side den iraqensiske tradition, som især beskæftigede sig med de arabiske stammers genealogi og bedrifter. De to skoler forenes og specialiseres i abbassidetiden, men befæstes under de former, Medinaskolen havde udformet.

Dūrī fremlægger et meget omfattende materiale, som diskuteres indgående og kritisk, og værdien af den engelske oversættelse forøges betydeligt ved, at oversætteren har ajourført bibliografi og noteapparat. På den anden side efterlader bogen også stadig problemer, som er omstridte og vanskelige at løse. Det gælder specielt tomrummet mellem Islams ældste historie og de første vidnesbyrd i begyndelsen af 8. århundrede, og det gælder også hans tilbagevisning af, at islamiske traditionskyndige normalt forfaldt til at gøre sig til talsmænd for egentlige partistandpunkter.

E. Ladewig Petersen

VIVIAN ETTING, RODOLFO SIGNORINI, BIRGITTE WERDELIN: *Fra Christian I.s Italiensrejse 1471*. En latinsk hyldesttale af Filippo Nuvoloni udgivet med indledning og Christiern Pedersens gammeldanske bearbejdelse. Det kongelige Bibliotek, 1984. I kommission hos Museum Tusculanums Forlag. 107 s. incl. 13 illustrationer og en facsimileudgave af den latinske hyldesttale.

Det er en smuk lille »appetitvækker«, som de tre historikere har sendt ud til os. Som Torkil Olsen skriver i forordet, erhvervede Det kgl. Bibliotek i 1914 det hidtil ældste trykte »Danicum«, nemlig den latinske hyldesttale til Christian I, forfattet og fremført 12/5 1474 af den italienske humanist Filippo Nuvoloni ved festlighederne i Mantova i begyndelsen af maj 1474; Christian I var da på hjemrejsen fra Rom. Talen publiceres her for første gang i en kritisk udgave af den italienske kunsthistoriker dr. Rodolfo Signorini. Signorini har desuden forsynet bogen med et lille afsnit om Nuvoloni og dennes italienske baggrund. Christiern Pedersen har grundt talen og brugt den som grundlag for en meget fri gendigtning, som han har indføjret i sin »Danske Krønike«. I afsnittet »Omkring Christiern Pedersen« har Vivian Etting og Birgitte Werdelin gjort udmærket rede for problematikken

omkring talen og »gendigtningen«, og de mest markante parallelsteder og forskelle er påpeget (s. 36–37). »Gendigtningen« er forsynet med en række gode noter. Måske havde det dog været mere korrekt at anbringe Christian Pedersens »gendigtning« *efter* den latinske tekst, da den jo hverken er en parallel kilde eller en oversættelse.

Bogen indledes med en historisk indledning af V. Etting og B. Werdelin. Her har jeg et par indvendinger at gøre. Naturligt nok fokuseres der på Rom-opholdet påsken 1474 og på de to Mantova-ophold på vej til og fra Rom. Fremstillingen af Christians ophold i Rom virker noget diffus. Forholdet mellem Danmark og pavestolen havde siden Erik af Pommerns tid været yderst spændt; pave Nikolaus V havde forgæves forsøgt at få det »normaliseret«, men først nu ved bullen af 22/4 1474 lykkedes det. For Christian var det væsentligt at opnå denne normalisering, der som konsekvens medførte bl.a. bullen af 19/6 1475 med tilladelse til at oprette et universitet, hvilket Erik af Pommern havde fået afslag på. Normaliserings-spørgsmålet var sikkert medvirkende til, at Christian realiserede sit løfte – afgivet i Brunkebjerg-slaget 1471, hvor han var i livsfare – om at foretage en pilgrimsrejse til Rom. Som konsekvens af normaliseringen fulgte også pavens accept af de handlinger, Christian inden 1474 egenmægtigt havde foretaget sig, nemlig bl.a. oprettelsen af Helligåndshospitalet i København og indvielsen af Helligtrekongerkapellet i Roskilde med dertil hørende ordensbroderskab (*efter* Reformationen: elefantridderordenen.) Ligeledes medførte normaliseringen aftaler mellem paven og kongen om besættelsen af de høje gejstlige embeder, som det nævnes i indledningen.

M.h.t. Mantova-opholdet, havde det da ikke været naturligt at kæde indledningen og omtalen af de meget fornemme billeder sammen? Indtil Signorini »fandt« Christian I på Mantegna-fresken, fandtes kun eet samtidigt portræt af kongen: Meliolis medalje (i to udførelser), hvor Christian – efter Signorinis mening – er afbildet som en idealiseret fyrste. På freskerne i Malpaga og Ospedale di S. Spirito alla Sassia (Corsia) i Rom er han – korrekt – afbildet som pilgrim i sort tøj og med skæg, som det hørte sig til for en pilgrim (der findes skriftlig belæg herfor fra et par samtidige kronikører, der har set ham på rejsen til Rom). Han kom derved til at ligne en gammel mand. (cfr. s. 21 n.).

Mantegnas billede er derfor af afgørende betydning for Christian I-ikonografien. På s. 16 nævnes, at Galeazzo Maria Sforza lånte kongen 4.000 dukater (han havde bedt om 100.000). Havde det ikke været oplagt at pege på, at de 4.000 dukater gjorde det muligt for Signorini at »opdage« Christian på Mantegna-fresken? Han fandt nemlig et brev af 26/11 1475 fra Mantovas ambassadør i Milano Sagi til Ludovico Gonzaga, hvori Sagi skriver, at Sforza har taget problemet med de 4.000 dukater op og ærgrer sig over at have lånt Christian dem uden at have fået valuta for pengene (Christian havde lovet at udvirke, at kejser Frederik III gjorde Milano til et kongedømme). Videre skriver Sagi, at Sforza er skuffet over, at han ikke er portrætteret i Camera Dipinta i Mantova, sådan som Christian I og kejseren er det, »de to sletteste mænd i verden« (cit.). Det satte Signorini på sporet, og han identificerede da på fresken to personer, som kunsthistorikerne indtil da havde ment, var Mantegna selv og – muligvis – L. B. Alberti som Christian I. og kejser Frederik III.

Elin Bach

NYERE TID

HANS EYVIND NÆSS: *Med Bål og Brann – Trolldomsprosesser i Norge*. Oslo, Universitetsforlaget, 1984. 165 s. 165 nkr.

Foreliggende arbejde er en populariseret udgave af stadsarkivaren i Stavanger Hans Eyvind Næss' doktordisputats fra 1981 »Trolldomsprocessene i Norge på 1500–1600-tallet. En retts- og sosialhistorisk undersøkelse«. Anmeldelsen skal derfor søge at vurdere, hvorvidt populariseringen har gjort tilegnelsen af værket lettere, et formål man må formode har stået i første række blandt forfatterens intentioner.

»Med Bål og Brann« adskiller sig fra disputatsen dels ved at være udstyret med et stort antal illustrationer og dels ved, som det oplyses i forordet, at alle noter og registre er sløjfet, og at dispositionen er noget anderledes end i afhandlingen. Men derudover har forfatteren også foretaget nogle nyvurderinger og omstruktureringer i de enkelte kapitler, som han lader være overraskelser for læserne. Manglen på noter gør det desværre umuligt at forstå årsagerne til denne revision.

Det kan diskuteres, om en afhandling gøres tilgængelig for en større læserkreds ved, at den gennemillustreres. En forudsætning i dette tilfælde må være solide billedtekster, der støtter tilegnelsen af de ofte svært tolkelige heksemotiver. I vidt omfang løser dr. Næss denne opgave glimrende. Så meget mere må det overraske, at enkelte af billedhenvisningerne er præget af sjuks. S. 11 får vi henvisningen »Hekse, Kbhvn. 1979«; utvivlsomt kan en ihærdig læser fremskaffe bogen, men det havde hjulpet at få oplyst, at teksten er skrevet af Karin Lützen – især da hun har gjort et stort arbejde med at revidere et ubrugeligt engelsk forlæg. Endnu mere grotesk er henvisningen s. 12: »Hexen. Katalog zur Ausstellung, 1979«; hvilken udstilling og hvor? Som forbrugervejledning skal det oplyses, at det drejer sig om et katalog til særudstillingen »Hexen«, der i 1979 vistes i Hamburgisches Museum für Völkerkunde.

Dr. Næss baserer sin undersøgelse på en udtømmende gennemgang af de norske trolldomsprosesser, og i denne analyse inkluderes en lokalstudie af bygden Nedstrand i Ryfylke. Denne opbygning er også overført til »Med Bål og Brann«, men der er foregået en besynderlig omstrukturering i forbindelse med studiet af Nedstrand. Et af de væsentlige spørgsmål, Dr. Næss berører, er de mekanismer, der medførte, at en eller flere processer blev iværksat. Omkring 1640 foregik der flere processer i Nedstrand, så lad os koncentrere opmærksomheden derom. I »Med Bål og Brann« får læseren der indtryk, at de tre processer, der omtales, mere eller mindre udspillede sig samtidigt; blot ved nøje læsning af afsnittet og med kendskab til samtidens terminologi fremgår det, at det ikke var tilfældet. Den udløsende faktor var processen mod tiggersken Kari Espeland, der siden udlagde to andre kvinder: Bodil Pedersdatter og Berit Bjelland (»Med Bål og Brann«), fem andre kvinder: de to nævnte samt Anne Musland, Giske Sørtveit og Guri Skorpe (»Tolldomsprocessene i Norge«), som dog blev frikendt. Grunden til, at de tre sidstnævnte kvinder er fjernet fra handlingsforløbet i »Med Bål og Brann« er uvis, og det er medvirkende til at reducere argumentationens vægt. For anmelderen er der ikke tvivl om, at når flere processer fandt sted i løbet af kortere tid på en given lokalitet, så er det afgørende at kunne forklare det moment, der udløste den første proces. Som oftest trak den flere med i kølvandet på fuldstændig samme måde som i Nedstrand, og som dr. Næss glimrende gør rede

for i sin disputats. Hvorfor han søger at tildække den sammenhæng i »Med Bål og Brann« er gådefuldt og vildledende for den læser, der ikke kan kontrollere udviklingslinien i disputatsen.

Et andet punkt i Nedstrand-undersøgelsen kræver også en uddybning; måske kan der stilles spørgsmålstegn ved, om den lokalitet er særlig velvalgt. S. 72 bringer dr. Næss delkonklusionen, »i det store flertall av prosesser rammet troldomsanklagene fattige, ofte meget fattige kvinner og menn«, men i kapitlet om Nedstrand-processerne synes konklusionen at være, at de anklagede ikke generelt kom fra de »aller fattigste familiene i bygda«. Til gengæld tilføjer dr. Næss i samme afsnit »men begge var innflyttere«. Denne konstatering gøres imidlertid ikke til genstand for yderligere overvejelser, skønt det dog ikke er en hypotese, der uden videre kan afvises. Så velrenommerede heksetrosforskere som englænderen Alan Macfarlane og franskmændene Robert Muchembled har tidligere diskuteret implikationerne af, at spændinger mellem fastboende og tilflyttere kunne udløse troldomsprocesser. Med andre ord må læserne stå tilbage med den opfattelse, at de til grund liggende konflikter i Nedstrand muligvis var mere omfattende, end dr. Næss finder det nødvendigt dybtgående at redegøre for.

Vurderingen s. 64, der munder ud i antydningen af et folkemord, er ny i forhold til afhandlingen: »det uhyggelige omfang av kjedeprossene i Øst-Finnmark kan ha hatt sammenheng med at myndighetene brukte rettsapparatet mot en fremmed fiendtlig instilt og truende befolkningsgruppe. Riktignok bar de fleste trollkonene i Finnmarks-prossene norske navn. Men det var ikke uvanlig at prest og fogd brukte norske navn på medlemmene av den samiske befolkningen«. I dette tilfælde er manglen på noter nærmest katastrofal, for i afhandlingen s. 226 hedder det, »nesten samtlige henrettede i troldomsprossene i Finnmark tilhørte den fåtallige norske befolkningskonsentrasjonen i området i og rundt Vardø og Vadsø«. Altså ingen antydning af folkemord. Anmelderen kan ikke vurdere årsagerne til denne nyvurdering, men den er så væsentlig, at det klart burde fremgå, hvorledes dr. Næss var nået dertil.

Med baggrund i de fremdragne eksempler må det derfor slås fast, at afhandlingen – selv uden illustrationer – er at foretrække frem for den populariserede udgave.

Jens Chr. V. Johansen

Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres Odense 1984, bind I, red. af ERLING LADEWIG PETERSEN. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 85. Odense Universitetsforlag, 1984. 144 s.

Forskellen mellem de nordiske lande træder gerne klart frem, når de stilles op på række til ensartet behandling. Det gælder også her, men kun delvis. Kun *Lýdur Björnssons* bidrag om Island beskriver helt særegne forhold. Det afslører især magtstatens afmagt i et område langt fra dens centrum og dermed dens afhængighed af materielle forhold på transport- og kommunikationsområdet.

Skildringerne af de fire store lande synes derimod at vise en meget ensartet udvikling, og en udvikling mod større ensartethed. De samme træk findes overalt: øget udskrivning af skatter og mandskab; forarmelse og finanskriser; stærke

forskydninger i overklassens sammensætning og materielle basis; nye, ofte kortlivede, politiske og finansielle strukturer. Fremstillingen af et ensartet »produkt« – hære og flåder, hvis enheder så ens ud, kæmpede med de samme våben, delvis bestod af medlemmer af den samme internationale krigerstand, og ofte indgik på hver sin side i den samme krig – medførte ensartede belastninger og statslige tiltag.

De fire forfattere giver imidlertid de enkelte træk forskellig vægt i fremstillingen. I *Sven-Erik Åströms* bidrag om Finland og *Jan Lindegrens* om Sverige tildeles skildringen af strukturforandringerne inden for eliten f.eks. forholdsvis mindre plads, og skildringen af forholdet mellem statsmagten og bondesamfundet forholdsvis mere plads end i *Øystein Rians* bidrag om Norge og *Leon Jespersens* om Danmark.

Iøvrigt er det især det svenske bidrag som skiller sig ud. Lindegren fremlægger først og fremmest en principiel model af den svenske militærstats økonomi incl. finanserne. Modellen beskrives dels i tekst, dels i et system af diagrammer over vare- og pengestrømmene. De øvrige forfattere samler kræfterne om en kvantificering af enkelte hovedstrømme, defineret ud fra samtidens begrebsapparat. Det vil sige udskrivninger og statsindtægter fordelt efter typer og regioner.

De to tilgange har hver sine fortrin. Den første giver en god beskrivelse af faktorerne bag dynamikken. Lindegren lægger især vægt på krigsførelsens indre dynamik under de givne vilkår og på de sociale gruppers forskellige, evt. positive, forhold til krigens økonomiske virkninger. Den anden tillader en vurdering af, hvor kraftig dynamikken var, og hvor store påvirkninger den gav samfundets enkelte dele. I princippet burde der ikke være noget til hinder for at forene de to tilgange. De skulle tværtimod kunne støtte hinanden, idet principmodellen definerede rammerne for kvantificeringen, og denne afgjorde, hvad der var modellens væsentlige og uvæsentlige elementer.

En sådan integrering af de to tilgange (men selvfølgelig ikke nødvendigvis af netop denne model) burde være et naturligt mål for den egentlige komparative fremstilling af rigernes udvikling, som den påviste forholdsvis store ensartethed lægger op til, og som de stofmættede rapporter og den fyldige litteraturliste kunne danne et godt grundlag for.

Gunner Lind

Iron and Steel on the European Market in the 17th Century. A Contemporary Swedish Account of Production Forms and Marketing, ed. by GUNNAR PIPPING. Sthlm., Jernkontoret 1983. 271 s. Ill. 90 skr.

Bag den måske lidt vildledende hovedtitel gemmer sig en udgave af et anonymt metallurgisk arbejde, som blev fundet i kopi i det norske rigsarkiv 1974. Udgiverne – *Bergshistoriska utskottet* under *Jernkontoret* i Stockholm – identificerer med rimelige argumenter skriftets formodede ophavsmand, Abraham Cronström (1640–96), svensk møntmester og bjergværksejer i Bergslagen, som efter omfattende rejser på kontinentet i midten af 1600-tallet sandsynligvis har nedfældet sine indvundne erfaringer omkring 1670. Bogen publicerer både den foreliggende tekst – på ubehjælpsomt tysk – og en oversættelse til engelsk.

Cronström redegør i sit skrift udførligt og indsigtfuldt ikke blot for den teknologiske standard ved tidens franske, tyske og spanske jernminer, men har også anstillet dybtgående beregninger over minedriftens rentabilitet. Der er således tale om en højst værdifuld kilde, og udgavens betydning underbygges væsentligt ved *utskottets* indgående undersøgelse af skriftet og dets indhold. Mest opsigtsvækkende er det nok, at det mener at kunne fastslå, at jernminedriften ikke præges af væsentlige, teknologiske fornyelser mellem 1670 og 1830, og at produktionsstigningen altså ikke skyldes stigende produktivitet; om dette også fik konsekvenser for rentabiliteten fremgår derimod ikke klart.

E. Ladewig Petersen

GUÐRUN EKSTRAND (utg.): Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII. Sthlm., Livrustkammaren, 1984. 151 s. Ill.

Det er en fortræffelig idé, at *Livrustkammaren* i Stockholm følger sine udstillinger op med lædige bøger – i fornemt udstyr – som giver fremtrædende forskere lejlighed til at præsentere »sin syn på en rad tidsföreteelser«. Sidste års Lützen-publikation (Jf. dette tidsskrift bd. 83, s. 195–206) blev belønnet af *Svenska Akademien* med det »Hirschska priset«, og successen følges i år op med en bog om den karolinske tidsalder, 1654–1718.

Ligesom forgængerens fremtræder bogen smukt, og alle afhandlingerne har væsentlig interesse. Musæumschef Arne Losman behandler de »tre Karlars« uddannelse, professor Bengt Olsson samtidens anstrengte, panegyriske litteratur og ambassadør Gunnar Jarring – i en perspektivrig artikel – svenske rejser, især til Asien, kulminerende under og efter Karl XII.s russiske felttog. Væsentlig er også docent Gunnar Artéus' påvisning af, at det svenske generalstabsværk er tendentiøst. Selv fremhæver han, at der vel kom nye, specielt karolinske træk til »arméstridstaktiken«, men at den svenske taktik ikke adskiller sig fra den kontinentale ved at være offensiv. Der var snarest tale om »en skillnad i graden av offensiv karaktär« (s. 63).

Bogens hovedbidrag er givetvis professor Sven A. Nilssons indgående analyse og karakteristik af »den karolinska militärstaten« (s. 29–51), som stærkt betoner krigsfinansieringen og specielt afviklingen af Sveriges mange krige som strukturforandrende drivkraft. Først den endelige befæstelse af *indelningsverket* efter den skånske krig løste i væsentlig udstrækning de militære og finansielle problemer, men nødvendiggjorde også dybtgående politiske forandringer og medførte afgørende sociale konsekvenser for adelsgrupper og embedsmandskorps. Docent Anna-Brita Löfgrens klare redegørelse for 1600-tallets forvaltningsreformer uddyber et vigtigt aspekt, men betoner også, at kollegiestyret ikke lod sig overholde rigoristisk. Vigtig er endelige professor Jussi Lappalainenens redegørelse for Finlands vilkår i den karolinske periode, ikke blot fordi den fremlægger finske synspunkter, men især på grund af sin korte og fyndige karakteristik af befolkningsforhold, erhvervsgeografi og de fatale følger af nødsår og krigspolitik.

En særstilling indtager docent Margareta Reveras charmerende afhandling, »en barock historia: Om den svenska 1600-talslyxen och dess plass i samhällsombildningen« (s. 113–35), et forarbejde til en større monografi om de højere,

sociale lags – adelens, de nytilkomne samfundsgruppers – statusfarvede luksusforbrug. Forf. supplerer Lawrence Stones velkendte »statuskonsumptions«-begreb med moderne sociologiske studier (Norbert Elias, J. von Kruedener) over den tidlige enevældes hofkultur. Hun fremhæver, at der med samtidens alen ikke var tale om gold eller forargelig overdådighed men om et forbrug, som var både økonomisk og kulturelt produktivt under de givne forudsætninger. Luksuskonsumtionens storhedsperiode (1630–1700) falder jo netop senere og foregik under andre vilkår end i England og Danmark (også når manufakturpolitikken inddrages i synsfeltet). Er der tale om forskellige faser, og ændrede konsumtionens funktioner fra statuspræg til hoffornødenhed?

E. Ladewig Petersen

Bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644–48. Udgivet af Landbohistorisk Selskab ved JØRGEN H. ANDERSEN under tilsyn af OLE HØJRUP. København, 1984. XVI, 175 s. 124 kr.

Til belysning af levevilkårene for tidligere tiders mennesker er bevaret en række skifter, fortegnelser over hvad afdøde officielt ejede på deres dødsdag. Denne udgivelse dækker perioden 1644–48, en del af Chr. IV's sidste regeringsår. Det geografiske område er Københavns vestegn.

Bogen falder i tre dele. En udmærket indledning skrevet af Jørgen Andersen, den bogstavrette gengivelse af kilden og fyldige ordforklaringer og registre. Indledningen indeholder en fyldig redegørelse for specielt denne protokols tilblivelse, indretning og omfang og sætter skifteforretningerne i perspektiv både historisk og juridisk. I middelalderen var øvrigheden ikke nødvendigvis indblandet i skiftet fra generation til generation. Kun hvis skiftet gav anledning til uoverensstemmelser mellem arvingerne eller hvis der blandt arvingerne var umyndige, skulle øvrigheden nødvendigvis inddrages. Disse regler, som er nedfældet i Danske Lov, har betydet, at de tidligt nedskrevne skifter ikke kan karakteriseres som repræsentative, da det formentlig har været undtagelsen, at øvrigheden blev inddraget. Typisk har det været de store skifteforretninger, som har givet anledning til problemer. Disse regler ændres faktisk først i slutningen af 1700-tallet, hvor der udstedes et direkte påbud om, at der skal føres skifteprotokol i ethvert herred. I tiden op til de påbudte skifteprotokoller er der i nogle recesser tilløb til et sådant påbud. Der er altså tale om en overgangsperiode, hvor reglerne om offentlige skifteforretninger er flydende; hvordan det påvirker repræsentativiteten i de nedfældede skifteforretninger fra denne tid, mangler der en redegørelse for i indledningen.

Uddraget fra skifteprotokollen indeholder ialt 42 skifteforretninger, der alle har samme struktur. En kort redegørelse for de familiemæssige forhold, som har betydning for skiftet, og en optegning af hvem der er tilstede ved skifteforretningen, indleder hver forretning. Herefter følger en fortegnelse over de benyttede vurderingsmænd, idet ethvert aktiv i boet skulle ansættes til en værdi i rigsdaler. Det væsentlige – opgørelsen af boets passiver og aktiver – følger så. Dernæst følger den egentlige deling af de optalte værdier, endelig gives en kortere redegørelse for hvordan delingen i praksis skal foretages. F.eks. hvordan arven til umyndige skal forvaltes etc.

Utallige oplysninger findes i disse skifter, hvor næsten kun brugerens fantasi og kombinationsevne sætter grænser for benyttelse. En sådan række af skifteforretninger giver mulighed for at erkende hvilke økonomiske relationer, der var i 1600-tallets bondesamfund. I den forbindelse kan den vigtige relation mellem land og by også udmærket belyses. Et nøjere studium af denne og lignende kilder på dette punkt vil helt sikkert bringe overraskende resultater frem. Udbredelsen af pengeøkonomien har sikkert været langt større, end man normalt har troet. Dermed har man også sagt noget væsentligt om det samfunds grundlæggende karakter.

Meget andet fortræffeligt kunne siges om denne udgivelse, men afslutningsvis skal anmelderen dog fremkomme med et par kritiske bemærkninger om motiverne bag denne kildeudgivelse. En række ubesvarede spørgsmål trænger sig på: Hvorfor Smørum herred i Københavns vestegn? Hvorfor netop 1644–48? Hvilken målgruppe har udgivelsen? Den materielle tilstand i netop dette område er vel så særegen på grund af Københavns nære beliggenhed, at tendenser af en undersøgelse her ikke uden videre er sammenlignelig med andre tilsvarende undersøgelser. Hverken i forord eller indledning findes der argumentation for den tidsmæssige afgrænsning. Skifteprotokollen dækker i sin helhed perioden 1640–52. Har kriteriet været, at man har valgt den midterste fireårsperiode? Hvad med repræsentativiteten?

Da bogen også udsendes som medlemskrift til historiske samfund i området, må målgruppen i første række være lokalhistorikere og slægtshistorikere. Men hvor anvendelig er kildeudgivelsen egentlig for disse grupper med især den snævre tidsmæssige begrænsning, man har pålagt udgivelsen?

Disse sidste bemærkninger skal ikke rokke ved, at man i indledningen får en udmærket indføring i skiftematerialet som historisk kilde. Bemærkningerne skal og kan heller ikke rokke ved den kendsgerning, at der i skiftematerialet ligger oplysninger af væsentlig betydning for forståelse af bøndernes liv i 1600-tallets midte. I sin helhed er disse oplysninger tilgængelige i Landsarkivet for Sjælland.

Jens Larsen

Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung. Hrsg. von ANTONI MAĆZAK und HANS JÜRGEN TEUTEBERG. Wolfenbütteler Forschungen Bd. 21. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel [forhandles af Verlag Otto Harrassowitz, Wiesbaden] 1982. 326 s. 68 DM.

Bidragene til dette bind er et vidnesbyrd blandt mange om den stigende opmærksomhed der vises rejseskildringerne fra det 16. til 18. århundrede. De 16 bidragydere er næsten alle forskere fra europæiske universiteter, fortrinsvis historikere, som har forelagt deres emne ved et symposium afholdt i Wolfenbüttel 1981. Ved redaktionen er noteapparater indarbejdet og alle udenlandske bidrag blevet oversat til tysk.

Det er et flere gange berørt tema, at rejselitteraturens kildeværdi indtil de sidste tiår har været underkendt, at der må tilvejebringes bedre overblik over

primærlitteraturen i vid forstand, herunder de endnu utrykte rejseberetninger, og at det vil være lønnende at gøre genren til genstand for nye metoder eller at betragte den under hidtil uprøvede aspekter. Alligevel går de fleste af forfatterne ret traditionelt til værks, flere ved – iøvrigt ofte givende – at sammenstille to land- eller kulturområder, det ene betragtet af repræsentanter fra det andet. Således Hans J. Teuteberg: *Der Beitrag der Reiseliteratur zur Entstehung des deutschen Englandbildes*, Walter Leitsch: *Westeuropäische Reiseberichte über den Moskauer Staat* og Eberhard Schmitt: *Nordamerika im Spiegel französischer Reiseberichte des 17. und 18. Jahrhunderts*. Samspillet eller det tvetydige forhold mellem en beretter og det han beretter om demonstreres måske tydeligst i et dansk bidrag, hvori Knud Rasmussen drilagtigt stiller spørgsmålet, hvad Jacob Ulfeldts ruslandsskildring egentlig er kilde til: *Hodoeporicon Ruthenicum von Jacob Ulfeldt – eine Quelle zur russischen oder zur dänischen Geschichte?* Den europæiske dannelsesrejse behandles naturligvis i flere sammenhænge. John Stoye fortæller om *Reisende Engländer in Europa des 17. Jahrhunderts* og ihre Reismotive, og Norbert Conrads belyser instruktivt *Politische und staatsrechtliche Probleme der Kavalierstour*. Her redegøres der bl.a. for hvordan statslige restriktioner og krigsforhold førte til dannelsesrejsens tilbagegang i 1700-tallet.

Nye veje søger den danske etnograf Michael Harbsmeier med et tankevækkende indlæg om *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen*. Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. Som eksempler på fremdragelse af økonomiske og sociale aspekter kan nævnes, at agrarhistorikeren Joan Thirsk skriver underholdende om *Ausländische Wahrnehmungen des englischen Landlebens im 16. und 17. Jahrhundert*, mens Harald Witthöft går ind på transportforhold og rejseomkostninger i sit bidrag om *Norddeutsche Reiseliteratur des 18. und frühen 19. Jahrhunderts als Quelle für die wirtschafts- und sozialgeschichtliche Forschung*. Hele samlingen afrundes af nogle betragtninger og oplæg til videre forskning i emnet af veteranen professor Maćzak, hvis studier i rejselivet tidligere har været præsenteret her i tidsskriftet (bd. 80 s. 245 f.).

Harald Ilsoe

Olai Borrichii *Itinerarium 1660–1665*. The journal of the Danish polyhistor Ole Borch. Ed. with introduction and indices by H. D. SCHEPELERN. I–IV. Kbh., C. A. Reitzel/London, E. J. Brill 1983. – I: XLVIII + 239 s.; II: 307 s.; III: 484 s.; IV: 472 s. Ill. Indb. 1.000 kr.

I 1660 blev Ole Borch 34 år gammel udnævnt til ordinær professor i filologi og ekstraordinær professor i botanik og kemi. Samtidig bevilgedes der ham orlov til at videreudanne sig ved studier i udlandet. Rejsen kom til at strække sig over 6 år og satte sig bl.a. spor i 3 tætskrevne kvartbind med rejse- og studieoptegnelser, der dog slutter før han 1665 nåede til Italien. Selv om disse dagbøger jævnlige har været benyttet og et par gange er blevet transskriberet med udgivelse for øje, har en trykudgave længe været et desideratum. Nu foreligger de trykt på initiativ af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, bekostet af Carlsbergfondet og udgivet efter den latinske originaltekst af den kyndige latinist og lærdomshistoriker H. D. Schepelern. Med fuld føje er publikationen tilrettelagt i engelsk regi med henblik

på et internationalt publikum, for dagbøgerne rummer et væld af oplysninger om videnskabelige og kulturelle forhold i de vesteuropæiske miljøer, Borch færdedes i: 1660–63 i Nederlandene, især Leiden, hvorfra han sommeren 1662 foretog en baderejse til Spa og Aachen (bd. I–II), sommeren 1663 i England, især London og Oxford, og 1663–65 i Frankrig, hovedsagelig Paris (bd. II–IV).

Dagbogsforfatteren er tydeligvis ikke en grøn magister, der tøvende vil gøre sig bekendt med verden, men en åben videnskabsmand, der systematisk suger indtryk og viden til sig. Når rejsen går fra et sted til et andet, fortælles der om rute, rejsehændelser og seværdigheder – byer, bygninger, kunstværker, videnskabelige samlinger osv. – men karakteren af rejsejournal er ikke så fremtrædende som karakteren af almindelig dag- og studiebog. Når Borch har slået sig ned i en by, nedfældes indholdsrige notater om studier og menneskeligt samvær, referater af samtaler med lærde og andre mænd, notater fra forelæsninger og disputats-handlinger, iagttagelser af videnskabelige forsøg og demonstrationer, redegørelser for mærkelige sygdomstilfælde, lange excerpter fra bøger og manuskripter, han har læst, og iøvrigt gengivelser af løbende videnskabelige debatter (Descartes er et af de stadig genkommende navne). Umiddelbart oplysende er samtalestoffet, der ikke består af videnskabelige materier alene. Det kan have et biografisk-anekdotisk tilsnit, tage udgangspunkt i efterretninger og nyheder fra andre lande eller dreje sig om politiske forhold; således fremgår det, at man flere gange har drøftet den nylige statsomvæltning i Danmark (III s. 207: *immutatio nostra in statu politico*). Ikke mindre bidrager referaterne naturligvis til belysning af Borchs talrige mere eller mindre kendte samtalepartnere. For videnskabshistorikeren vil hovedvægten formentlig ligge på studienotaterne, der optager så stor en plads, fordi de skulle holde hans ny erhvervede viden fast til senere brug hjemme i Danmark. De falder navnlig inden for områderne kemi og medicin.

I betragtning af omfanget og det brogede indhold er der forståeligt nok tale om en ren tekstudgave uden ledsagende oversættelse og kommentarer. Men der er i bd. IV udarbejdet nyttige index'er, hvori stednavnene og de mere end 3.000 personnavne findes identificerede, mens et fyldigt »Subject and headword index« på engelsk og latin leder frem til mangfoldige emner. I sammenligning hermed forekommer indholdsfortegnelsen (IV s. 472) unægtelig noget skrabet. Det havde været velkomment med en henvisning til »Editing guidelines« (I s. XLIV–V), og en oversigt over dagbogssidernes fordeling på Borchs hovedopholdssteder savnes hårdt. Til gengæld lettes benyttelsen betragteligt af løbende klummetitler, der på engelsk sammenfatter indholdet af hver enkelt side. Måske erhvervsskadede synes jeg nok der kunne være gjort mere ud af indledningens litteraturhenvisninger. Det betyder vel ikke stort, at E. F. Kochs disputats om Borch anføres med ukorrekt titel (I, s. VIII), men en henkastet bemærkning om at en omfattende Borch-bibliografi (hovedbibliografien) findes i »a Danish »Festschrift« ... issued in 1926« (s. IX) er ikke just præcis og i grunden hjerteløs, når udgaven henvender sig til et udenlandsk publikum. Urimeligt havde det vel heller ikke været, om der var blevet sammenstillet en liste over litteraturen, hvori dagbøgerne findes citeret og kommenteret. Ud over E. F. Koch og en afhandling af Johan Nordström (I s. X) skal i hvert fald her gøres opmærksom på Ethel Seaton: *Literary relations of England and Scandinavia in the 17th century*, Oxford 1935 (især s. 164–68 og 337).

Johan Nordström, der var svensk professor i lærdomshistorie, har uforbeholdent betegnet dagbøgerne som en guldmine af oplysninger vedrørende det

videnskabelige og lærde liv i første halvdel af 1660erne. At minen omsider er blevet åbnet vil uden tvivl blive påskønnet og kalde guldgravere frem fra mange egne.

Harald Ilsoe

STEINAR SUPPELLEN, Statthaldarinstitusjonen i Noreg 1722–1739. Trondheim, Tapir Forlag, 1983. 240 s. 90 nkr.

Dette arbejdes hoveddel er en grundig og systematisk, men mindre underholdende beskrivelse af den reelle placering, som statholderne Ditlev Wibe og Christian Rantzau havde i Norges styre. Supphellen klassificerer og måler strømmen af sager, som passerede statholderen eller gik uden om ham, og gennemgår under 21 punkter relationerne til forskellige dele af det norske samfund.

Formålet er bedre forståelse af statholderinstitutionen i hele dens lange levetid. Derfor gives der også et udblik over dens senere og tidligere historie, og derfor er der valgt en periode, hvor der residerer to »rene« statholdere, som hverken er stiftamtmand eller kommanderende generaler mens de beklæder posten. Gennemgangen underbygger afgjort den fremlagte hovedtese: at statholderne qua statholdere spillede en langt mindre rolle end rang og titel antyder. De styrede på ingen måde landet. Instruksens vide, men vage fuldmagt fik en indskrænkende fortolkning. Derved blev statholderen en reserve, som især gjorde nytte i mere specielle sager, og som godt kunne undværes. Han var ikke virkelig *in loco regis*, kimen til en norsk centralmagt. Enkelte statholdere fungerede sådan, men de havde fire yderligere egenskaber: De var tillige kommanderende generaler, de havde ekstraordinære beføjelser på det finansielle område, de var i slægt med kongehuset, og de fungerede i krigstid. Deres store magt udsprang mere af disse fire omstændigheder end af deres statholderembede.

Hermed forkastes den opfattelse, som giver statholderen en central placering i skildringer af Norge i »danskertiden«. Spørgsmålet bliver da, hvorfor man havde statholdere det meste af tiden fra 1572 til 1814, når embedet savnede reel bureaukratisk berettigelse, og hvorfor embedet ved flere lejligheder blev genoprettet efter at have stået tomt eller været udfyldt af vicesatholdere. Supphellen forsøger ikke at give noget definitivt svar herpå. Han peger blandt andet på personforholdene, som nødvendigvis måtte være vigtige for en post der rangerede som 1. klasse nr. 4, og på en vis vaklen mellem forskellige modeller for Norges styre, hver med sine fordele og ulemper; men i hovedsagen gives opgaven videre til senere forskning. Supphellens resultater tyder på, at der kunne være behov for en nærmere undersøgelse af institutionen: den kommanderende general i Norge. Denne embedsmand rangerede under statholderen, var strukturelt hans ligestillede, og reelt måske mægtigere. Men de antyder også, at statholderpostens eksistens og vilkår i væsentlig grad var betinget af andre forhold end bureaukratisk rationalitet. Disse forhold kunne blandt andet være magtpolitiske (f.eks. at embedsmænds krydsende beføjelser fremmede autokratens muligheder for reel kontrol), eller de kunne høre hjemme på området politisk kultur, f.eks. at Norges riges betydning måtte demonstreres ved tilknytning af en person med høj rang af hensyn til både kongens og indbyggernes ære.

Gunner Lind

ECKHARD HÜBNER: Staatspolitik und Familieninteresse. Die gottorfische Frage in der russischen Aussenpolitik 1741–1773. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 83. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1984. 297 s. 30 DM.

Dette er en grundig og velskrevet indføring i et af de mere perifere spørgsmål i europæisk diplomatisk historie i 18. århundrede. Ved tilfældighedernes spil blev den holsten-gottorpske hertuglinies skæbne efter afslutningen på Store Nordiske Krig knyttet til det russiske kejserhus ved hertug Karl Frederiks ægteskab med zar Peter d. Stores datter Anna 1724. Den latente holsten-gottorpske modsætning til Danmark blev fra da af og frem til 1773 så at sige indbygget som element i russisk udenrigspolitik – sommetider stærkere, undertiden svagere, afhængig af skiftende person- og magtkonstellationer ved det russiske hof og mere eller mindre afstemt efter russiske udenrigspolitiske interesser iøvrigt på baggrund af den skiftende europæiske storpolitiske situation.

Med den holsten-gottorpske storfyrsttronfølger Karl Peter Ulriks regeringstiltrædelse som russisk kejser (Peter 3.) 1762 indtræder det afgørende øjeblik da det gottorpske spørgsmål fra at være underordnet russisk interessepolitik bliver selve grundlaget for denne, kulminerende med udsigten til krig mod Danmark-Norge i sommeren 1762. Perioden fra Peters fald s.å. og frem til afslutningen af mageskiftet 1773, hvor det gottorpske spørgsmål blev ryddet af vejen ved ombytningen af det gottorpske Holsten med Oldenburg og Delmenhorst, er beretningen om afviklingen af det gottorpske stridsspørgsmål som hovedpunkt i russisk udenrigspolitik, der i Katharina 2.s periode atter bliver egentlig russisk interessepolitik, overfor Danmark bestemt af det fælles dansk-russiske modsætningsforhold til Sverige (-Frankrig).

Bogen er, som forf. i forordet er inde på, traditionel diplomatisk historie. Dens sigte er at kombinere hvad der betegnes som traditionel undersøgelsesmetode med »einem modernen forschungstheoretischen Ansatz«. Det sidste er vanskeligere at få øje på. Men der er mange gode kritiske betragtninger rundt omkring, også kildekritiske som fx. om Otto Brandts gamle behandling af Caspar v. Saldern (s. 256, 263). Overvejelserne om Panins »nordiske system« s. 207–09 er nok det nærmeste, forf. kommer sit mål om kombination af teori og praktik. De lange udredninger af de resultatløse diplomatiske forhandlinger i 1740'erne og 1750'erne om det gottorpske spørgsmål er noget tung læsning, men indeholder meget nyt om en side af dansk udenrigspolitik i 18. århundrede.

Hans Kargaard Thomsen

KARL PEDER PEDERSEN: Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde i 1700-tallet. Odense, Landbohistorisk Selskab, 1984. 190 s. Ill. 88 kr.

Bogen er et omarbejdet speciale, hvilket viser, at der i specialer afleveret til universiteternes historiske institutter er grundlag at hente for megen god forskning. Resultatet er nemlig blevet en glimrende skildring af vestfynske

fæstebønders levevilkår i 1700-tallet. Formålet har været tosidet. For det første har forfatteren villet fremlægge et grundlag for en sammenligning mellem den fynske Rasmus og den sjællandske Jeppe. Analysens elementer er derfor de traditionelle, kendt fra Fridlev Skrubbeltrangs undersøgelser. Det er undersøgelser af fæsteforholdene (dvs. fæsteforandringer, indfæstning, aftægtsforhold og formueforhold), og af gårdenes økonomiske forhold (dvs. landgilde, hoveri, husdyrhold og kornavl). Blandt de mest bemærkelsesværdige resultater af denne del af undersøgelsen kan nævnes, at den gennemsnitlige forsiddelsesprocent fra 1710–99 kun var 3%. Den meget lave forsiddelsesprocent har naturligvis en vis sammenhæng med det udbredte familiefæste på godsernes gårde. Omkring 70% af alle fæsteskit fandt sted inden for familien. Så stabile forhold kunne tyde på, at fæstegårdene i området var attraktive. En fordobling af indfæstningen i perioden 1720–39 synes da også at bekræfte dette. Mange flere indikatorer bliver undersøgt, og resultaterne af disse peger i samme retning som ovenstående. Det betyder, at forfatteren ikke kan bekræfte det dystre billede, som den sjællandske Jeppe hidtil er blevet stillet i. Situationen for den vestfynske fæstebonde har været noget anderledes, et billede hvor farverne har været lysere. Forfatterens analyse er flere steder så detaljeret, at det er lykkedes at komme meget tæt på de egentlige aktører.

Det andet formål har været et forsøg på at gå i rette med den udbredte opfattelse, at 1700-tallet danske landbosamfund var et statisk samfund befolket med undertrykte, dovne og fordrukne bønder og ubønhørligt strenge godsejere. Repræsentativitetsproblemer har gjort denne opgave meget vanskelig for forfatteren. Materialet har været alt for spinkelt til at bære så brede konklusioner, hvorfor forfatteren også har været meget forsigtig. Den væsentligste konklusion i denne del er, at de landboreformer, som gennem politiske initiativer så dagens lys i slutningen af århundredet, var en afrunding af en udvikling, der havde fundet sted på godserne Erholm-Søndergårde. Traditionelt har man tillagt disse reformer en igangsættende karakter.

I sin helhed er bogens konklusioner nye og nuancerende. Dermed bliver Karl Peder Pedersens fremstilling af de vestfynske fæstebønders levevilkår endnu et led i rækken af undersøgelser, der giver den danske landbohistoriske forskning tiltrængt fornyelse.

Jens Larsen

MARGIT MOGENSEN OG POUL ERIK OLSEN (udg.): Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde amt 1735–1770. Landbohistorisk Selskab. København, 1984. 320 s. Ill. 7 kort. 128 kr.

I de senere år har Landbohistorisk Selskab lagt ganske stor vægt på udgivelse af kilder fra 1700-tallets landboreformperiode. Det er dog lidt svært at få øje på nogen bestemt linie bag ved udgivelserne. Måske er der ikke nogen, ud over ønsket om et mere nuanceret syn på forholdet mellem bonde og herremand og de holdninger der lå bag beslutningsprocesserne. Men her i årene op til 200-året for »bondefrigørelsen« var det måske nok på sin plads, at selskabet offentliggjorde en strategi for de kommende års virke, hvad kildeudgivelser angår. Som det er nu, forekommer valget af materiale noget tilfældigt.

Under alle omstændigheder bliver vi med Godsejerrøster præsenteret for et virkeligt spændende kildekompleks fra tiden op til de store landboreformer i 1700-tallets sidste snes år. Interessen fra centralt politisk hold for forbedringer i landbrugssektoren kom til udtryk allerede tidligt i 1700-tallet, hvor man fra Rentekammeret og de senere nedsatte landbokommissioner mere eller mindre systematisk indsamlede oplysninger om landbrugets tilstand. I denne bog er det godsernes indberetninger fra 1735, 1757 og 1768/70, der gengives fra ét dansk amt, nemlig det gamle Roskilde amt.

Traditionen tro (jfr. de såkaldte godsforvalterbreve udg. 1982) har selskabet endnu en gang valgt en salgstitel, der – hvis den tages bogstaveligt – ikke dækker bogens indhold. I de 46 gengivne indberetninger hører vi kun godsejerens røst i de 14, mens godsforvalterne har ordet i 19; de øvrige indberetninger er skrevet af forpagtere, ridefogeder, administratorer etc. Det skal dog straks medgives, at det i reglen er godsejerne, der her har skrevet de mest oplysende og kontroversielle indberetninger (C. M. Holstein, Katrinebjerg 1735), de mest omhyggelige beskrivelser af godsets tilliggende (L. C. Schumacher, Benzonseje 1758) og i 1768 både står for de helt reaktionære holdninger (J. Neergaard, Svenstrup) og det mere humane moderne syn (P. Quistgaard, Vibygaard). Selv om de mange forvaltere ofte skrev deres indberetninger med »ført hånd«, rejser det dog spørgsmålet, om vi ikke allerede har hørt nok til forvalterne i forrige års udgave af »forvalterbreve« ved Ole H. Christensen og nu havde været bedre tjent med et bredt sammenligningsgrundlag i et udvalg af godsejernes egne indberetninger fra hele landet. Udgiverne peger selv på, at det valgte amts repræsentativitet er meget problematisk; men deres begrundelse for at vælge netop dette amt er ganske intetsigende: »Roskilde amt er valgt, fordi der er tale om et stort amt med flere forskellige typer gods«. En indlysende selvfølgelighed, der med ganske få undtagelser kunne skrives om næsten hvert eneste dansk amt i 1700-tallet. Det bør nævnes, fordi udgiverne selv indleder bogens to første afsnit med at tale om »store egnsvariationer« og den komparative interesse for, hvordan der så ud »i de forskellige landsdele«, men lader problemet hænge i luften i deres ellers så grundige og informative indledning.

Bogen er præget af en systematisk og veltilrettelagt opbygning, hvor den instruktive indledning sætter læseren i stand til at si uvæsentligt fra væsentligt i indberetningernes virvar af informationer om stort og småt. Indberetninger der viser, at reformerne sidst i århundredet var et resultat af flere generationers overvejelser om hoveri, udskiftning fra fællesskabet, deling af overdrevene, indhegningens praktiske problemer, afgifter og lønforhold m.m. Det er ikke let med få ord at karakterisere indberetningernes indhold, dertil er det alt for varieret og de udtrykte synspunkter tilsvarende mangeartede. Hovedindtrykket er dog, at godsejerne og deres stedfortrædere op igennem 1700-tallet indtog en stadig mere reformvenlig holdning. Men der var selvfølgelig undtagelser, f.eks. forvalteren på Edelgave, der i 1768 fastslog, at arvefæste ville være godsejeren både til fornærmelse og skade og tilføjede, at ejeren ønskede, »at det fremdeles med alle ting herved godset maae forblive som hidtil«. Den sidste vending udtrykker nok bedst de fleste godsejeres grundlæggende syn på sagen i 1760erne.

I tider, hvor selv kulturministeren har opgivet at stave »rigtigt«, giver denne udgivelse lejlighed til at nævne det kætterske ønske, om man dog ikke – bare en gang imellem – kunne opgive den nostalgiske forkærlighed for ord- og bogstavrette kildeudgivelser. Det er selvfølgelig flot og godt, at man kan skrive en

1700-tals gotisk affattet indberetning rigtigt af, men vil man på nogen måde komme den moderne læser i møde, ville det dog være endnu flottere, hvis man med nænsom og kyndig hånd bød sig selv den ekstra indsats at omskrive sådanne indberetninger til nutidig stavemåde og tegnsætning.

Niels Peter Stilling

JONATHAN I. ISRAEL: *The Dutch Republic and the Hispanic World 1606–1661*. Oxford, Clarendon Press, 1982. – XVI + 478 s. \$ 22.50.

Det har været karakteristisk for de seneste årtiers genfortolkning af det firs år lange opgør mellem Spanien og Nederlandene 1567–1648, at man har lagt fortidens konfessionelt og nationalt-liberalt farvede udlægninger siden Motley bag sig. Religiøst ved bl.a. afdækningen af »The black legend« (Wm. S. Maltby, K. W. Swart); nationalt ved opgøret med Pieter Geyls historieskrivning. I den sidste henseende repræsenterer Jan den Tex' fembindsværk om Oldenbarnevelt (1960–72; engelsk tobindsudgave 1973, jf. HT 75. Kbh. 1975, s. 242) et skel, men trods vægtige nederlandske og spanske bidrag beherskes den øjeblikkelige situation af den angelsachsiske »spanske« skoles arbejder; dr. Israels bog følger sig klart og smukt ind i denne tradition.

Bogen gennemgår meget detaljeret og kyndigt både det politisk-historiske, det militære og det økonomisk-historiske forløb. Alle linier struktureres klart og entydigt, men også således, at de økonomisk-historiske aspekter ved faseopdelingen og den bevidste sammenkædning med øjeblikkelige politiske konjunkturer taber en del af sin organiske langtidssammenhæng. Afgørende for dr. Israels bog er dens forsøg på nuanceret nyfortolkning af de enkelte fasers sammenhænge: først og fremmest dens påvisning af, hvorledes Spaniens bestræbelser for fred eller i det mindste tålelige våbenhvilevilkår (et nyt træk efter at Filip II.s prestigefarvede og konfessionelle fanatisme gradvis var ebbet ud) konfronteres ikke med én samlet nederlandsk front, men med et broget mønster af sammenfaldende eller modstridende politiske, kommercielle (oversøiske og europæiske), industrielle og konfessionelle skel i de nederlandske stater. Analysen af beslutningsprocesserne i Madrid og Bruxelles står noget svagere, bl.a. forbi Spaniens engagement i trediveårskrigen – stadig med dets skær af *reputación* og religiøs fanatisme – ikke inddrages og ikke tilstrækkeligt koordineres med sammenhængene til det strukturelt nye element, Vestmagternes oversøiske *interloper*-virksomhed.

At dr. Israel sætter skel ved 1661 og ikke ved 1643 eller 1648 beror på, at den militære afgørelse ved Rocroi ikke var tilstrækkelig til at løse den spansk-franske konflikt ved forhandlingsbordet. Forf. understreger sikkert med rette den spanske vilje til fred og at især interesser i Nederlandene endnu længe gjorde freden ustabil. Den foreløbige afslutning kom først ved Pyrenæerfreden 1659 – på tærskelen til Ludvig XIV.s imperialism. Den øvre afgrænsning er måske mere problematisk. Der kan ikke være tvivl om, at både finansielle – eller finansielt-logistiske, om man vil – grunde og den alarmerende nederlandske og engelske oversøiske ekspansion tilsagde regeringen i Madrid at søge en udsoning uden ydmygende vilkår med kronens »rebelske undersåtter«. Om man kan hævde, at Lermas regering fra 1606 – efter fredslutningerne i Vervins 1598 og London 1604

– påny sigtede mod at kunne hellige sig Middelhavet og opgøret med Osmanneriget er mere tvivlsomt.

Anden forskning (specielt Andrew C. Hess, *The Forgotten Frontier*. Chicago & London 1978) har argumenteret for at generationen efter slaget ved Lepanto 1571 ikke blot repræsenterer en fikseringsfase i Middelhavsområdets politiske konstellationer ved stabiliseringen af det tyrkiske overherredømme i Tunis og Algiers og etableringen af en selvstændig, men efterhånden kaotisk statsdannelse i Marokko. Den samme tidsfase markerer en kulturel, økonomisk og politisk barrieredannelse mellem Barbareskstatene-Tyrkiet og Spanien-Portugal. På kontinentet symboliseres fronternes fastlåsning ved traktaten i Sitva Toruk 1606, da tyrkerne for første gang anerkendte en europæisk magt – det habsburgsk-østrigske monarki – som ligeberettiget magt. Afgrænsningen kan altså motiveres, men markerer vel egentlig ikke en spansk tilbagevenden til Middelhavet; Spaniens afregning med moriskerne – en afregning med en potentiel femtekolonne – 1609–15 havde snarest karakter af »eine Endlösung«; oversøiske interesser og søkrigsførelsen i Atlanterhavet blev langt mere afgørende.

Det springende punkt i dr. Israels bog kommer derfor til at ligge i, at han udtrykkeligt distancerer sig fra Fernand Braudels strukturelle synspunkter. Spaniens opgør med moriskerne ændrer næppe noget ved, at der var tale om strukturforandringer; under alle omstændigheder lægger forf. selv den afgørende vægt på Spaniens ødelæggende søkrigsførelse mod den nederlandske handels- og fiskeriflåde og på dets forsøg på med alle midler at bekæmpe den hollandske og engelske oversøiske ekspansion, som derved påny får europæiske dimensioner. Indvendingerne og dr. Israels bevidste anvendelse af »narrative history« ændrer altså ikke noget ved, at hans bog er af væsentlig betydning.

E. Ladewig Petersen

WM. S. MALTBY: *Alba: A Biography of Fernando Alvarez de Toledo, Third Duke of Alba, 1507–1582*. Berkeley, Los Angeles & London, University of California Press, 1983. XVII + 377 s. Ill. \$ 29.50.

Det er højst ejendommeligt, at professor William Maltbys biografi er den første moderne og videnskabelige, selvom Albas skikkelse har været nok så kontroversiel. Forf. har meget bevidst forsøgt at indpasse »jernhertugen« og hans indsats i de givne, institutionelle rammer, den katolske kirkes, den statslige organisations og de militære. Og der kan ikke være nogen tvivl om bogens kvaliteter. Den overdimensionerer ikke hovedpersonen, den forholder sig vagtsomt kritisk til alle situationer og forløb, og den er skrevet i en form, som bringer Mattingly's fremstillingskunst i erindring.

Der kan være grund til at fremhæve nogle enkelte træk: Forf.s. kyndige redegørelse for Albas militære strategi og taktik, viljen til at slå hårdt og ødelæggende til mod de protestantiske modstandere ved Mühlberg 1547 overfor udmattelsesstrategien under det italienske felttog 1554–55. For det andet forf.s. analyse af Karl V.s indførelse af etikettesystemet efter nederlandske mønstre ved det spanske hof, en ordening, som lagde grunden til de efterfølgende generationers

Størst interesse knytter sig til Maltby's analyse af Albas færden – om man vil, fremfærd – i Nederlandene 1567–72. Sygdom, frustration og depressioner kan ikke lades ude af betragtning, men nok så stor vægt tillægges forf. hertugens usmidighed overfor nødvendigheden af forvaltningsreformer i Nederlandene, hans mistillid til sine nederlandske rådgivere og den håndfaste gennemdrivelse af skatter. Uafhængigheden af bevillingsmyndigheder var naturligvis alle absolutte monarkers drøm, men faktisk opnåede Vilhelm af Oranien større bevillinger ved mere smidighed. Sidst, men ikke mindst fremhæver Maltby, at »eksemplarisk terrorisme« som Albas altid giver bagslag, men også, at man har overvurderet modstandernes religiøse incitamenter og har overset adelens (eller andre grupper) interesser.

E. Ladewig Petersen

J. C. BOYAJIAN: Portuguese Bankers at the Court of Spain, 1626–1650. New Brunswick (NJ), Rutgers University Press, 1983. XIV + 289 s. \$ 35.00.

Bogens hovedanliggende gælder finansieringen af den spanske kronens udenrigske – europæiske og oversøiske – aktivitet, groft taget i den fase, da Olivarez' regering side om side med indblandingen i trediveårskrigen så sin hovedopgave i en krigsindsats i Nederlandene, som kunne bringe Spanien antagelige fredsvilkår, om også de vilde kræve indrømmelser på kontinentet. Krigsfinansieringen oversteg – som i hele den habsburgske periode – nemlig ikke blot Spaniens egne ressourcer, men krævede (efterhånden langsigtet) kredit og komplicerede pengeoverførsler.

Den genuesiske fase af finansieringen afsluttes ved Filip II.s sidste statsbankerot 1596, men allerede forinden synes ledende portugisiske købmænd, ofte *nuovos christiaos* af jødisk herkomst, på vej ud af deres handelsvirksomhed – deltagelse i *la carreira da India* – og villige »to assume the extraordinary burden of (financing) Spanish imperialism«. I overensstemmelse med Braudel ser dr. Boyajian heri et klart vidnesbyrd om tyngdepunktsforskydningen fra Middelhavet til Atlanterhavskysten, men vel også en konsekvens af, at Spaniens og Portugals kontinentale og oversøiske engagementer bandt ressourcerne og blev prioriteret højere end de stivnende Middelhavsfronter, og af almene tendenser i retning af strukturelle ændringer af »handelskapitalismens« investeringsobjekter?

Selvom de portugisiske *assientistas*' herkomst gjorde dem suspekter i kirkens øjne var den spanske regering – i gensidig interesse – villig til at udnytte deres ressourcer på skiftende og komplicerede, men karakteristisk nok, betryggende vilkår. Mest interessant er udformingen af fast forrentede lån (til reelt faldende satser) med opsigelsesfrist og med Antwerpen som et af knudepunkterne. Et tidligt varsel om den udvikling, som i slutningen af 1600-tallet – og tidligst i England – bar frem mod konsolidering af statsgæld under fastere og mere langstgede former.

Dr. Boyajians omhyggelige analyser røber tillige en ganske stærk koncentration af de portugisiske bankiers' udlånsvirksomhed til få (ofte indbyrdes beslægtede

de) personer. Tilsammen androg disse *assientistas'* lån 1626–50 81 mill. dukater, men højdepunktet falder tydeligt i de kritiske år i slutningen af 1630'erne og begyndelsen af 1640'erne, indtil kronens bankerot 1647 fremkaldte krise og nødvendiggjorde afvikling, samtidig med – og i sammenhæng med? – »nedtællin- gen« til de westfalske fredsaftaler.

Trods bogens tilsyneladende meget specielle titel, er der altså tale om et væsentligt emne. Den udbygger og underbygger temaer, som Braudel anslog i sit klassiske værk, og selvom den er forf.s debut, er der også tale om en både meget kyndig og meget indsigtfuld bog, et væsentligt bidrag til 1600-tallets internationale historie.

E. Ladewig Petersen

NYESTE TID

METTE LADERRIÈRE (red.): *Danes in Japan 1868–1940*. København, Akademisk Forlag, 1984. 200 s. Ill. 122 kr.

Bøger der skildrer Danmarks forhold til en anden stat over en årrække risikerer at blive bid- og vidløse festskrifter hvor man skubber konfliktstof under måtten for at undgå at ærgre handelspartnere, politikere eller andre potentater. Det er glædeligt at kunne sige, at den faldgrube har nærværende bog undgået. Gensidige misforståelser, diplomatiske julelege, og lukkethed over for den fremmede kultur bliver trukket frem og analyseret uden sordin. Bogen kan følgelig anbefales; thi den belyser nogle ret ukendte dele af danske udenrigsrelationer, både på det kulturelle og på det egentligt politiske område.

Bogen er blevet til ved et samvirke mellem lærere og studerende ved Østasiatisk Institut på Københavns Universitet. I første kapitel skildrer *Olof Lidin* de officielle forbindelser mellem Japan og Danmark fra de ældste tider til og med handelstraktaten af 1912, og de diplomatiske og konsulære hovedpersoner helt op til nutiden. Danmarks tab af chancen 1846 til at blive det første land der fik normale handelsrelationer med Japan skildres objektivt, ligeså det noget valne afhængighedsforhold af energiske hollandske diplomater. Enden blev som bekendt, at Danmark blev det sidste europæiske land der fik handelstraktat med shogunatet. Der har været læst en masse arkivsager for at få alt dette frem i lyset. *Simon B. Heilesens* »Danes on Japanese Culture« er ubestridt et af bogens bedste bidrag. Det er et stykke levende dansk kulturhistorie, der belyser hvordan japanske sager kom til Danmark under det 17. århundredes forsøg på at skabe ostindiske handelsforbindelser; hvordan man i 19. årh. indsamlede og klassificerede etnografica; og hvordan private kunstkere kæmpede mod museumsautoriteters forstokkethed, endog efter at man ude omkring i Europa havde fået øjnene op for den japanske kunsts enestående værd. Fremstillingen går helt op til nutiden, og har fyldige bibliografiske noter. *Mette Laderrière* skriver indfølede, til tider vittigt, om tidlige danske besøgendes indtryk af Japan. Meget af dette materiale om hvordan Japan faktisk så ud i tidlig Meijitid er af stor historisk interesse. Mange af de bøger der her nævnes fortjente egentlig at blive oversat til engelsk eller japansk, for de indeholder data der er ikke er sløret af stormagts-

interesser; navnlig viste søofficererne Normann, Konow og Münster skarp iagttagelsesevne. *Yoichi Nagashima* skriver om H. C. Andersen-festen i Tokyo 1925. Allerede dengang var japanerne levende interesseret i deres omverden: det er faktisk ret utroligt hvad dannede japanere allerede dengang vidste om Danmark og dansk kultur. Med udgangspunkt i deltagerlister m.v. kortlægger forfatteren hvem der var hvem blandt de danske i Japan dengang, både de officielle og de private. Det er helt nyt stof.

I 1930 var prinserne Frederik (senere Frederik IX), Knud og Axel i Japan. De forskaffede Danmark megen goodwill, og de samtidige beskrivelser viser klart at Japan dengang var vestligt, liberalt og demokratisk orienteret. Dog, ganske få år senere skulle krisen, arbejdsløsheden og bøndernes elendighed starte processen der førte til Pearl Harbor og Nagasaki. Som øjeblikbillede af en tid der endnu troede at 1914–18 var sidste krig overhovedet er disse glimt uovertrufne. De er samlet af *Karen Bjerre*, og det er gjort både kyndigt og elegant. Endelig skildrer *Litten Krohn-Carl*, hvordan dansk gymnastik vandt indpas i Japan. Hun underviste selv i mange år i Japan i dansk idræt. Den har sin andel i den helt forrygende udvikling der er sket i folkesundheden i Japan, hvor gennemsnitslevealderen nu er længere end i Danmark. Historien er spændende og kunne for min skyld godt have været længere.

Kort sagt, en uprætentiøs bog som giver nogle relevante glimt af de dansk-japanske relationer set fra dansk side. En ung japaner, Sakamoto, har været i Danmark og gravet i vore arkiver efter *japanere i Danmark*: Der kom nogle til København med et russisk skib i 1803; der var studerende på korte besøg i 1860'erne; og danske missionærer bragte tidligt unge japanere til Danmark. Sakamoto's arbejde vil supplere, men næppe ændre det billede nærværende bog giver af de dansk-japanske relationer. Det kan derimod den forskning *Yoichi Nagashima* har startet, nemlig at opspore dels japanske beskrivelser af de danske konsulers virke i Japan, dels forhistorien til Japans optagelse af diplomatiske relationer med Danmark, dels og navnlig de over mange japanske arkiver spredte akter om *Iwakura*-missionens indtryk af Danmark. Det var som man vil huske en delegation af regeringsmedlemmer og høje embedsmænd der 1871–73 besøgte alle fremskredne stater for at lære af deres opfindelser og institutioner og også lære af de fejl disse staters regeringer havde begået. Det vidner om dansk historieforsknings triste økonomiske situation at *Nagashima*, der allerede har kortlagt materialet, endnu ikke har kunnet få de penge der vil gøre det muligt at få det gennemarbejdet og udgivet.

Når de nævnte japanske forskningsresultater udkommer, vil Danmarks forhold til Japan i det nævnte tidsrum være dobbeltsidigt belyst. Indtil da må vi glæde os over at den danske side af historien nu foreligger på tryk i en så tiltalende form, og med så meget nyt stof.

Efter bogens udgivelse er redaktøren, *Mette Laderrière*, død efter længere tids sygdom. Lektor *Laderrière* var en af Danmarks mest lovende unge Asienforskere, lige anset som lærer og som forsker, og retsindig som administrator. Bogen vil stå som et varigt minde om hendes indsats.

Carl Steenstrup

LUISE KLINSMANN: Die Industrialisierung Lübecks. Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck, herausgegeben vom Archiv der Hansestadt, Reihe B, Bd 10. Lübeck, 1984. 201 S., 80 Fig.

Bei diesem Buch handelt es sich um eine Dissertation aus dem Jahr 1922, die bisher nur als Schreibmaschinenmanuskript vorlag. Zwei Hauptbeweggründe bewogen die Herausgeber – das Archiv der Stadt Lübeck – zur Drucklegung der Arbeit fast ein Menschenleben nach ihrer Abfassung: Die Dissertation stellt bis heute die einzige umfassende Darstellung zur Gewerbeentwicklung und Industrialisierung Lübecks vom 17. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts dar. Außerdem basiert sie auf umfangreichen Quellenbeständen, die heute nicht mehr oder doch nur schwer zugänglich sind. Große Teile des betreffenden Lübecker Schriftguts wurden nämlich im Zweiten Weltkrieg vernichtet oder sind verschollen oder liegen infolge der Auslagerung im Krieg (und der ungelösten Probleme des deutsch – deutschen Archivalienaustausches) jetzt in Archiven in der DDR. Zudem verwendete die Verfasserin auch statistisches Material von nichtamtlichen und nichtarchivierenden Stellen.

Die Arbeit besteht aus zwei Hauptteilen. Der erste Teil, »Zur Industriepolitik und Industrie-Entwicklung«, beschreibt die Entwicklung des Manufaktur- und Fabrikwesens von 1670 bis ca. 1920 unter dem Einfluß der staatlichen Wirtschaftspolitik. Die Verfasserin geht dabei von der These aus, die Industrieentwicklung sei »in allen Kulturabschnitten das Ergebnis einer planmäßigen staatlichen Wirtschaftspolitik« (S. 153, ausführlich auch S. 107). Auch wenn es hier – nach den Maßstäben des Jahres 1985 – nicht gelingt, die These überzeugend zu belegen, so enthält der Abschnitt eine durchaus gehaltvolle, streckenweise etwas zu detaillierte Darstellung der Gewerbe- und Industrieentwicklung und der Probleme und Konflikte der Gewerbepolitik in diesem Hafensstandort mit starker hanseatischer Seehandels- und Zunfttradition. Besonders hervorzuheben ist die große Dichte an wertvollen Einzelinformationen, vor allem zur Gewerbestatistik (allein 23 zum Teil sehr umfangreiche statistische Tabellen!). Der zweite Hauptteil, »Zur Standortfrage der Lübecker Industrie«, stellt eine Fallstudie zu der klassischen Industriestandorttheorie von A. Weber dar. Hier liefert die Arbeit einen heute immer noch lesenswerten Beitrag zur Untersuchung der räumlichen oder standortbezogenen Aspekte der Industrialisierung. Zu betonen ist, daß sich die Verfasserin nicht nur an einer für ihre Zeit modernen nationalökonomischen oder wirtschaftsgeographischen Theorie orientiert, sondern auch Probleme behandelt, die erst später Eingang in die systematische Industriestandortlehre gefunden haben (Stichworte: Führungsvorteile, interindustrielle Verflechtungen). Die historische Entwicklung der Standortqualitäten Lübecks wird allerdings nur begrenzt deutlich, da sich die Untersuchungen auf das Ende des 19. und den Anfang des 20. Jahrhunderts konzentrieren.

In ihrer Funktion als Quellen-, Informations-, und Datenbasis für weitere Untersuchungen liegt der eigentliche Wert der Drucklegung dieser Dissertation. Die Herausgeber haben sich die dankenswerte Mühe gemacht, soweit möglich Zahlen und Angaben nachzuprüfen und die Tabellen auf Rechenfehler durchzusehen. Allerdings hätte an einigen Stellen etwas mehr Sorgfalt walten können. So wird beispielsweise nicht deutlich, ob die Ungereimtheiten im Text auf S. 9 und in den Tabellen 15 und 16 auf die ursprüngliche Verfasserin oder die nachträgliche Bearbeitung zurückzuführen sind.

Diese Arbeit bildet eine günstige Ausgangsbasis nicht nur für die weitere Erforschung der Lübecker Wirtschaftsgeschichte. Auch in übergreifender Perspektive bildet sie eine interessante Fallstudie zur Industrialisierung eines Seehafenstandorts – auch wenn ihre Methoden und Erkenntnisse nicht mehr ganz dem Stand der Forschung entsprechen.

Klaus Greve

HANS CHR. JOHANSEN, PER BOJE, ANDERS MONRAD MØLLER: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840–1940. Odense Universitetsforlag, 1983. 363 s. Ill.

Denne studie over industrialiseringsforløbet i Odense i hundredeårsperioden 1840–1940 – et delprojekt indenfor det store forskningsprojekt om Industrialismens bygninger og boliger – er uden tvivl et både velkomment og originalt bidrag til den trods alt endnu ret beskedne danske industrihistoriske litteratur. Formålet har ikke så meget været at skrive traditionel industrihistorie som at fokusere på industriarbejderne, især deres arbejdsplads- og boligforhold. Folketællingslister, kommunale byggesager og brandtaksationer indgår således som kilder på lige fod med industritællinger, fabrikslister og produktionsstatistik.

Forfatterne har delt de hundrede år op i tre delperioder: 1840–1870, 1870–1914, 1914–1940, med Hans Chr. Johansen som forfatter til den første, Per Boje til den anden og Anders Monrad Møller til den tredje delperiode. Man har rimeligt nok – dels under hensyn til industriens voksende betydning, dels til den voksende mængde af kildemateriale – valgt at lægge tyngdepunktet i fremstillingen til den sene del af perioden: 1914–1940 behandles på næsten halvdelen af sideantallet, 1879–1914 – den tidsmæssigt markant længste delperiode – på lidt over en trediedel, medens den første delperiode kun får cirka en femtedel af pladsen. En stor fordel er det, at de tre forfattere indenfor denne ramme arbejder med en fælles disposition, der tillige gennemføres mere konsekvent end tilfældet oftest er i værker med flere forfattere.

Udover indledende oversigter over byens geografiske og befolkningsmæssige udvikling er analysen delt op på to hoveddele af nogenlunde samme omfang: i den ene behandles industrivirksomhederne som produktionsenheder og arbejdspladser, i den anden boligforhold, i nogen grad forholdet mellem bolig og arbejdsplads, først og fremmest dog boligbyggeriets omfang og boligernes størrelses- og standardudvikling. Kontrasten mellem Odense i 1840'erne og samme by i 1930'erne er givetvis meget stor, især når det gælder de materielle sider af samfundet. Betingelserne for vareproduktionen forandredes voldsomt i perioden, og der blev taget en hel række initiativer, der kom til udtryk i et stort antal nye virksomheder med et successivt højere niveau produktionsteknisk set. I begyndelsen af perioden var der kun en håndfuld egentlige industrielle virksomheder med et par hundrede arbejdere. Endnu omkring år 1870 var det sjældent at en industrivirksomhed beskæftigede så mange som 100 arbejdere. Efter 1870 gik udviklingen meget hurtigere, og i begyndelsen af det 20. århundrede talte industrisektoren ikke så langt fra 200 virksomheder – hvis den nedre grænse sættes ved 6 arbejdere – med i alt mindst 6000 arbejdere, fordelt på adskillige brancher. Langt de fleste af disse virksomheder var små efter nutidige forhold,

kun cirka ti havde flere end 100 arbejdere, de allerstørste cirka 300. Naturligt nok skete den fortsatte vækst i et noget langsommere tempo, men absolut set var væksten stærk, og i 1935 var den industrielle arbejdsstyrke fordoblet; samtidig var antallet af virksomheder ikke steget nævneværdigt. En markant større andel af arbejdsstyrken havde således nu beskæftigelse på de lidt større arbejdspladser, idet 25 virksomheder havde flere end 1000. Det drejede sig nu om produktion indenfor et meget bredt spektrum af varer og brancher. Set i dette perspektiv er det snarest perioden fra omkring århundredskiftet til omkring 1930, der udgør hovedindustrialiseringsfasen, medens de 30 år fra omkring 1870 til århundredskiftet mere må ses som en industriel grundlæggelsesperiode. Interessant nok fremgår det desuden af analysen, at de odenseanske virksomheder længe i høj grad byggede på lokale råvarer og lokal afsætning, men netop fra århundredskiftet i stigende grad kom til at konkurrere både med andre danske og med udenlandske virksomheder om råvarer og afsætningsmarkeder. Forfatterne har dog selv – som allerede nævnt – holdt sig til en mere traditionel periodeinddeling og har opfattet perioden 1870–1914 som hovedindustrialiseringsperioden. Fremstillingen af virksomhedsudviklingen er i øvrigt heller ikke helt så utraditionel, som forfatterne vil gøre gældende. Det gør den nu ikke mindre interessant. Det skal også straks tilføjes, at forfatterne skriver en hel del mere om industriens bygninger og lokalisering end normalt i industrihistoriske oversigter, nogle gange med så mange detaljer, at det skaber vanskeligheder for ikke odenseaneren at kunne følge rigtigt med – og dette på trods af et rigeligt kortmateriale.

En stor del af bogens indhold er koncentreret omkring de sociale forhold, først og fremmest boligforhold. De tre forfattere er påfaldende optimistiske i deres vurdering af hvordan industriarbejdernes situation forbedredes i den undersøgte hundredeårsperiode med stigende realløn og stadigt forbedrede sociale forhold. Typisk boede en arbejderfamilie i 1930'erne i et nybygget etagehus i en to- eller treværelses lejlighed med i hvert fald elektricitet og WC. I kontrast hertil står arbejderboligerne på 20–30 m² og med et pauvert udstyr ved midten af 1800-tallet. Også arbejdspladserne bestod i 1930'erne meget ofte af nybyggede fabrikker, indrettede efter de særlige krav den pågældende produktion stillede, med gode belyningsforhold og adskilt fra byens boligkvarterer. De tidlige fabrikker blev ofte grundlagt i gamle bygninger, der generelt var meget dårligt egnede til det nye formål. Samtidigt medførte udviklingen større afstande mellem bolig og arbejde, dog i slutningen af 1930'erne endnu med gode muligheder for at vælge bolig med hensyntagen til arbejdspladsens beliggenhed. I mange henseender forandres dagligmiljøet i byen: de kollektive transporter udvikles, arbejdstiden sættes ned, og der udvikles f.eks. helt nye spisevaner. Det må være tilladt endnu en gang at bemærke hvor meget af det nye der fremkommer i perioden efter ca. 1900.

Forfatterne har åbenbart haft den ambition at være så konkrete som muligt i deres analyse, formentlig for dermed at kunne nå en så stor læserskare som muligt. Det er naturligvis i sig selv ikke nogen fejl, men eftersom de tillige har haft et højt videnskabeligt ambitionsniveau skabes der nok alligevel en konflikt mellem de to mål. Videnskabeligt ville bogen have vundet ved mere præcise problemformuleringer og en noget højere grad af systematik i analysen. Bogen er vel heller ikke helt fri for den slags glæde over kilderne, der fører til at historikeren nogle gange bliver sine kilders fange, og glemmer at en kilde trods alt blot er et hjælpemiddel til at gennemføre en analyse af historiske sammenhænge.

Den fælles disposition giver stort set en god kontinuitet imellem perioderne. Men der kan i hvert fald konstateres en undtagelse fra dette prisværdige forhold. Således har Boje for sin periode konstrueret en serie over arbejdetallet for hvert år, der kun udgør en del – omend en stor del – af det totale antal, og som næsten udelukkende gengives i indeksform. Dels savnes hos Boje selv en vurdering af i hvilken grad den ikke medtagne del af totalpopulationen eventuelt kan have skiftet i betydning under perioden. Dels umuliggøres en direkte sammenligning med den efterfølgende tid, hvor der bruges absolutte tal fra den officielle statistik, hvilket er så meget mere beklageligt, som jo netop de første årtier efter år 1900 danner en særligt interessant periode.

Kritiske bemærkninger i en boganmeldelse behøver givetvis ikke at betyde, at anmelderen generelt forholder sig kritisk til den anmeldte bog. Dette gælder i eminent grad for den aktuelle bog. Der er tale om en solid forskningspræstation, der har afkastet værdifulde og interessante resultater. Det viser bl.a. hvor meget der kan nås ved at anlægge et regionalt aspekt, der også har en generel interesse.

Carl-Axel Nilsson

JEPPE TØNSBERG: *Industrialiseringen af Lyngby. Træk af byens udvikling 1840–1916.* Lyngby-Bogen, udg. af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune, 1984. 192 sider.

I løbet af 1984 er der – først og fremmest som en følge af Statens humanistiske Forskningsråds projekt »Industrialismens bygninger og boliger« – udkommet en række monografier af forskellige danske bymiljøers industrihistorie. Her kan nævnes *Hans Chr. Johansen* m.fl.: *Fabrik og bolig, Det industrielle miljø i Odense 1840–1940* (1984), *Ole Hyldtoft*: *Københavns industrialisering* (1984) og *Jørgen Burchardt*: *Provinsindustri* (1984). Desuden er der i de sidste par år blevet publiceret meget stof om andre byers industrielle historie: Aalborg, Esbjerg, Holstebro, Helsingør, Køge, stationsbyerne m.fl. Alt sammen har det bidraget til i løbet af forbløffende kort tid at give et nyt og meget mere nuanceret billede af Danmarks industrialisering. Tidligere tiders diskussion af tidspunktet for »det industrielle gennembrud« kan nu afløses af en grundigere debat om de forskellige bymiljøer og virksomhedstypers rolle i den nationale og internationale udvikling henimod den industrielle kapitalisme.

»Industrialiseringen af Lyngby« passer fortrinligt ind i den nye industrielle Danmarkshistorie. Ikke alene er det et grundigt og sobert stykke lokalhistorie, men forfatteren formår også at fastholde perspektivet til de større sammenhænge. I den første del af bogen beskrives Lyngby som by, både fysisk med billeder og kort, og demografisk, med brug af folketællinger og statistik. Vi ser billedet af et bondesamfund, der langsomt gennem 16- og 1700-årene får tilføjet elementer af såvel merkantilistisk industri ved Mølleåen som københavnsk landliggerliv – et resultat af romantikkens nye sans for egnens natur. Denne dobbelthed bevarede Lyngby til vort århundrede: på den ene side bliver det en af landets vigtigere industrisamfund, på den anden side bevarede Lyngby sin status som attraktiv boligområde. Forfatteren benytter her lejligheden til at diskutere Lyngby i forhold til andre bysamfund. For 1800-årenes vedkommende konkluderer han, at

Lyngby på mange måder var en faktisk købstad med betydelig oplandsfunktion – og dette præg bevarede byen meget længe. I et senere kapitel, hvor Tønsberg analyserer byens kvarterudvikling, ser man klart, i hvor høj grad Lyngby blev struktureret som en købstad – med industrikvarter ved banen, arbejderkvarter i en bestemt retning, fattigkvarter i den ældste bebyggelse, villakvarter i de mest naturskønne områder samt borgerlig etagebebyggelse ved stationen. Med sit stærke islæt af pendlere og københavnsk indflydelse bliver billedet af Lyngby dog helt specielt. Byen kan hverken rubriceres som stationsby, forstad eller købstad. Netop derved bliver analysen af industrialiseringen af speciel interesse, fordi vi her præsenteres for et anderledes miljø.

Beskrivelsen af Lyngbys industrielle udvikling baserer forfatteren på perioder, hvorunder de i disse perioder skabte industrier gennemgås. Hovedtrækkene i Lyngbys industrialisering er: Først to perioder med lokalt baseret industri, jernstøberier, teglværk m.m., som varer ved til langt op i 1880'erne. Med start i 1880'erne sker der efter 1891 et industrielt gennembrud i Lyngby. En lang række store industrier grundlægges og udbygges stærkt. Flere af disse var på landsplan de væsentligste inden for deres branche; de to gardinfabrikker producerer således inden 1914 90% af landets gardiner. De nye industrier indrettedes også fra starten i anselige bygningskomplekser, hvoraf enkelte endnu er bevaret. Endelig var det et særtræk ved Lyngbys industrier i perioden 1890–1910, at de i høj grad var organiseret som interessent- eller aktieselskaber, samt at adskillige blev ejet og ledet fra København eller andetstedsfra. Når 1916 er valgt som slutår for undersøgelsen, skyldes det dels, at det første industrielle gennembrud da var afsluttet, dels at den årlige industrielle produktionsstatistik påbegyndes i 1916.

Det er påfaldende, i hvilken grad Lyngbys industriudvikling i disse år ligner udviklingen i to andre industrielle bymiljøer, Vejle og Esbjerg, hvis industrier også i højere grad end i andre købstæder opbyggedes inden for en kort periode af kræfter udefra. Det var et tegn på en ny arbejdsdeling, som gik over både regionale og nationale grænser. Årsagerne til, at Lyngby fik en rolle i dette »store« mønster var flere: Der var jernbane og – i modsætning til København – billige og velbeliggende grunde. Der var rigeligt med vand til virksomheder inden for tekstil, farvning, papir m.m. Og der fandtes et veletableret, alsidigt bymiljø med visse gamle industritraditioner.

Forfatteren nævner flere gange den betydning, de gamle industrier fra 1700-årene ved Mølleåen havde for et »industrielt miljø« i Lyngby. Det er dog et spørgsmål, hvor meget dette betød. Ingen af Lyngbys nye industrier var udgået fra de gamle Mølleåværker, og det er ikke påvist, om der faktisk skete en strømning af »industrivante« arbejdere fra de gamle industrier til de nye – tværtimod synes folketællingernes oplysninger om arbejderbefolkningen at tyde på, at de færreste kom fra den nærmeste egn – snarere fra København eller det øvrige land. Alt i alt var Lyngbys industrialisering nok resultatet af en kombination af nærheden til København, de billige grunde, ferskvandet, samt fornemmelsen af, at det ikke var »helt ude på landet«. Og det sidste havde nok betydning for muligheden for at tiltrække kvalificeret personale.

Forfatteren skriver selv i indledningen, at det fremlagte materiale især handler om de fysiske rammer omkring samfundsudviklingen, og at der tilbagestår en lang række forskningsopgaver: nærmere undersøgelser af arbejderforhold, fagforeningsforhold, arbejdermiljø og socialt miljø. Noget af dette har forfatteren som flittig lokalhistoriker allerede beskrevet i andre årgange af Lyngby-Årbogen

(f.eks. om arbejderbyggeföreningen »Frem« 1980). Men alligevel er »Industrialiseringen af Lyngby« også i sig selv en alsidig belysning af industrisamfundet Lyngby med et godt overblik og et bredt helhedssyn, hvori industri, mennesker, bysamfund og fysisk miljø er føjet fint sammen.

Peter Dragsbo

TH. SØRENSEN: Social-statistiske undersøgelser over byarbejderen og landarbejderen levevilkår, arbejdsulykker, børnedødelighed og økonomisk og erhvervsbetonet dødelighed i anden halvdel af det 19. århundrede. Indledt med en biografi over Th. Sørensen og en bibliografi over hans forfatterskab ved ERIK STRANGE PETERSEN. Bind I-II. Kbh., Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1984. 263 og 456 s.

Gennem en menneskealder satte Th. Sørensen (1839–1914) sit præg på dansk socialpolitik principper og praksis i et omfang, der tåler sammenligning med K. K. Steinckes indsats. Som praktiserende læge i Hobro 1869–92 engagerede han sig i byens og egnens sociale og politiske udvikling. Efter sygekasselovens vedtagelse blev han 1892 udnævnt til sygekasseinspektør, et hverv han var næsten selvskreven til i kraft af sit arbejde i den lovforberedende kommission. Det blev hans opgave at udfylde lovens bestemmelser. Han gjorde dette på en måde, der vandt ham respekt langt ud over hans oprindelige, konservative miljø. Navnlig vandt han arbejderbevægelsens tillid, og han blev senere en naturlig centrumsfigur i den kommission, der forberedte loven om statsanerkendte arbejdsløsheds-kasser. Ved dens vedtagelse 1907 blev han udnævnt til arbejdsløshedsinspektør. Sammen med ledelsen af De samvirkende Fagforbund udformede han principperne for A-kassernes funktion.

Th. Sørensens forudsætninger for dette virke var et omfattende socialstatistisk arbejde i 1880'erne. Mest kendt og benyttet i vore dage er vel »Et Bidrag til Belysning af Kjøbstadsarbejdernes Vilkaar« (1880) og »Markarbejdernes Vilkaar i jyske Hedeamter« (1881). Men hans interesse udvidedes til brede nationale undersøgelser af arbejdsulykker og deres årsager, af børnedødeligheden i forskellige befolkningslag og de økonomiske forholds og beskæftigelsens indflydelse på dødeligheden. Disse pionerarbejder er nu samlet og genudgivet af Kildeskriftelskabet. De viser Th. Sørensen ikke blot som indsamler af statistiske data, men tillige som en både nøgternt ræsonnerende og engageret formidler af sine resultater.

Til denne udgave har Erik Strange Petersen udarbejdet en bibliografi over Th. Sørensens forfatterskab og skrevet en fortræffelig biografisk indledning (s. 7–52). Her gennemgås grundigt og klart Th. Sørensens virke i Hobro, udformningen af hans socialkonservative og dybt moralske holdning og hans indsats i de to nævnte inspektorater. Strange Petersen viser, hvilken snæver sammenhæng der var mellem hans grundholdninger, socialstatistiske arbejder og socialpolitiske praksis. Han blev med Marcus Rubins ord en »social demokrat med dybtgående interesser for de arbejdende klassers ve og vel« (s. 35). Med sin overbevisning om nødvendigheden af (stats)hjælp til selvhjælp kunne han mødes med socialdemokraternes krav om en statsliggørelse af den sociale forsyning. I skæringspunktet mellem disse opfattelser udformedes i virkeligheden grundlaget for velfærdspoli-

tikken i anden halvdel af vort århundrede. Med denne genudgivelse af hans vigtigste arbejder og med Strange Petersens velskrevne indledning har Th. Sørensen omsider fået sin fortjente plads i historien om dansk socialpolitikks udformning.

Niels Finn Christiansen

ANNA JORUNN AVDEM:... gjort ka gjerast skulle. Om arbeid og levevilkår for kvinner på Lesja ca. 1910–1930. Oslo, Universitetsforlaget, 1984. 344 s. Ill.

ANDERS BRÄNDSTRÖM: »De kärlekslösa mödrarna«. Spädbarnsdödeligheten i Sverige under 1800-tallet med särskild hänsyn till Nedertorneå. Acta Universitatis Umenses. Umeå, 1984. 271 s. Ill.

Helene Dideriksen's dagbog og breve 1875–1891. Udgivet ved BODIL K. HANSEN under medvirken af EVA AUKEN og AA. H. KAMPP. Landbohistorisk Selskab. Kbh., 1984. 320 s. Ill.

Alle tre bøger behandler forskellige sider af den agrare udvikling fra ca. 1800 og frem til 2. verdenskrig. I »De kärlekslösa mödrarna« undersøger Anders Brändström den faldende børnedødelighed, som satte ind i Sverige fra 1810, hvilket medførte en enorm befolkningstilvækst, som ikke kun førte til forarmelse af landbefolkningen og til urbanisering, men også til en omlægning af landbruget. Denne opbrudsperiode i Danmark skildres af gårdejerdatteren fra Møn, Helene Didriksen, som skrev dagbøger fra sit 14. år og indtil sin tidlige død som 31-årig. Landbosamfundets forandring i de sidste årtier af det 19. århundrede skildres her med kvindeøjne og viser, at historiske begivenheder påvirker kvinders liv anderledes end mænds. Denne kendsgerning tegner sig ligeledes klart i Anna Avdem's lokalundersøgelse af kvinders arbejde og levevilkår ca. 1910–1930.

Avdem stiller spørgsmålstegn ved, om »det store hamskifte«, dvs. landbrugets forandring, betød det samme for kvinder som for mænd, og hun når faktisk den konklusion, at der for kvindernes vedkommende ikke var tale om noget hamskifte før efter 1945, hvor den stigende professionalisering bragte mænd ind i kreaturdriften og mælkebehandlingen, områder som hidtil havde været kvindedomineret; f.eks. bevarede kvinderne i Norge i modsætning til Danmark arbejdet som mejersker indtil 1945. Avdem kommer til dette resultat gennem en undersøgelse af husholdsstrukturen og kvindearbejdet. Selvhusholdning og naturaløkonomi var i hele perioden lige så vigtig og fremtrædende en tendens som pengeøkonomi og fremstilling af varer med salg for øje. Husarbejdet og forædlingsarbejdet ændrede sig ikke ret meget under denne første omlægning af landbruget: kvindearbejdet var produktivt og nødvendigt, hvilket får Avdem til at konkludere, at forholdet mellem kønnene var komplementært og ligeværdigt, ligesom hun hævder at de sociale forskelle (mellem madmor og pige, mellem kvinder på store og små brug) ikke var særligt store. Mens hendes teser om, at indhold og datering af hamskiftet må ændres, og at det bliver nødvendigt at inddrage hjemmesfæren og reproduktion, forekommer rimelige, er hendes synspunkter på den sociale og kønsmæssige lighed mere problematiske. Skulle kvindeundertrykkelsen først være kommet til Norge efter krigen og med den stigende pengeøkonomi? Muligvis skyldes harmonien kildemateriale og metode, dels den funktionalistiske analyse af

husholdstrukturen, dels det mundtlige materiales tendens til at se harmoni snarere end konflikt både mellem klasser og køn. Avdems informanter beretter om stærke og selvstændige kvinder, og det er sikkert ikke forkert, men ligeværdigheden havde også den side, at kun mænd arvede gården, at det var kvinderne der flyttede ind hos svigerfamilien, og at man så frem til at få en arving, en søn.

Helene Didriksen kunne til gengæld godt se, at der var forskel på køn i landbrugssamfundet. »Mændene kan stride for Retten, men vi Kvinder har kun Ret til at græde«, således skrev den 17-årige Helene i sin dagbog i 1877. Anledningen var, at ministeriet havde sendt rigsdagen hjem og at en »professorisk« finanslov var i vente, ja Helene ventede intet mindre end krig. Så slemt gik det ikke, men selv havde hun sine kampe med faderen og det patriarkalske samfund, som Helene både kunne se og fik at føle. Dagbogskriveren var i opposition og derfor måske nok atypisk desværre, for en typisk kvinde i datiden havde næppe været så levende en deltager og kritiker af samfundet, endside haft selvværd nok til at berette om sit liv. Om hun har gemt sine optegnelser vides ikke, men det fremgår af indledningen, at faderen fjernede alt, hvad han kunne finde af Helenes skrivelser og ejendele og gravede det ned i hønsegården. Men gennem årene blev noget af materialet fundet af Helenes efterkommere, en af dem har medvirket ved udgivelsen af dette spændende materiale. Helenes far, Diderik, var noget af en patriark, selv om han efter datidens målestok var en oplyst mand, der fulgte med i udviklingen indenfor landbruget. Hun voksede op i et engageret grundtvigsk miljø og kom som sine søstre på den nærliggende højskole, Rødkilde, deltog ikke kun aktivt i skole- og foredragsaktiviteterne, men også i den politiske debat i både skrift og tale. Helene burde have været et mønstereksempel på, hvad den agrare kulturrevolution kunne udrette, hvis ikke det havde været, fordi hun var af hunkøn. Hun gjorde nemlig det højskolen har lært hende, men dermed blev hun for selvstændig af en kvinde og datter at være. Helenes ønsker om at skabe sig en selvstændig tilværelse blev absolut ikke billiget af faderen, hans ideer med hende var at hun skulle giftes. Hun fik ikke lov til at flytte for sig selv eller til at blive lærerinde, en plan hun fik efterhånden som sygdom gjorde det sværere og sværere at deltage i gårdens arbejde. Først da den yngre søster giftede sig fik hun lov til at købe hus, som hun dog ikke nåede at flytte ind i, før hun døde i 1891. En tragisk historie kan man sig, men på mange måder også opløftende. Helene har en fantastisk evne til at få noget ud af de ting, der foregår omkring hende, og vi får på det nærmeste et indblik i hele verden. Helene korresponderer med slægtninge i Amerika, så denne kilde når mange steder rundt ved ikke kun at give et indblik i tidens politiske og kulturelle strømninger, men også i kvindernes problemer og dagliglivets historie. Vi får en detaljeret viden om datidens kvindearbejder, slagtning, vask, malkning. Vi følger landbrugets omlægning fra korn til animalsk produktion, udvidelsen af sukkerroedyrkingen og kreaturdriften, der dog ikke blev begejstret modtaget af Helene, der var vegetar, sandsynligvis på grund af sin sygdom. Brevene er underligt nok mere spændende at læse, mere vurderende end dagbogen, hvis stil er kortfattet og opremsende.

I overensstemmelse med norsk tradition, som Ed. Bull om nogen har været med til at skabe, bruger Avdem beretninger, både interviews, som hun selv har taget, samt andre mundtlige kilder. Hertil har hun også benyttet statistisk materiale. Her går Brändström modsat til værks. Han bruger først og fremmest mikro-demografiske metoder og har hentet sit materiale fra den demografiske database på Umeå universitet, hvortil han har indleveret sin doktorafhandling.

Som hos Avdem er der tale om en lokalundersøgelse, men primært med en kvantitativ tilgang, hvilket emnet, den demografiske transitions første fase, den faldende spædbørnsdødelighed, vel også lægger op til. Men det er hans fortjeneste at det lykkes ham at finde en fin balance med det kvalitative materiale.

I det hele taget er undersøgelsen meget nuanceret også i sine forklaringer. Brändström finder ud af, at det var fraværet af amning, som var årsag til den høje spædbørnsdødelighed i lokalområdet (40% omkring 1820). Børn i landdistrikterne fik lige fra fødslen sur komælk af diehorn, hvorfor mange døde i 2. til 3. uge af diarré. Med amningens udbredelse, fremmet gennem oplysning, blev børnedødeligheden halveret over en 50 årige periode. Ved at sammenligne med andre lokalområder, hvor børn blev ammet, men mange døde, må han dog konkludere, at det er vigtigt at fastholde kompleksiteten i mortalitetsnedgangen. Dødelighedsfaldet tolkes som »en påvirkelig social proces«, hvor amning, spædbarnepleje og hygiejne spiller ind, selv om rammerne er bestemt af økonomiske og sociale forhold. Denne konklusion når han ikke kun til gennem en kvantitativ analyse, men også ved at undersøge udviklingen indenfor folkeoplysningen, hvor propagandaen for amning og bedre spædbørnspleje tog til. Desuden har han et kapitel, hvor han forsøger at kortlægge mødrenes rolle. Det, der kendetegner de familier, hvor der dør mange børn, er bl.a. at mødrene enten er unge eller gamle, samt at de føder børn i en meget kort periode og med korte intervaller. Dermed kommer fertiliteten i fokus, og undersøgelsen støder på sin egen begrænsning ved kun at fokusere på den ene side af den demografiske transition, faldet i dødelighed og undlade at se på den faldende fertilitet. Netop fordi Brändström så meget betoner, at der ikke findes én forklaring, men flere, kunne det faktum, at kvinder føder færre børn give disse bedre overlevelseschancer. Forfatteren polemiserer mod det standpunkt, at den høje dødelighed blandt spædbørn skulle skyldes mødrenes manglende kærlighed, men måske betød det noget, når der var færre småbørn om at dele moderens kærlighed. Også denne undersøgelse er med til at relativere, hvad vi forstår ved vigtige historiske begivenheder og fænomener. Tog de sociale forandringer fra slutningen af det 19 århundrede og som har formet det samfund vi lever i nu, ikke netop sin begyndelse i mortalitetsnedgangen? Brändström siger det ikke så direkte, men jeg tror, der er meget om snakken.

Bente Rosenbeck

HENNING POULSEN: Fra Krig til krig, 1914–1945. Aschehougs Verdenshistorie 13. Redaktører Knut Helle, Jarle Simensen, Sven Tägil og Kåre Tønnesson. Oslo, H. Aschehoug, 1982. 272 s. Ill.

Henning Poulsens afsnit i denne store verdenshistorie er et velskrevet bidrag til tidens oversigtslitteratur. Fremstillingen er præget af megen kontant viden og en høj grad af præcision. Historien forsvinder ikke i strukturer eller teoretiske rammebeskrivelser, men består af kød og blod, dvs. den beskæftiger sig indgående med de mange farverige historiske personligheder og den ofte meget forskellige udvikling i de mange lande og områder. Bogen dækker alle dele af samfundslivet – forholdet mellem staterne, økonomien, leveforhold, partiudviklingen og kulturen i bred forstand. Der er udførlige afsnit om ikke-europæiske forhold. Bogen er

rigt illustreret, både med fotos og historiemalerier. Der er mange kort. Indtrykket af de enkelte sider er måske endda vel flimrende, for ud over teksten er der lange billedtekster samt særlige afsnit i indramning, hvor personer, begreber eller enkeltbegivenheder behandles. Undertiden er man i vildrede med, hvor på siden man bedst begynder sin læsning. Der kan være gentagelser i den egentlige tekst og billedtekst (f.eks. s. 39), og det sker også, at de to tekstformer ikke er helt enige (s. 188).

Det har åbenbart ikke været sigtet at give en diskuterende fremstilling. Kun få steder får man indtryk af, at forfatterens version er en af flere mulige. Med forfatterens tidligere produktion in mente kan det ikke undre, at afsnittet om fascismen og nazismen i større grad end de øvrige afsnit giver indblik i forskningsdebatten. Her mærkes dyb fortrolighed med speciallitteraturen og her leveres indirekte mange polemiske hug mod altfor udbredte, primitive opfattelser af disse fænomener.

Det er svært af fremhæve nogle afsnit frem for andre, for stort set får læserne god besked på alle områder. Stofmængden taget i betragtning må det siges at være lykkedes meget fint. Forfatteren konstaterer med rette, at Europa 1914–45 nok blev svækket, men at det på ingen måde var i ubrudt nedgang. Bare for en 15–20 år siden var de fleste udenlandske verdenshistorier uvægerligt præget af synspunktet om Europas nedgang. Det har ændret sig i de senere år, og dette værk er udtryk for samme tendens. Ligeledes i polemik mod synspunkter om sociale revolutioners store betydning betoner forfatteren, at nationalismen var den stærkeste faktor i perioden. Den tredje centrale faktor, der fremhæves, er massernes voksende betydning i politik, således som det også sås i fascismen.

Det ville være sært, om der ikke var fejl i et værk af denne karakter eller opfattelser, som kan diskuteres. Jeg vil pege på nogle få. Da teksten synes at være skrevet senest 1981 (s. 251) kan det undre, at litteraturoversigten, bortset fra temaet fascisme-nazisme, mest henviser til ældre værker. Det mærkes undertiden i fremstillingen: Udenrigsminister Curzon var ikke formand for nogen kommission, der skulle fastlægge en polsk-sovjetisk grænse, men hans navn stod i 1920 på et telegram, der – iøvrigt på en uklar måde – greb tilbage til et forslag fra 1919 om en foreløbig, administrativ polsk minimumsgrænse (s. 56). Den franske indgriben i Sydrusland skete *efter* våbenstilstanden november 1918, men ophørte i forbindelse med mytterier april 1919 (s. 80–81). Statschefen J. Pilsudski sejrede august 1920 ikke over russerne ved fransk hjælp. Der var ingen franske tropper, og krigsplanen var polsk. Lederen af den franske mission i Polen, General Weygand, havde tværtimod ordre om at styrte Pilsudski (s. 82). Arbejdsbøger blev indført i Sovjet allerede i 1931 (s. 90). Italien meldte sig først ud af Folkeforbundet december 1937, dvs. *ikke før* Den Spanske Borgerkrig, men længe efter dens start (s. 180). Kong Alfonso XIII abdicerede ikke i 1931, men forlod landet. De spanske socialister var netop *ikke* medlemmer af Folkefrontsregeringen foråret 1936 (s. 180). Bombningen af Guernica fandt sted 26. april 1937 (s. 181). De polske og ungarske krav blev ikke tilgodeset i Münchenaftalen. Polen gennemtvang sine krav ved et ultimatum og påfølgende militær besættelse. Ungarn måtte vente til en tysk-italiensk voldgiftsfgørelse 2. november 1938. Billedteksten til Hitler-N. Chamberlain brevvekslingen er tydeligt for enhver forkert (s. 185).

Nogle væsentlige forhold omtales ikke. Det gælder terroren allerede i Lenins tid (1917–24), der ellers er veldokumenteret i nyere forskning. Det omfattende slavearbejde i Stalins GULAG forbigås i tavshed. Sovjets rolle under Warszawa-

opstanden 1944 diskuteres ikke. Der er ingen omtale af rigskansler H. Brünings (1930–32) restaurationspolitik og dens betydning for overgangen mellem Weimardemokrati og Hitlerdiktatur. Hitlers aftale i 1933 med Vatikanet nævnes ikke. I diskussionen om oberst Hossbachs notat 5. november 1937 undlader forfatteren at nævne, at de militære direktiver om Tjekkosllovakiet blev ændret lige efter (s. 183). Udskiftningen i den tyske hærledning februar 1938 nævnes sært nok heller ikke. Begge træk ville ellers styrke den forskningsretning, der modsat A. J. P. Taylor finder Hitlers politik aggressiv. Beskrivelsen af Polens politik foråret 1939 er ikke holdbar. Den polske ledelse var afvisende før den engelske garanti blev givet i marts 1939, og den var efter den tid smidig nok til selv at foreslå et kompromis om Danzig (polsk-tysk fællesstyre). Hitler var dog ikke interesseret. Det var således ikke polsk stejthed, der førte til Hitlers angreb 1. september. S. 245–46 ses en udførlig omtale af Churchills forslag om en procentfordeling af indflydelse i dele af Østeuropa den 9. oktober 1944. Men der er ingen omtale af, at russerne i forhandlingerne den næste dag ønskede nogle af de procentsatser ændret i sovjetisk favør, f.eks. angående Ungarn. Der var derfor næppe heller en engelsk-sovjetisk forståelse om magtfordelingen i Østeuropa.

Disse kritiske bemærkninger skal ikke tilsløre, at dette bind i Aschehøugs Verdenshistorie iøvrigt er et meget solidt og kyndigt skrevet værk. Og det letlæste norske sprog bør bestemt ikke afholde nogen fra at læse det.

Kay Lundgreen-Nielsen

AUGUST WIEMANN ERIKSEN: Eksportrådgivning i Danmark 1910–1921. Privat eller statslig opgave. Striden i erhvervsorganisationer og centraladministration om oprettelse af et statsligt oplysningsorgan for eksporterhvervene. Administrationshistoriske studier bd. 9, udgivet af Rigsarkivet. Kbh., G.E.C. Gads Forlag, 1984. 198 s.

I Rigsarkivets sobre og vidtfavnende serie om forskellige sider af ældre dansk civiladministration er det 20. århundrede repræsenteret med et ganske spændende emneområde: det private erhvervslivs relationer til den offentlige sektor. Området er meget aktuelt og har både et magtmæssigt aspekt af styring og gensidig kontrol og et økonomisk aspekt af tilskud og samvirke i fælles interesse. Emnet kan give anledning til overvejelser over så centrale og diskuterede emner som korporative elementer i statens ledelse, bureaukratisering, organisationsdannelse, sammenhængen mellem udenrigsøkonomiske og andre udenrigspolitiske områder, og i kronologisk sammenhæng spørgsmålet om tiden omkring 1. Verdenskrig som et gennembrud for en række af vor tids karakteristiske samfundstræk.

August Wiemann Eriksen går imidlertid forsigtigt og konkret til værks. Kun i en kort indledning gør han opmærksom på, at han har fat i et hjørne af de store debattemner (s. 11–12), og han refererer desværre ikke meget til dem sidenhen. I stedet følger han grundigt, omend relativt snævert, forhandlingerne i organisationer, rigsdag og en nedsat kommission om den præcise udformning og ministerielle placering af dansk eksportrådgivning. Han kan her fremlægge nyt materiale fra ministeriers, organisationers, partiers og privates arkiver og derved kaste lys over

de stærke personligheder i tidens erhvervsliv og politik, og over de ofte nye erhvervsorganisationer, deres interesser, strategi og styrke.

Efter gennemgangen af de langstrakte overvejelser og forhandlinger kan Wiemann Eriksen konkludere, at Udenrigsministeriet og Industrirådet fik en afgørende indflydelse på oprettelsen af oplysningsbureauet under Udenrigsministeriet i 1921, medens Grosserersocietetet og især Handelsministeriet havde mindre vægt.

Den foreliggende bog er som en velunderbygget detailstudie med til at danne et sikrere grundlag for forståelsen af periodens organisations- og administrationsforhold og de involverede gruppers og enkeltpersoners opfattelser af forholdet mellem stat og erhvervsliv, men det overlades til læseren at drage videre konklusioner. Selvom det måske kan være forfriskende, at ikke enhver bog om et mindre emne sætter alle sejl til for at placere det i mange og store sammenhænge, havde det e.m.m. været naturligt, om forfatteren i betragtning af sin store viden om perioden havde været mindre tilbageholdende med perspektiverne.

Carsten Due-Nielsen

HELLE-MONETTE KLEIN OG KELD SØGAARD CHRISTENSEN: Husmandshjemmet.

Kultur og bevidsthed blandt jyske husmænd i 1930'erne. Landbohistorisk Selskab 1984. 104 s. 70 kr.

GUNNAR SOLVANG: Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925–80. Landbohistorisk Selskab 1984. 268 s. Ill. 148 kr.

»Husmandshjemmet« og »Husmandsliv« bygger begge på specialeafhandlinger ved henholdsvis danskstudiet og etnologistudiet ved Københavns Universitet. Bøgerne har det til fælles, at de beskæftiger sig med husmandsbefolkningens livsforhold i det 20. århundrede, efter at husmandsbruget – økonomisk, socialt og politisk – var blevet en faktor i dansk landbrug. Begge søger de at afdække noget af det hverdagsliv, der levedes i de mange små hjem, under den organisationspolitiske overflade. I deres tilgangsvinkler er bøgerne imidlertid meget forskellige. Mens Klein og Christensen især har interesseret sig for hvilke holdninger og værdinormer der prægede husmandsbefolkningen i 1930'erne, har etnologen Gunnar Solvang så at sige gravet sig ned i et lokalområde, nemlig Rønhavekolonien på Als, hvor han har kortlagt 27 husmandsfamiliers livsforløb helt frem til 1980.

»Husmandshjemmet« var også titlen på de jyske husmandsforeningers blad, der i 1930'erne udkom i o. 10.000 eksemplarer. Forfatterne har udvalgt årgangene 1934–37, og har her specielt studeret de afsnit, der vedrører arbejde og fritid, hjem og familie. Især i de digte og sange, som lejlighedsvis tryktes i bladet hylledes egenskaber som flid og arbejdsomhed, sparsommelighed og en vis asketisk livsførelse i det hele taget, og forfatterne finder, at disse »dyder« stod i skarp kontrast til den virkelighed, der i 30'erne omgav husmandsbruget. Ikke blot levede mange husmandsfamilier på et meget beskedent eksistensgrundlag, ofte ringere end i hvert fald ufaglærte arbejdere i byerne. Mange husmandsbrug havde for lidt jord, og udstykningen af nye jordlodder kunne på ingen måde

dække behovet hos den store gruppe af landarbejdere, der da også i betydeligt omfang drog ind til byerne i håb om at skaffe sig arbejde. Når man alligevel i bladets spalter kunne læse om glæden ved arbejdet og livet på landet, samt lykken ved det lille husmandsbrug, er det derfor spørgsmålet om, hvorvidt dette skyldtes, at husmandsbevægelsen levede i fortiden – i en »usamtidig bevidsthed« – som forfatterne lidt nedladende hævder? Måske de netop følte, at de trods alt have fået »foden under eget bord« og derved erhvervet en social position, der distancerede dem fra landarbejderklassen! Endelig spiller det nok også ind, at en del husmandsfamilier havde familiemæssige rødder i gårdmandsfamiliernes rækker.

Holdningen til bylivet har forfatterne søgt at afdække gennem analyse af de to film »Storbyens blændværk« og »Mulden drager«, som produceredes i et vist samarbejde med husmandsforeningerne. Alene titlerne fortæller, at filmene havde et propagandamæssigt sigte: at afsløre storbyens fordærvedhed og farer samt påpege landlivets grundlæggende sunde væsen. Ikke mindst mulighederne for at erhverve en statshusmandslod gøres der meget ud af i den sidste film, hvor selveste formanden for Statens Jordlovsudvalg, Niels Frederiksen, optræder i forbindelse med Dragsholm-udstyknngen i 1937.

»Husmandshjemmet« er en lille velskreven bog og dens iagttagelser er interessante, men spørgsmålet er dog, hvor vidtgående slutninger man med rimelighed kan drage af det anvendte kildemateriale? Der kunne sikkert også dengang være ganske langt mellem den ideologiske fernis, som den præsenteres i organisationsblade og på film, og så den jævne hverdag ude i husmandskolonien.

Her kommer Gunnar Solvangs bog så til hjælp. Undersøgelsen af Rønhavekolonien er et fortrinligt stykke lokalhistorie, en »case-study« i husmandsbevægelsens historie i de specielle sønderjyske rammer, der gjaldt efter genforeningen i 1920. Domænegården Rønhave på Als overtoges af staten og blev i 1925 udstykket i 27 jordrentebrug (efter 1919-lovene). Bogen følger nu de enkelte husmænd fra lodtrækningen om de enkelte lodder, over byggeriet, indkøb af redskaber og det ofte utrolige slid, der måtte præsteres i de første år. Pionergenerationen her kom overvejende fra arbejder- og håndværkerhjem, nogle havde været i tysk krigstjeneste. De var derfor gennemgående fattige og søgte at holde udgifterne nede ved bl.a. at deltage i byggeriet, hjælpe hinanden med markarbejde (samspænd) og måtte i adskillige tilfælde derudover tage ekstrajobs ved mælkekørsel o.l. Både økonomisk og socialt udgjorde de en enhed, også i forhold til det øvrige sogn, der domineredes af gårdmændene og hvor i hvert fald nogle så skævt til de nye husmænd, som stillede krav om bl.a. skole m.m., hvorimod de ikke tilføjede sognet noget væsentligt skattegrundlag. Koloniens hovedproblem var, at lodderne fra begyndelsen af var for små (5–6 ha) til, at en familie kunne leve af den, men trods gentagne henvendelse til Statens Jordlovsudvalg, skete der først i 1950 enkelte mindre udvidelser, ligesom man fik et militært område til fællesgræsning. 1930'ernes krise var hård ved husmændene. I 1931 havde kun 4 ud af de 27 betalt deres terminsydelse til tiden. Nogle solgte ud af besætningen, mens andre stiftede gæld, der enten blev tilskrevet hovedstolen eller afviklet ved akkord. Netop akkordordningerne kompliceredes ved, at det ofte var nærtstående slægtninge, som var kreditorer. For andre blev det et spørgsmål om ære! Når husmændene alle blev siddende, skyldtes det at jordrentebrugene var statejendom, og derfor ikke kunne udpantes. Hertil kom, at pionergenerationens husmandsbrug havde en høj grad af selvforsyningsøkonomi.

I årene 1945–65 skete et gradvist generationsskifte. Det er tankevækkende at kun i 7 tilfælde blev husmandsbruget i familien ved søns eller datters (svigersøns) overtagelse. Var det mon sporene fra barndommen, der afskrækkede, eller var det et »tidens tegn«? De gamle fik en aftægsordning og blev i de 7 tilfælde boende i en tregenerationsfamilie deres tid ud. I de øvrige tilfælde flyttede man til en passende bolig, ofte i nærheden af eller i Sønderborg. Som helhed var andengenerationen bedre stillet end pionererne. De fleste kom fra gårdmands- eller husmandshjem og var altså fortrolige med landbruget. Både aldermæssigt og geografisk blev spredningen større, omend de fleste stadig kom fra Sønderjylland. Det er derfor ikke mærkeligt, at det gamle og fastetablerede fællesskab, der de første årtier havde været en nødvendighed, nu gik i opløsning eller erstattedes af nye samarbejdsmonstre. Efterkrigstiden blev samtidig en tid med store forandringer i husmandsbrugets vilkår. Både den grå ferguson og en række tekniske hjælpemidler (bl.a. malkemaskinen og mejetærskeren) slog nu igennem, hvilket imidlertid accentuerede jordproblemet og atter tvang husmændene til at tage arbejde uden for landbruget, ofte som ufaglært arbejdskraft i Sønderborg. I begyndelsen af 60'erne begyndte den første nedlægning af husmandsbrug, mens naboer overtog jorderne ved forpagtning eller køb. Denne begyndende strukturudvikling forløb ikke uden interne konflikter, idet ikke al jord blev inden for koloniens rammer, men gled over på andre hænder. Som i den øvrige del af landet tiltog specialiseringen i kvæg-, svine- eller kornbrug, og både indmeldelsen i EF og skærpede krav fra mejeriet (mælketanke) fremmede denne udvikling. Også bygningsmæssigt skete der ændringer og udvidelser bort fra de oprindeligt ensartede hvidkalkede vinkelbygninger med de røde tage. Ved indgangen til 80'erne opregner forfatteren 5 typer af husmandsbrug i Rønhavekolonien: det alsidige husmandsbrug (kun 2!), det specialiserede brug (13), »pensionistbruget« (6), de brug hvor enten manden eller konen er fuldtidsbeskæftiget uden for landbruget (4) og endelig de brug, der beboes af ikke-landbrugere, d.v.s. byfolk som gerne vil bo på »landet« (4).

Solvangs bog er først og fremmest en empirisk undersøgelse. Foruden arkivalisk materiale og radiooptagelser har han været rundt i lokalområdet og interviewet de mennesker, bogen handler om. Både spørgsmålene og bearbejdningen af de mange svar viser forfatterens etnologiske baggrund; netop de mange figurer og diagrammer gør, at bogen ikke blot er læseværdig og gennem de mange billeder næsten personligt nærværende, men også velegnet til undervisning i husmandsbrugets historie i 20. århundrede. Så tilgiver man gerne forfatteren, at han undertiden forfalder til at gentage sig selv samt trangen til at bruge citater fra den etnologiske og historiske faglitteratur. Bogen er skam god nok i sig selv!

I præsentationen af bogen hedder det, at »Husmandsliv« også er et indlæg i samfundsdebatten om landbrugserhvervet og specielt husmandsbrugets strukturforandring. I så fald er det et forsigtigt indlæg, skønt bogen slutter med blichersk hjertesuk over de seneste årtiers hastige omformning og urbanisering af husmandskolonien og de øvrige små landsbysamfund. *Man* er blevet væk i den store kommune og *man* føler sig styret af *dem* inde fra byen, hedder det, og på den baggrund kommer de gamle dage måske for nemt til at blive lidt for gode, selv om de var hårde. Spørgsmålet er imidlertid om husmændene havde noget alternativ? Det lille familiedrevne husmandsbrug, man kæmpede for i begyndelsen af dette århundrede, fik på afgørende vis ændret sine forudsætninger i løbet af 60'erne og 70'erne. Bogen bliver derfor nok så meget en understregning af, at vilkår og

handlemuligheder er under stadig forandring, og at de valgmuligheder mennesker tror foreligger, ikke altid er så frie endda. Også på denne måde er »Husmandsliv« god at få forstand af, og bogen vil kunne læses af både læg og lærd med glæde og udbytte!

Torben Hansgaard

Lex Rechnitzer. Optegnelser af viceadmiral H. Wenck, kontreadmiral H. Rechnitzer og kommandør A. G. Topsøe-Jensen om tilblivelsen af Lov om Søværnet 1932. Udgivet af HANS CHR. BJERG. København, Marinehistorisk Selskab, 1985. 185 s. Ill. 136 kr., medlemspris 98 kr.

Hensigten med denne bog fremgår af forordet, hvor det hedder, at »Marinehistorisk Selskabs styrelse har fra første færd været interesseret i at få Wencks optegnelser udgivet og har investeret i klargøringen...«. Denne interesse er forståelig, thi set fra et marinehistorisk synspunkt er admiral Wencks redegørelse for de forhandlinger, der førte til forsvarslovene af marts 1932, hans egen afskedigelse og Rechnitzers udnævnelse, et næsten klassisk eksempel på, hvordan politiske partier kan ødelægge et forsvar ved at sulte det til døde gennem bevillingsmæssige nedskæringer. Det var partiet Venstre bistået af Socialdemokratiet og Det radikale Venstre, der under verdenskrisens pres og påvirket af Folkeforbundets nedrustningsbestræbelser, sørgede for eksekveringen for at spare nogle millioner kroner på statsbudgettet. Det er fristende at drage paralleler fra denne situation til nutiden, og Selskabet er øjensynlig faldet for denne fristelse, skønt forholdene i 1932 og 1985 er forskellige. Vi har nu et internationalt militært samarbejde, der sætter grænser for, hvor langt Danmark kan gå ad nedrustningens vej, hvis det overhovedet vil være medlem af NATO.

Wencks redegørelse går fra den 3. september 1931 til den 2. april 1932 og er særdeles detaljeret. Den var oprindeligt ledsaget af genpartier af en række officielle skrivelser fra Wenck til marineministeriet og af diverse presseudklip. Alt dette er nu forsvundet og det samme gælder de originale optegnelser. Tilbage er kun en maskinskreven afskrift. De originale notater er formentlig blevet destrueret sammen med admiralens øvrige papirer i begyndelsen af 1950'erne af fru Wenck. Marinestabens historiske konsulent, overarkivar H. Chr. Bjerg, er af den opfattelse, at »meget tyder på, at afskriften i sin tid (dvs. 1943) er blevet foretaget til historikeren, dr.phil. Vilhelm la Cour, til brug for dennes udarbejdelse af det ... stærkt kritiske værk »Paa Vej mod Katastrofen I-III«. Denne formodning er dog ikke særlig sandsynlig. I sine erindringer har la Cour ikke nævnt Wencks optegnelser blandt kilderne til ovennævnte værk. Han omtaler i stedet kommandør Paul Ipsen, der »vejledede mig, hvad Flaaden angik«, og gav ham mulighed »for at lære Aktstykker at kende, der ikke forud havde været fremdraget for Offentligheden«. Dette tyder ikke på kendskab til Wencks optegnelser. Studerer man la Cours fremstilling af begivenhederne i 1931-32, vil man se, at han ikke direkte citerer Wencks redegørelse og kommentarer, men kun hans officielle skrivelser, der ikke blot findes i marineministeriets arkiv, men også i andre arkiver. For at give balance i tingene, som udgiveren siger det i forordet, har han gengivet viceadmiral Rechnitzers utrykte erindringer om årene 1931-32, der blev

nedskrevet under besættelsen. Disse er imidlertid ikke af større historisk værdi. Dels er der i udpræget grad tale om et forsvarsskrift, hvor hovedpersonen søger at stille sig selv i det bedst mulige lys, dels skildres begivenhederne i så bred almindelighed, at der ikke er meget at hente for en forsker.

Alt i alt er det ikke muligt at tillægge denne bog en særlig kildemæssig værdi. Den meddeler praktisk taget intet, som vi ikke véd i forvejen. Men hvis den kan inspirere en ung historiker til at kulegrave hele problematikken omkring den danske marines forhold i årene 1931–40 og herunder inddrage de udenlandske – især tyske – diplomaters og militærattachéers indberetninger, vil udgivelsen ikke have været forgæves.

Viggo Sjøqvist

HENRIK S. NISSEN (ED.): *Scandinavia during the Second World War*. Oslo Universitetsforlaget, Minneapolis & University of Minnesota Press, 1983. 407 s. Ill., 12 kort.

Bogen har til formål at opsummere resultaterne af den intensive forskning, der har fundet sted vedrørende udviklingen under og umiddelbart efter den anden verdenskrig i de fire nordiske lande Danmark, Finland, Norge og Sverige, og dermed stille en oversigtsfremstilling til rådighed for et ikke-nordisk publikum. Fremstillingen er delt mellem syv forskere fra de berørte lande, og tidsmæssigt dækkes perioden fra verdenskrigens udbrud i september 1939 frem til Danmarks og Norges beslutning i marts 1949 om tilslutning til NATO.

Såvel den kronologiske afgrænsning som opdelingen af stoffet lader småstaternes muligheder for at bevare deres samfund intakte over for stormagtspres eller i en krigssituation fremstå som det strukturerende tema. Kapitelopdelingen er foretaget kronologisk, men hvert kapitel er samtidig søgt samlet om et undertema med udviklingen i krigslykken og den deraf følgende forskydning i stormagtsindflydelsen som vigtigste ledemotiv.

Henrik Nissen påpeger i sin opridsning af situationen ved krigsudbruddet, at tankerne om et nordisk forsvarssamarbejde bl.a. umuliggjordes af, at tre af landene befandt sig inden for hver sin stormagts interessesfære: Danmark inden for Tysklands, Finland inden for Sovjets og Norge inden for Englands, mens Sverige nød godt af sin placering med de øvrige som stødpudestater (s. 48f.). Det ligger i hans som i de øvrige fremstillinger, at de enkelte nordiske lande måtte søge deres sikkerhed ved en kombination af bestræbelser på ikke at bringe sig i et modsætningsforhold til den dominerende stormagt og udnyttelse af stormagtsinteresserne indbyrdes (s. 43ff.). Han vurderer, at forsvaret hverken i Danmark eller Norge og formentlig heller ikke Sverige var lagt an på at skulle modstå et stormagtsangreb, og at det alligevel forsøgte i Norge, forklares med, at angrebet ikke som for Danmarks vedkommende kom fra den traditionelt dominerende stormagt (s. 52). Samme opfattelse af småstaternes begrænsede handlemuligheder forfølges i *Martti Häikiös* redegørelse for udviklingen omkring den finsk-russiske vinterkrig og udførelsen af den tyske Operation Weserübung, idet den anskues som et kapløb om Nordeuropa, hvor stormagterne iagttog hinanden snarere end den af småstaterne førte neutralitetspolitik (s. 53). De nordiske landes indstillen sig på Tysklands dominans efter besættelsen af Danmark og

Norge behandles af Nissen og, specielt i relation til det tyske ruslandsfelttog, af *Ohto Manninen*, mens *Aage Trommer* og *Berit Nøkleby* tager sig af hver sin fase af orienteringen mod en allieret sejr fra 1943 og fremefter. I disse faser har bogens hovedproblemstilling, når undtages spørgsmålet om afgrænsning af interessesfærer mellem vestmagterne og Sovjet i krigens slutfase, hovedsageligt relevans for de to lande, der opretholdt reel suverænitet, og dens funktion som ramme om fremstillingen bliver mere udvisket. Den svenske neutralitetspolitik karakteriseres af Nissen som kun løst forbundet med neutralitetsbegrebet i klassisk international lov (s. 111). Den var præget af en partiskhed, der skiftede i takt med krigslykken, mens en oprustning samtidig skulle sætte prisen for et angreb på landet så højt, at det kunne afskrække den sandsynlige aggressor Tyskland, så længe dette lands kræfter var bundet andetsteds (s. 108). Finlands engagement sammen med Tyskland i krigen mod Sovjet i 1941 er det eneste eksempel på en mere offensiv varetagelse af småstatens interesser i alliance med en stormagt. I det ømtålelige spørgsmål om, hvorvidt Finland havde »krigsskyld« eller mere passivt blev trukket ind i stormagtsopgøret, er Manninen tilbøjelig til at stille sig på det nyere standpunkt, at finske ledere forud havde bundet sig så stærkt til Tyskland, at de dermed også bevidst havde valgt krigsdeltagelsen (s. 151f.). Han redegør for tendensen til at opstille »storfinske« krigsmål (s. 162ff.), men peger samtidig på bevidstheden om, at hensynet til Finlands stilling efter en fredsslutning tilsagde, at man på den ene side ikke gik for vidt over for Sovjet, f.eks. ved at deltage i angrebet på Leningrad (s. 158), og på den anden søgte at opnå sikkerhedsgarantier fra vestmagterne (s. 164).

Karl Molin behandler de nordiske landes indstille sig på deres rolle og muligheder i takt med, at efterkrigstidens verdensorden aftegnede sig. Et afgørende ændret vilkår var, at sovjetiske sikkerhedskrav var blevet en faktor, som alle de nordiske lande måtte tage i betragtning, specielt i de første efterkrigsår. Molin påpeger, at den forsigtige og formelt upartiske holdning, som eksempelvis Norge indtager i spørgsmålet om Svalbard og Danmark vedrørende Bornholm, svarer til småstaternes reaktion over for stormagtsinteresser i mellemkrigstiden (s. 342, 378). Men som en spire til noget nyt lægger han vægt på at inddrage de socialdemokratiske tanker om en verdensorden, der ikke skulle være baseret på magtanvendelse, og hvor de tre skandinaviske landes rolle kunne være at indtage en mellemposition mellem de to stormagters (s. 328, 377f.). Synspunktet om dette som en reel faktor i de sikkerhedspolitiske overvejelser i specielt perioden frem til sommeren 1947 modificerer han dog selv meget ved at pege på, at dette tidsrum var en overgangsperiode, hvor fjendtlige relationer mellem stormagterne endnu ikke tvang til stillingtagen (s. 346), og ved at betone den overvejende passive karakter af de skandinaviske landes politik (s. 378). Set i relation til bogens hovedtema var et af de væsentligste forsøg på at tage et konkret skridt på tværs af opdelingen af verden i to antagoniske blokke det svenske forslag fra maj 1948 om en forsvarsalliance mellem de tre skandinaviske lande, der ville kunne udfylde det militære tomrum uden inddragelse af stormagterne (s. 358ff.). Da dette forsøg strandede på norsk hældning mod vestmagterne, valgte Sverige fortsat neutralitet, som i forsvarspolitik henseende forudsatte, ligesom under verdenskrigen, at landets sikkerhed ikke truedes isoleret, men kun i forbindelse med en generel konflikt (s. 376). Da heller ikke Finlands evne til at balancere mellem anerkendelse af Sovjets sikkerhedskrav og hensynet til opretholdelse af statens suverænitet (s. 355, 379) repræsenterer noget principielt nyt i forhold til

mellekrigstidens mønster, fornyes dette alene ved Danmarks og Norges tilslutning til NATO under indtryk af aldrig-mere-9.april holdningen.

Med hensyn til hovedtemaet fastholdes sammenhængen i fremstillingen således trods delingen mellem en række forfattere, mens det kan være lidt sværere at fastholde overblikket over det sidetema, der vedrører de to besatte lande Danmarks og Norges muligheder for at komme gennem krigen med deres sociale og politiske strukturer intakte. Kun et af de i den forbindelse relevante emner gøres til genstand for en samlet tematisk analyse i form af *Ole Kristian Grimnes'* afsnit om modstandsbevægelsernes opståen, mens andre lige så væsentlige behandles spredt i de forskellige kronologisk afgrænsede afsnit. Det forhindrer naturligvis ikke, at der også vedrørende disse anlægges principielle betragtninger på basis af en komparation. Men såvel overblikket som analysen ville efter min mening have vundet ved en mere tematisk opdeling af stoffet.

Grimnes indleder sit afsnit med at definere modstand som en politisk opposition over for et etableret regime, som gør denne opposition ulovlig og forfølger den (s. 182). Hermed indbefatter definitionen de åbenlyse protester mod nazificeringen i Norge, men ikke bestræbelserne i Danmark på at skabe en ideologisk modvægt til nazismen gennem eksempelvis Dansk Ungdomssamvirke, fordi disse sidste understøttede den siddende regerings politik (s. 209f.). Denne tagen udgangspunkt i regimet fungerer udmærket i Grimnes' analyse, idet han præciserer, at også modstandens konkrete udvikling bestemtes af karakteren af besættelsesregimet (s. 186), således at den første norske modstand rettedes bredt mod Nasjonal Samlings forsøg på at etablere kontrol med samfundet for at demonstrere sin regeringsduelighed (s. 188), mens den tidligste danske modstand var langt mere ekstremistisk, idet den skulle sætte sig igennem over for den legitime regerings politik, der nød solid støtte i befolkningen (s. 208f.). Denne forskel i udgangspunkt medførte, at ledelsen i den norske civile modstand i vid udstrækning kom til at bestå af personer med høj politisk og social status, bl.a. socialdemokratiske ledere, der kunne holde kommunisterne i en marginalposition, mens de samme kræfter i Danmark var bundet af den officielle forhandlingspolitik, hvorfor »ekstremisterne« i højere grad kunne præge modstandsbevægelsen (s. 198f., 214f.). Også m.h.t. de enkelte modstandsaktiviteter er forskellene iøjnefaldende.

Grimnes' afgrænsning af modstanden kalder på en definition også af den officielle politik, specielt den, som førtes af de i befolkningen anerkendte autoriteter med varetagelsen af den nationale interesse over for besættelsesmagten for øje. Såvel Grimnes som Nissen peger på væsensligheden mellem den danske forhandlingspolitik frem til 29. august 1943 og forhandlingerne i Norge frem til september 1940 om etablering af et »riksråd« (s. 119, 184), og begge anser denne politik for forskellig fra såvel modstand som kollaboration (s. 114, 126, 184), idet den sidste betegnelse sættes i forbindelse med en positiv samarbejdsvilje. Betragtningen er rimelig nok, når forhandlingspolitikken bedømmes ud fra sine intentioner. Men hvis den tyske besættelsespolitik var blevet gjort til genstand for en mere samlet analyse, kunne forhandlingspolitikken have været vurderet også ud fra sin nytteværdi for besættelsesmagten som yderpunkt på en skala, der i sin modsatte ende rummede de lokale nazistpartiers stillen sig til rådighed som lydregering. Nissen peger på faren for, at forhandlingspolitikken kunne føre så langt ud i indrømmelser, at den blev formålsløs (s. 114), og de norske fylkesmænds rolle ved nazificeringen af lokalstyret giver vel et praktisk

eksempel på, at overgangen mellem forhandling og kollaboration var glidende (s. 190f.).

Et sidste spørgsmål, som ud fra problemstillingen bevaring af sociale og politiske strukturer kunne have fortjent en mere samlet behandling, skønt problemstillingen langt fra er upåagtet i Trommers og Nøklebys afsnit, er magtspørgsmålet i forbindelse med det forventede tyske sammenbrud. Det er vel symptomatisk, at mistroen mellem den norske eksilregering i London og de uautoriserede ledere af modstanden hjemme var bortvejret så vidt allerede i april 1944, at der kunne indgås en aftale om, at Hjemmefrontens ledelse, som vel at mærke ikke omfattede kommunisterne, skulle styre landet i overgangen mellem krig og fred (s. 298f.), mens enighed om den danske befrielsesregering, der i langt højere grad var et kompromis med »ekstremisterne« påtvunget de traditionelle politiske ledere, først opnåedes umiddelbart før den tyske kapitulation.

Denne anmeldelse har koncentret sig om nogle hovedtemaer, hvorfor det skal nævnes, at bogens enkelte afsnit gør det muligt at følge udviklingen også i detaljer. Dens nytteværdi som oversigtsfremstilling, også for et nordisk publikum, forøges af en fyldig kommenteret bibliografi over værker på såvel hovedsprogene som de nordiske sprog, samt et register.

Henrik Lundbak

ERIK THOSTRUP JACOBSEN: Foden i døren. Danmark mellem Sovjetunionen og England 1944–45. Odense Universitetsforlag, 1984. 136 s. 90 kr.

»Foden i døren« er et citat fra C.F.A. Warner, chefen for det britiske udenrigsministeriums Northern Department, der tog sig af Sovjet og Skandinavien. Foden var Sovjets, og døren Danmark. »They like having a foot in the door«, noterede Warner i maj 1945 på et aktstykke. Med denne titel har Thostrup Jacobsen anslået sit tema. Hvad han undersøger, er »Sovjets politik over for Danmark set fra England« (s. 9) – England i denne forbindelse forstået som Foreign Office's Northern Department. I fortsættelse heraf går han også ind i, »hvilken politik briterne på denne baggrund førte«.

Det er en vanskelig sag at rekonstruere den sovjetiske politik, fordi man på grund af sovjetarkivernes utilgængelighed er nødt til at slutte baglæns fra det faktiske begivenhedsforløb til de bagvedliggende motiver og intentioner. Ved at benytte Foreign Office-materialet kan Thostrup Jacobsen støtte sig til de udenrigsministerielle embedsmænds overvejelser og interne diskussioner ved løsningen af de russiske gåder. Det er på dette punkt, den foreliggende undersøgelse er af interesse, og ikke så meget i skildringen af det ydre begivenhedsforløb, der allerede er velkendt fra en række tidligere fremstillinger. Her giver forfatteren kun en række nye, men interessante detaljer. Således klarlægger han, hvorledes englænderne vejledede og undertiden retledede danske aktører i spillet som gesandten Reventlow og Christmas Møller.

Tolkningen af de alt andet end entydige signaler, der udsendtes fra Moskva i krigens sidste fem fjerdingår, er den hårde nød – og voldte allerede samtiden store kvaler for ikke at tale om historikerne sidenhen. Man så i de sovjetiske udtalelser både en hård og en blød linie. Thostrup Jacobsens bud på problemet er, at der faktisk kun var tale om een linie, nemlig »at russerne tilskyndede til samling af de

demokratiske kræfter i en overgangsregering, der var udtryk for kampen mod tyskerne, og Sovjet ønskede, at udenrigspolitikken efter krigen tog højde for Sovjets position som stormagt«. Tonen var blot en anden og blødere over for politikerne end over for »Det kæmpende Danmark omkring Frihedsrådet« (s. 96). Forfatteren har utvivlsomt ret i, at de to grupperinger modtog hver sit sæt af synspunkter fra Moskva, men at der kun var et budskab gemt i dem er ikke helt så overbevisende. »De sovjetiske mål var ikke faste, og man ønskede på intet tidspunkt at give forpligtende garantier, men søgte at bevare sin handlfrihed til den situation, der måtte opstå ved krigens ophør«. Betragtningen er Thostrup Jacobsens egen fra indledningen (s. 13), og han har hentet den hos Vojtech Mastny, men tanken går tilbage til den store Lenin, der gjorde smidighed til et nøglebegreb i sovjetisk udenrigspolitik, »evnen til hurtigt og brat at ændre taktik«. Ved at vise tavshed over for det engelske initiativ til at gøre Danmark allieret, ved i stedet at acceptere Døssing, der blev rakt frem af Frihedsrådet på et sølvfad, som repræsentant for »Det kæmpende Danmark«, ved at karakterisere forhandlingspolitikens folk som »rådne«, ved at erklære over for de selvsamme, at man ikke ville blande sig i regeringsdannelsen, ved at lade Døssing fortælle Frihedsrådets folk det stik modsatte, ved at erklære Danmark for sovjetisk interesseområde – ved at gøre alt dette og mere af samme skuffe gjorde man modparten konfus, hvilket var en egenværdi i sig selv, og skaffede sig kort på hånden til enhver tænkelig situation – bevarede handlfriheden. Der er næppe grund til at tro, at Sovjet havde kastet øjnene på Danmark eller de danske stræder. Den store Fædrelandskrig var i hele sit forløb så udpræget landkrabbernes krig på landjorden, og ingen sovjetisk militær handling peger på reelle hensigter over for andre dele af Danmark end Bornholm. Men intet er så uforudsigeligt som forløbet og udfaldet af en krig, og ingen kunne vide, hvor, hvornår eller hvordan den tyske modstand ville bryde sammen, og hvilke følger det ville få for fronternes forskydning. Selv et dårligt kort kunne få værdi, hvis der pludselig opstod behov for en smidig ændring af den anlagte taktik.

Det er i øvrigt et spørgsmål, om man ikke bør betragte DKP's synspunkter og holdninger som en refleks af eller et led i den sovjetiske udenrigspolitik. En artikel i »Land og Folk« fra februar 1945 krævede, at »frihedsbevægelsens folk« skulle »danne kærnen og det førende element« i den kommende regering. Det var ikke blot en replik til en artikel i »Ringene«, hvor Frode Jakobsen havde tænkt, at Frihedsrådet blev repræsenteret »på lige fod med den anden part«, men også helt på linie med den sovjetiske Stockholm-ambassadør, Mme Kollontaj's budskab til Christmas Møller fra 3. februar, »at den russiske opfattelse var, at der måtte et flertal for modstandsbevægelsen i den kommende regering«. Der blev som bekendt hverken tale om kærne, førende element eller flertal, kun lige fod. Det hindrede imidlertid ikke, at DKP anviste sine folk at samarbejde loyalt under befrielsesregeringen, »hvor modstandsbevægelsen vil blive godt og talstærkt repræsenteret«, og det hindrede heller ikke, at Moskva accepterede den, efter at den offentligt havde angret synderne fra 1941. Smidighed er nøgleordet.

Foreign Office var i høj grad tilbøjelig til at gøre russernes adfærd til et spørgsmål om deres uvidenhed om danske forhold, og Thostrup Jacobsen synes at dele synspunktet. Det er der næppe grund til. De havde jo et helt parti til at holde sig a jour med udviklingen, og det forhold, at de bl.a. udspurgte Døssing om, hvad Buhl var for en herre, behøver aldeles ikke at indicere, at de ikke vidste alt om ham på forhånd. Nok begynder Asien i Malmø, men alligevel...

Fremstillingen koncentrerer sig om Danmark og danske forhold alene. Derved lukker den af for det synspunkt, at den sovjetiske holdning og adfærd over for Danmark kunne finde anvendelse politisk eller militært i andre sammenhænge. Russerne afviste således amerikansk assistance til befrielsen af Prag under henvisning til, at de ikke havde blandet sig i befrielsen af Danmark.

Fremstillingens disposition er tematisk snarere end kronologisk. Først behandles Døssings udnævnelse og virke, derpå de forskellige danske henvendelser til stormagterne, endelig Sovjets to linier. Det svækker blikket for sammenhængen og vekselvirkningen mellem de forskellige initiativer. Nok så uheldig er Thostrup Jacobsens tilgang til emnet for hans skildring af den britiske politik. Den fremstår i for høj grad som en passiv størrelse, en fortløbende række reaktioner på, hvad russerne gjorde eller ikke gjorde. Den var dog andet og mere end det. Alle britiske politiske og militære handlinger forudsatte, at Danmark var vestligt område og skulle befries vestfra. Bestræbelsen på at gøre Danmark allieret var et stykke engelsk udfarende politik (og russernes modtagelse af Døssing et modtræk, ikke et træk). Noget andet er englændernes store forsigtighed for ikke at provokere russerne i utide, hvilket skildringen giver en række eksempler på. Ræsonnementet synes at have været det ret så primitive, at hvis vi ikke taler om det, kan det være, at de andre ikke kommer i tanke om det.

Interessant er det lys, de britiske arkiver kaster over Døssings aktivitet i Moskva. Englænderne var ikke trygge ved ham. I stedet for rollen som dansk talsmand over for Sovjet spillede han langt hen ad vejen den stik modsatte rolle som fortaler for sovjetiske synspunkter hjemover. Man kunne ønske Thostrup Jacobsens egen karakteristik af ham. I en vis forstand er han jo bogens hovedperson. Der er næppe grund til at underkende hans begavelse ved at undskylde ham med, at han var amatør på den diplomatiske scene, således som det ind imellem blev gjort dengang.

De anførte betragtninger skal ikke tilsløre, at bogen er et velkomment bidrag til den øvrige litteratur om Danmarks udenrigspolitiske situation i krigens sidste del. Den erstatter ikke, hvad der før er skrevet, men supplerer det, indtil vi engang i tidens fylde får en samlet syntese.

Aage Trommer

PETER W. HØYMARK: Modstandsbevægelse og modbevægelse. Årsskrift for Frihedsmuseet 1985. 124 s. Ill.

I rækken af årsskrifter fra Foreningen Frihedsmuseets Venner er temaet denne gang tiden umiddelbart efter befrielsen i maj 1945 og frem til oktobervalget samme år. Genstandsområdet er diskussionen mellem de fire »gamle« politiske partier og så de partier og organisationer, som forsøgte at fortsætte samarbejdet fra modstandskampen. Det er primært partiernes holdning og politik, der interesserer, idet modstandsorganisationerne lever en ret tilbagetrukket tilværelse i bogen. Det kan delvis begrundes i materialevalget. Peter Høymark bygger i helt overvejende grad på pressen – primært dagspressen. Der bliver således nærmest tale om en holdningsundersøgelse, hvor modstandsbevægelsen kun repræsenteres via den lille del af dagspressen, som havde sine rødder i den. Og derved mister

forfatteren den mulighed, der ligger i gennem arkivmateriale og publicerede undersøgelser at trænge om bag facaden, m.a.o. at undersøge om det billede, som kom frem i modstandspressen, også svarede til de holdninger, som mellemedere og »græsørdder« havde.

Man er altså henvist til en holdningsundersøgelse, hvor kun de holdninger, der kommer på tryk, undersøges. Det er Peter Høymarks opfattelse, at valgkampen op til oktober-valget faktisk startede allerede ved befrielsen – ja endda gik tilbage til besættelsestiden. Lige siden modstandsbevægelsen »kom til fadet« i august 1943, havde politikerne forberedt et come-back. Den politiske kontinuitet skulle sikres mod udfordringer fra modstandsbevægelsen – ikke mindst kommunisterne. Der var denne frygt for systemforandring, som blev bestemmende for partiernes holdninger og handlinger. Det blev igen bestemmende for den modbevægelse, som redaktør Børge Outze døbte den politiske kamp mod modstandsbevægelsen, og hvor partipressen ifølge forfatteren var det vigtigste våben.

Gennem fem kapitler beskriver Peter Høymark, hvordan partipressen forsøgte at tilrane sig æren for modstandskampen og senere, gennem bevidst mistænkeliggørelse og spillo på frygt for voldelige oprør – eller ved helt at fortie dens indsats – at nedgøre modstandsbevægelsen mest muligt. Høymark eksemplificerer debatten i befrielsessommeren godt, og der er for anmelderen at se ingen tvivl om, at han har ret i sin tese om, at politikernes kamp for at bevare systemet og igen få den fulde magt pågik både under og efter besættelsestiden. Der er i og for sig heller ikke meget nyt i synspunktet, hvilket allerede flere undersøgelser har vist – herunder en specialeundersøgelse fra RUC fra 1982, som Høymark ikke benytter (»Modstandsbevægelsens krav til efterkrigstiden« af Søren Kastholm Hansen og John Hindsgaul Rasmussen).

Høymarks arbejde er et lettere revideret historiespeciale fra Københavns Universitet. Det bærer desværre stadig præg af eksamensopgavens omstændelige argumentation og tunge sprog, hvor endnu en gennemskrivning ville have løst problemet. Men hvad en gennemskrivning nok ikke ville have ændret på er en efter anmelderens mening tvivlsom argumentationsform sine steder og fejlцитeringer og fejlagtige kildeangivelser. (F.eks. s. 45, hvor fire avisoverskrifter omtales som værende fra juli 1945, hvor de faktisk er fra juni, og to forbyttede billedtekster s. 83 og 85). Argumentationsformen ses f.eks. s. 89, hvor Høymark »formoder at partierne først udskrev valg i det øjeblik, de var klare over, at modstandsbevægelsen ikke evnede en samlet opstilling og modstandsstyrkerne var blevet hjemsendt«. Der er, som forfatteren selv skriver, intet kildemæssigt belæg for denne hypotese. Det er der heller ikke for påstanden s. 77 om, at en aftale mellem politikere og modstandsfolk om eventuelle undersøgelser af stikkerlikvideringer efter krigen skulle være indgået allerede under krigen. Aftalen skulle gå ud på, at undersøgelserne i givet fald skulle ske under ministeriet for særlige anliggender, som blev besat med modstandsfolk. Høymark anser det – trods manglende kildemæssigt belæg – for givet, at en sådan aftale har eksisteret. Han bygger det alene på, at prof. Ditlev Tamm, der heller ikke har fundet belæg i arkiverne, også mener, at aftalen har eksisteret, og at cand.mag. Niels Amløe i Frode Jakobsens håndskrevne notater har fundet vidnesbyrd om, at spørgsmålet blev drøftet under krigen. At gøre formodninger til fakta på dette grundlag er overdrevet.

Overdrivelse gør sig også sine steder gældende i forfatterens behandling af sine avisoverskrifter. De bruges som eksempler på, hvordan partipressen kunne blæse

små episoder op til forsidehistorier, hvis det kunne skade modstandsbevægelsen. Men der er kun sjældent tale om forsidehistorier, som forfatteren påstår! I alt 8 avisoverskrifter er citeret i denne forbindelse, flere af dem fejlagtigt. Og kun een af disse otte overskrifter er fra avisforsiden. De andre levede mere anonyme tilværelser inde i avisen.

Steen M. Andersen

CURT EKHOLM: Balt- och tyskutlämningen 1945–1946 1–2. Studia Historica Upsaliensia 136 & 137. Uppsala, 1984. 1: XVI + 224 s. S.kr. 115; 2: XXVIII + 444 s. S.kr. 155.

Curt Ekholms disputats behandler et kontroversielt emne, der ved flere lejligheder har været genstand for en bred offentlig debat. Værkets centrale tema er den svenske regerings afvejning af politiske, humanitære og retlige hensyn i forbindelse med udleveringen til USSR af 160 baltiske soldater i tysk krigstjeneste og 2700 tyske soldater og officerer, samt det konkrete begivenhedsforløb omkring denne udlevering. Bøgerne spænder imidlertid vidt og også de baltiske staters nyeste historie, Sveriges forhold til USSR, den generelle allierede flygtninge- og repatrieringspolitik for tyske soldater og forskellige grupper af krigsfanger samt opinionsdannelsen i Sverige dækkes ind.

Det påvises klart at flygtningenes status afgøres af rene tilfældigheder. Over 6000 tyske krigsdeltagere kom til Sverige i maj 1945, primært fra resterne af de tyske armeer i Kurland og på Helahalvøen i Østpreussen. Næsten halvdelen sendes umiddelbart videre, mens resten interneres. Om de tildeltes civil eller militær status, om de angaves at komme fra enheder stationeret på østfronten eller vestfronten og hvilken nationalitet de blev tildelt tog man ikke så tungt i maj 45. Efter at den svenske samlingsregering i juni 45 havde besluttet af efterkomme et sovjetisk krav om udlevering af militære flygtninge, der var kommet fra østfronten, blev de svenske myndigheders mangelfulde klassifikation af flygtningene afgørende for deres videre behandling. I november 45 blussede en meget omfattende offentlig debat op, der fik næring af sultestrejker, selvmordsforsøg og flugtforsøg blandt de internerede.

Begivenhedsforløbet og opinionsdannelsen heromkring gennemgås minutøst af Curt Ekholm på grundlag af et meget omfattende kildemateriale fra især svenske offentlige arkiver. Hertil kommer at han selv er aktør i sagen. Som ung løjtnant var Ekholm medlem af den svenske bevogtningsstyrke i en af lejrene og han havde snæver kontakt med flere af de baltiske soldaters ledere. Dette mærkes klart gennem forfatterens indføling med både balterne og bevogtningsstyrken. Ekholm er begyndt på emnet gennem arbejdet med en enkelt af interneringslejrens historie, og selvfølgelig den hvor han selv var aktiv. Efter afslag på ansøgning om adgang til centraladministrationens arkiver lykkes det ham alligevel at nå langt gennem lokale arkiver, åbenbart så langt at det blev meningsløst at opretholde sekretessen omkring de centrale arkiver. Ekholm kunne herefter gå igang med at undersøge udleveringen i sin helhed, ikke mindst ved grundigere at behandle spørgsmålene omkring de 2700 tyske soldater, som næsten var blevet ignoreret dengang. Den almen tysk kendte holdning bevirkede at kun balterne havde offentlighedens interesse på trods af at retsgrundlaget for tyskernes

udlevering var ligeså svagt som for balternes vedkommende. Gennem sin fremstilling får Ekholm vist klart at internationale retsregler ingen reel betydning har i denne sag, de tilpasses, overses eller misopfattes. Sveriges forhold til USSR var det helt afgørende motiv bag to svenske regerings nådesløst konsekvente holdning.

Den tilsvarende problematik i Danmark løses anderledes nemt. *Bente Thomsen* har i *Historie bd. XII (1977)* skildret hvordan baltiske militærflygtninge af Dansk Røde Kors efter konference med SHAEF lige så stille forsynes med prædikatet: civil flygtning. Tilsvarende anbringes tyske soldater, der ankommer østfra efter kapitulationen, blandt de øvrige tyske soldater i Danmark. Den forskellige flygtningepolitik i Sverige og Danmark er en eksemplificering af de praktiske forskelle på svensk og dansk udenrigspolitik, der resulterede i at Danmark og Sverige endte med hver sin sikkerhedspolitiske status i 1949. Ekholm viser den selvbevidsthed USSR optræder med overfor Sverige og den svenske regerings føjelighed, mens den danske regering i kraft af SHAEFs virksomhed i Danmark kan skyde tilsvarende problemer over til de vestallierede.

Ekholm vil undersøge alle sider af balternes og tyskerne udlevering, men det er klart at de offentlige arkiver ikke dækker de interne forhold blandt balterne og tyskerne særlig godt. Noget kan nås gennem de interneredes bønsskrifter og svenskeres (herunder egne) iagttagelser, men herudover overtager Ekholm et brev- og beretningsmateriale fra bøger publiceret af henholdsvis en tidligere lejrpræst og en skribent tilknyttet den lettiske eksilorganisation i Sverige. Materialet er stort nok til at komme tæt på, men den ideologiske karakteristik af de forskellige grupper forekommer usikker. For nogle er én gruppe demokratisk, for andre er den kommunistisk, nogle opfattes af en iagttagere som nazister af andre som upolitiske soldater. Det er tydeligt at Ekholms sympati er samlet hos de militære deltagere i dramaet både dem i svensk og i tysk uniform. De tyske soldaters disciplin, deres evne til selvorganisering og deres »soldatentum« er skildret med samme forståelse, der dækker de svenske militærfolks ubehagelige opgave med bevogtning og overmanding af et par tusinde desperate internerede.

Ekholms fremstilling standser, hvor flygtningene bæres eller puffes over landgangsbroen til de sovjetiske skibe i Trelleborg havn. Hans kildemateriale rækker ikke meget længere, og hvad der fulgte herefter hviler på tynd grund. Her adskiller han sig fra *Per Olov Enquist: Legionærerne*, der har hovedæren for at sagen om de baltiske soldaters udlevering og dens politiske og moralske aspekter har været diskuteret livligt i og udenfor Sverige. Enquists bog er den såkaldte dokumentarismes flagskib, og den er siden sin fremkomst i 1968 trykt i mange oplag i en række lande, foruden at den har dannet grundlag for en film om emnet. Ifølge Enquist løber affæren ud af kontrol gennem en oppisket antikommunistisk hetz og hans helt afgørende pointe var, at de udleverede baltere slet ikke gik nogen vanskæbne i møde. Enquist fik mulighed for at interviewe nogle af de udleverede baltere i Letland, og ifølge ham var de gledet ind i det sovjetiske samfund uden væsentlig straf eller anden diskrimination.

Ud fra vor viden idag om Stalins politik overfor repatrierede krigsfanger og russere i tysk krigstjeneste forekommer Enquists undersøgelser i Letland utroværdige, eller også er de 160 baltere rene særtilfælde i kraft af den voldsomme debat i Sverige. Ekholm antager at Enquist er blevet ført rundt ved næsen i en ren KGB-aktion, men det skal understreges, at Ekholm ikke selv har kildemateriale, der bekræfter eller afkræfter dette. Til gengæld kan han på talrige andre punkter

afsløre Enquists fremstilling som upålidelig og fortegnat. Enquist skrev selv at han havde forsøgt at holde sig »exakt till verkligheten«. Ud fra dette blanke ideal må det klart siges at stå 1-0 til den professionelle empirisk orienterede historiker over dokumentaristen Enquist, selvom Ekholm ville have stået endnu stærkere om han havde undladt konklusioner på det område af problemstillingen hans materiale ikke dækker. Oveni viser Curt Ekholm at traditionel historieskrivning kan være både spændende og moralsk engagerende, humanistisk videnskab, hvor litterær kulør ikke er fornøden.

Palle Roslyng-Jensen

Den kolde krig og de nordiske lande. Rapporter til den XIX nordiske historiker-kongres Odense 1984 bind II. Redigeret af E. LADEWIG PETERSEN. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 86. Odense Universitetsforlag 1984. 84 s.

Rapporterne om den kolde krigs indflydelse primært på de nordiske landes udenrigspolitik 1945–63 er skrevet af henhv. Nikolaj Petersen (Danmark), Jukka Nevakivi (Finland), Elfar Loftsson (Island), Helge Pharo og John Sanness (Norge) og Wilhelm Agrell (Sverige). De giver en kort historisk baggrundsorientering, behandler periodiseringsproblemer, og fremlægger kilde- og forskningssituationen i lyset af de nyåbnede amerikanske og britiske arkiver. For den der har fulgt debatten er der intet nyt at hente – bortset måske fra det finske og islandske bidrag, med forbløffende oplysninger om vestvendte sonderinger under de store kriser i 40'erne og 50'erne. Men for den mere forudsætningsløse giver publikationen en god førsteintroduktion til litteratur og problemstillinger. Først og fremmest tjener rapporterne dog det pædagogiske og forskningsstrategiske formål at pege på de mange vigtige opgaver der ligger for i den mindre udforskede periode i 50'erne, efter de nordiske forsvarsforhandlingers sammenbrud og Norge og Danmarks tilslutning til NATO. Og her bør – som fremhævet af Agrell – de lukkede statsarkiver ikke blokere historikerne; der kan forskes uden dem! I den forstand kan rapporterne allerede siges at have opfyldt deres formål eftersom et nyt internordisk projekt om udenrigspolitikken i 50'erne nu er undervejs.

Hans Kirchhoff

Redaktionen har modtaget følgende indsigelse imod Kay Lundgreen-Nielsens anmeldelse i sidste hæfte (85:1, s. 196 f.) af *Inger Vej Nielsens The Dahlerus Mission*.

»With the freedom of history, and I hope without offence«, som Edmund Burke sagde, vil jeg tillade mig at kommentere enkelte punkter i Lundgreen-Nielsens kritik:

Emnet må ses i lyset af mit tværdisciplinære studium samt af min interesse for freds- og konfliktforskning, som i mange år har været udbredt i USA, og som nu også er kommet »på mode« herhjemme. Tværdisciplinære forsøg har først og fremmest til formål at skabe fornyelse inden for videnskaberne. De gør det muligt at beskæftige sig med uortodokse emner – og det kan en traditionelt orienteret historisk grundforsker måske finde uinteressant. Jeg er enig i, at Dahlerus' rolle ikke var den vigtigste begivenhed i forbindelse med udbruddet af den 2. verdenskrig, men jeg synes, at hans fredsmægling er et interessant emne, fordi historikerne verden over stadig er uenige om den virkelige baggrund for tyskernes sonderinger gennem Dahlerus. Forskningen synes at kunne dokumentere, at nazisterne kun var interesseret i at trække tiden ud, men der er historikere, der mener, at initiativtageren, Reichsmarschall Hermann Göring, via Dahlerus ønskede at skabe sit eget kontaktnet, idet han havde til hensigt at skaffe Hitler af vejen og selv leve i fred og luksus. Et sådant kig bag kulisserne – også hvad angår andre konflikter naturligvis – kan inspirere til videre forskning af mulige problemløsninger, og – hvem ved – måske skabe muligheder for at dæmpe op for fremtidige katastrofer.

Bemærkningen om, at mæglingsvirksomheden ville have sin naturlige plads i Dahlerus' biografi, finder jeg irrelevant.

Når man tager opgavens format i betragtning, synes jeg, at min beskrivelse af tyskernes ønsker og planer, og af hvilke grænser England og Frankrig havde sat derfor, er tilstrækkelig. Mit værk er jo ikke en doktorafhandling. Havde jeg haft et par år til rådighed samt 500 sider, kunne jeg udmærket have inkluderet de nævnte områder.

Påstanden om, at jeg ikke har analyseret hovedkilden, »Der letzte Versuch«, grundigt nok, må jeg besvare med, at jeg refererer ca. 40 gange til dette værk, idet jeg både evaluerer og kritiserer. Det er interessant, at en anden kritiker af min bog er af den stik modsatte mening!

Hvad angår kritikken for ikke at have benyttet den seneste litteratur må jeg henvise til mit forord, hvori jeg gør rede for bogens ophavssituation og manuskriptets færdiggørelse i 1972. Siden da er der imidlertid ikke fremkommet materiale, der kaster yderligere lys over Dahlerus-missionens mysterium. Da det lykkedes Göring at destruere alle sine private papirer, er det tvivlsomt om verden nogen sinde vil få indsigt i hans virkelige tanker og planer. Dahlerus-missionen har ikke nedfældet sig i svenske officielle kilder, da Dahlerus aldrig handlede på den svenske regerings vegne. Om han eventuelt har efterladt sig yderligere kommentarer til samarbejdet med Göring, kan kun fremtiden vise. De svenske regler er som bekendt ikke mindre restriktive end de danske, ifølge hvilke arkivalier normalt først er tilgængelige 50 år efter.

Jeg forstår, at min bog ikke naturligt falder inden for Lundgreen-Nielsens forskningsområde, og at det uden nærmere kendskab til amerikanske universitetsforhold kan være vanskeligt at bedømme emne og omfang. Da han yderligere finder emnet uinteressant, burde han måske have undladt anmeldelse eller overladt det til en person med lidt mere udsyn og forståelse.

Inger Vej Nielsen M.A., M.L.S.

Jeg skal indskrænke mig til at kommentere et par af Inger Vej Niensens bemærkninger. Det er efter min mening ikke seriøs forskning, når man udgiver et værk i 1984, at man tillader sig at se væk fra de undersøgelser, der internationalt er udført siden 1972. Den anden Verdenskrigs udbrud har af gode grunde længe været et stærkt omdiskuteret emne. Netop siden 1972 har specielt studiet af engelsk politik på basis af nyt kildemateriale givet anledning til omvurderinger og nuanceringer. Hvis Inger Vej Nielsen havde inddraget denne forskning, og det havde såmænd kun krævet få sider, ville hun være blevet rokket i sin tro på, at der var en vis manøvfrihed, og især på at Dahlerus' mægling skulle have betydet noget. Når jeg nævnte muligheden for svenske arkivalia – her kunne en skandinav jo naturligt yde et bidrag til international forskning – tænkte jeg på eventuelle vurderinger i det svenske udenrigsministerium. Disse arkiver er af andre brugt for tiden før 1945. Til slut vil jeg af hensyn til dem, der ikke har læst bogen, gøre opmærksom på, at det ikke er rimeligt at forsvare denne ud fra det argument, at der er tale om en freds- og konfliktforskning af tværdisciplinær art, med en usædvanlig metode og et usædvanligt emne. Emnet er velkendt, metoden er traditionel historisk – og intet ondt ord om den – men resultaterne er, som jeg begrundede det i min anmeldelse, små.

Kay Lundgreen-Nielsen

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS
VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettes indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentligt medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på forman- dens indbydelse, så ofte et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer af foreningen, som måtte være indsendt til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Medvirkende ved dette hæfte

- NING DE CONINCK-SMITH, f. 1953. Kandidatstipendiat, cand. mag., Institut for Dansk Skolehistorie, Danmarks Lærerhøjskole.
- KAI HØRBY, f. 1935. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- GRETHE JACOBSEN, f. 1945. Ph.D., Ryesgade 62^a, 2100 København Ø.
- JENS CHR. MANNICHE, f. 1942. Universitetslektor, cand. mag., Historisk Institut, Århus Universitet.
- ANDERS MONRAD MØLLER, f. 1942. Museumsinspektør, dr. phil., Toldmuseet.
- HENRIK S. NISSEN, f. 1933. Universitetslektor, dr. phil., Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.
- HANS UWE PETERSEN, f. 1952. Forskningsstipendiat, cand. phil., Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.
- BENITO SCOCOZZA, f. 1935. Universitetslektor, cand. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- JØRGEN SCHOUBYE, f. 1929. Lektor, cand. mag., Institut for Historie og Samfundskundskab, Danmarks Lærerhøjskole.
- INGE SKOVGAARD-PETERSEN, f. 1932. Universitetslektor, cand. mag., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- NIELS THOMSEN, f. 1930. Professor, dr. phil., Institut for Økonomisk Historie, Københavns Universitet.
- JENS HENRIK TIEMROTH, f. 1943. Cand. mag., Dronninggårds Allé 95, 2840 Holte.

Historisk tidsskrift

Bind 85
(14. række bind VI)

Udgivet af

Den danske historiske Forening

under redaktion af

ESBEN ALBRECHTSEN og HANS KIRCHHOFF

København 1985

Historisk tidsskrift

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15,
2300 København S.

Copyright © 1985
by Den danske historiske Forening

Udgivet med støtte af
Statens humanistiske Forskningsråd

Indhold

Købstadsfinanser i begyndelsen af 1500-tallet. Lyder van Fredens kærnerregnskaber for Malmø 1517–20. Af GRETHE JACOBSEN	209
Summary	238
Den unge Orla Lehmanns historiesyn. Et bidrag til forståelse af national-liberalismens gennembrud. Af GRETHE JENSEN	40
Summary	66
»At give Gud hvad Guds er og Keiseren hvad Keiserens er«. 1850'ernes danske skolelovgivning og den offentlige debat om almueskolen. Af NING DE CONINCK-SMITH.	240

Oversigter

Synd, nåde og klassekamp. Nogle hovedlinier i nyere reformationsforskning. Af INGELA KYRRE og ALEX WITTENDORFF.	1
Flygtninge fra Hitler-Tyskland. En indføring i eksilforskningen. Af HANS UWE PETERSEN	258
Kapitalismens udvikling i den 3. verden. Hovedtendenser i den marxistiske debat. Af IRENE NØRLUND.	67

Diskussion

Om begrebet bol. Af ERIK ULSIG og AXEL KJÆR SØRENSEN.	110
---	-----

Anmeldelser

Mogens Rüdiger: Povl Bagges historiebegreb (JENS CHR. MANNICHE)	290
Benito Scocozza: Om historie (JØRGEN SCHOUBYE)	294
Ragnar Björk: Den historiska argumenteringen (HENRIK S. NISSEN).	304
Den europæiske musikkulturs historie 1–4 (ANDERS MONRAD MØLLER)	310
Sv. Aa. Christensen og K. Rasmussen: Politikens Ruslandshistorie indtil 1689. Hans Bagger og B. Nørretranders: Politikens Ruslandshistorie 1689–1917 (CARL STIEF)	138
Danmarks Kirker. Ribe Amt 1, Ribe Domkirke (AXEL BOLVIG)	117
Erland Porsmose: Den regulerede landsby (SVEND GISSEL)	127
Saxo Grammaticus: Danorum Regum Heroumque Historia. Books X–XVI (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	316
Lars Vissing: La formation du concept de <i>parere</i> chez Machiavel (KAI HØRBY).	319
H. Chr. Johansen: Shipping and Trade between the Baltic Area and Western Europe 1784–95 (A. MONRAD MØLLER).	145
Ole Hyltoft: Københavns industrialisering, 1840–1914 (NIELS THOMSEN)	328
Ole Højrup (udg.): Herregaardsliv. Beretninger fra århundredskiftet 1–8 (J. H. TIEMROTH)	343
Bent Jensen: Stalinismens fascination og de venstreintellektuelle (BENITO SCOCOZZA)	349
Paul Hammerich: En Danmarkskrønike 1945–72 (C. DUE-NIELSEN)	149
John Logue: Socialism and Abundance (M. WOLFE).	156

Kortere anmeldelser

Almindelig historie

G. Albeck: Universitet og folk (V. SKOVGAARD-PETERSEN)	360
E. Bjøl: Fra urtid til nutid. Politikens verdenshistorie I (E. LADEWIG PETERSEN)	169
K. N. Chaudhuri: Trade and Civilisation in the Indian Ocean (N. STEENGAARD)	357
T. Clemmensen: Skæbner og Interieurer (S. HEIBERG)	358
Festskrift til Svend Ellehøj (Sv. A. NILSSON)	355
Festskrift til Elna Møller (AXEL BOLVIG)	164
F. Jørgensen og M. Westrup: Dansk Centraladministration indtil 1948 (B. BJERRE JENSEN)	168
J. Kinch: Ribe bys historie og beskrivelse 1-2 (E. ALBRECTSEN)	359
Sv. E. Nordenbo: Bidrag til den danske pædagogiks historie (M. HURUP NIELSEN)	354
W. v. Rosen (red.): Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse (B. BJERRE JENSEN)	353
J. Sandnes: Handbok i lokalhistorie (K. PRANGE)	165
N. Smith og J. Thomsen (red.): 10 års kritisk historieforskning (C. LARSEN)	362
B. Østergaard: Indvandrerens Danmarkshistorie (N. P. STILLING)	167

Oldtid og Middelalder

P. Sloth Carlsen: Mariager kloster (T. NYBERG)	371
A. A. Dūrī: The Rise of Historical Writing among the Arabs (E. LADEWIG PETERSEN)	372
Sv. Ekdahl: Die Schlacht bei Tannenberg 1410 (J. STEEN JENSEN)	370
V. Etting, R. Signorini og B. Werdelin: Fra Chr. I.s Italiensrejse 1471 (E. BACH)	372
O. Fenger: Gammeldansk ret (J. CHR. JOHANSEN)	364
M. I. Finley: Politics in the Ancient World (J. E. SKYDSGAARD)	173
G. Foss: Anna Komnena (T. NYBERG)	179
M. H. Hansen: The Athenian Ecclesia (A. DAMSGAARD-MADSEN)	176
G. Hermansen: Ostia (J. E. SKYDSGAARD)	364
N. H. Holmqvist-Larsen: Møer, skjoldmøer og krigere (J. APPEL)	174
Ø. Johansen: Metallfunden i Østnorsk Bronsealder (H. THRANE)	171
C. Krag og J. Sandnes (red.): Nye Middelalderstudier (Ó. EINARSDÓTTIR)	178
K. J. Krogh: Erik den Rødes Grønland (Ó. EINARSDÓTTIR)	367
Kvinder i middelalderen (B. ROSENBECK)	366
Ottar og Wulfstan – to rejsebeskrivelser fra vikingetiden. Two voyagers at the Court of King Alfred (HERLUF NIELSEN)	369
E. Porsmose: Bønder, bryder og tjenere (B. SCOCOZZA)	179
R. Thomsen: Oldtidens Kina (J. HORNBY)	175
M. Widgren: Settlement and Farming Systems in the early Iron Age (H. THRANE)	172
Ælnoths Krønike (HERLUF NIELSEN)	368

Nyere tid

Bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644-48 (JENS LARSEN)	378
J. C. Boyajian: Portuguese Bankers at the Court of Spain, 1626-1650 (E. LADEWIG PETERSEN)	388

J. Brockstedt (red.): Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein (K. GREVE)	185
En fæstebondes liv (MARGIT MOGENSEN)	181
G. Ekstrand (udg.): Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII (E. LADEWIG PETERSEN)	377
E. Hübner: Staatspolitik und Familieninteresse (H. KARGAARD THOMSEN)	383
Iron and Steel on the European Market in the 17th Century (E. LADEWIG PETERSEN)	376
J. I. Israel: The Dutch Republic and the Hispanic World 1606–1661 (E. LADEWIG PETERSEN)	386
S. Jensen og C. M. Smidt: Københavns historie bd.4, 1830–1900 (NIELS THOMSEN)	187
O. S. Lovoll: Det løfterike landet (S. E. JØRGENSEN)	182
Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser (G. LIND) . .	375
W. S. Maltby: Alba (E. LADEWIG PETERSEN)	387
M. Mogensen og P. E. Olsen (udg.): Godsejerrøster (N. P. STILLING)	384
Der nationale Gegensatz. Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie I (H. V. GREGENSEN)	184
H. E. Næss: Med Bål og Brann (J. CHR. V. JOHANSEN)	374
Olai Borrichii Itinerarium 1660–65 (H. ILSØE)	380
K. P. Pedersen: Vestfynske fæstebønder (JENS LARSEN)	383
Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte (H. ILSØE)	379
L. Rerup: Slesvig og Holsten efter 1830 (C. MOGENSEN)	183
S. Supphellen: Statthaldarinstitusjonen i Noreg 1722–1739 (G. LIND)	382

Nyeste tid

S. M. Andersen: Modstandsorganisationen Ringen 1941–46 (AA. TROMMER)	199
A. J. Avdem: . . . gjort ka gjerast skulle. Om arbeid og levevilkår for kvinner på Lesja ca. 1910–30 (B. ROSENBECK)	397
W. W. Boyer: America's Virgin Islands (P. Hoxcer Jensen)	188
A. Brändström: »De kärlekslösa mödrarna« (B. ROSENBECK)	397
Helene Dideriksen dagbog og breve 1875–1891 (B. ROSENBECK)	397
C. Ekholm: Balt- och tysktlämningen 1945–46 (P. ROSLYNG-JENSEN)	413
A. W. Eriksen: Eksportrådgivning i Danmark 1910–21 (C. DUE-NIELSEN)	401
K. Fanø, Fr. Rudbeck og I. B. Svensson: Det unge Grænsæværn (C. MOGENSEN)	194
J. V. Jansen, E. Kjeldbæk og B. Maurer: Industrisabotagen under besættelsen (AA. TROMMER)	192
P. W. Høymark: Modstandsbevægelse og modbevægelse (S. M. ANDERSEN)	411
E. T. Jacobsen: Foden i døren. Danmark mellem Sovjet og England 1944–45 (AA. TROMMER)	409
H. Chr. Johansen, P. Boje og A. M. Møller: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840–1940 (C.-A. NILSSON)	392
H.-M. Klein og K. S. Christensen: Husmandshjemmet (T. HANSGAARD) .	402
L. Klinsmann: Die Industrialisierung Lübecks (K. GREVE)	391
Den kolde Krig og de nordiske lande (H. KIRCHHOFF)	415
T. Krog: Polen 1945–1983 (K. LUNDGREEN-NIELSEN)	204
M. Laderrière (red.): Danes in Japan 1868–1940 (C. STEENSTRUP)	389
Lex Rechnitzer. Optegnelser af Wenck, Rechnitzer og Topsøe-Jensen (V. Sjøqvist)	405
H. P. Lohmann: Dansk Folkefællesskab 1936–42 (H. LUNDBAK)	197

K. Lund og N. R. Jensen: Brydningsår i arbejderbevægelsen, 1900–1920 (G. CALLESEN)	189
I. V. Nielsen: The Dahlerus Mission (K. LUNDGREEN-NIELSEN)	196
Indsigelse imod anmeldelsen og svar	415
B. Nilson: Handelspolitik under skærpt konkurrence (H. B. KNUDSEN)	195
H. S. Nissen (red.): Scandinavia during the Sec. World War (H. LUNDBAK)	406
T. B. Nielsen, N. A. Sørensen og U. Østergård: Fascismen i Italien (H. S. NISSEN)	193
H. Poulsen: Fra krig til krig, 1914–45. Aschehougs verdenshistorie 13 (K. LUNDGREEN-NIELSEN)	399
N. E. Rosenfeldt og C. Pape: Politikens Ruslandshistorie efter 1917 (BENT JENSEN)	190
G. Solvang: Husmandsliv (T. HANSGAARD)	402
E. Svensson: Stormfuglen i dansk politik (KNUD LARSEN)	191
H. Søborg: Socialdemokratiet og staten (ERIK CHRISTENSEN)	200
Th. Sørensen: Social-statistiske undersøgelser (N. F. CHRISTIANSEN)	396
J. Tønsberg: Industrialiseringen af Lyngby (P. DRAGSBO)	394
Den danske historiske Forenings vedtægter	418
Medvirkende ved hæfte 1	206
Medvirkende ved hæfte 2	420

ALMINDELIG HISTORIE

Rigsarkivet og hjælpemidlerne...	353
NORDENBO: Den danske pædagogiske historie	354
Festskrift til Svend Ellehøj	355
CHAUDHURI: Trade and Civilisation	357
CLEMMENSEN: Skæbner og Interieur	358
KINCH: Ribe bys historie	359
ALBECK: Universitetet og folk	360
SMITH & THOMSEN: 10 års kritisk historieforskning	362

OLDTID OG MIDDELALDER

HERMANSSEN: Ostia	364
FENGER: Gammeldansk ret	364
Lexikon des Mittelalters II	366
Kvinder i middelalderen	366
KROGH: Erik den Rødes Grønland	367
Ælnoths Krønike	368
Ottar og Wulfstan - to rejsebeskrivelser	369
Two Voyagers at the Court of King Alfred	369
EKDAHL: Die Schlacht bei Tannenberg	370
CARLSEN: Mariager kloster	371
DÜRĪ: Historical Writing among the Arabs	372
ETTING, SIGNORINI & WERDELIN: Fra Chr. I.s Italiensrejse	372

NYERE TID

NÆSS: Med Bål og Brann	374
Magtstaten i Norden	375
Iron and Steel in the 17th Century	376
EKSTRAND: Tre Karlar	377
Bondeskifter fra Smørum og Lille herred	378
Reiseberichte als Quellen	379
Olai Borrichii Itinerarium	380
SUPPELLEN: Statthaldarinstitutionen	382

HÜBNER: Staatspolitik und Familieninteresse	383
PEDERSEN: Vestfynske fæstebønder	383
Godsejerrøster	384
ISRAEL: The Dutch Republic and the Hispanic World	386
MALTBY: Alba	387
BOYAJIAN: Portuguese Bankers	388

NYESTE TID

Danes in Japan	389
KLINSMANN: Die Industrialisierung Lübecks	391
JOHANSEN, BOJE & MØLLER: Fabrik og bolig i i Odense	392
TØNSHØRG: Industrialiseringen i Lyngby	394
SØRENSEN: Social-statistiske undersøgelser	396
AVDEM: Om arbeid og levevilkår på Lesja	397
BRÄNDSTRÖM: »Die kärlekslösa mödrarna«	397
Helene Dideriksen dagbog og breve	397
POULSEN: Aschehougs Verdenshistorie 13	399
ERIKSEN: Eksportrådgivning i Danmark	401
KLEIN & CHRISTENSEN: Husmandshjemmet	402
SOLVANG: Husmandsliv	402
Lex Rechnitzer	405
Scandinavia during the Sec. World War	406
JACOBSEN: Foden i døren	409
HØYMARK: Modstandsbevægelse og modbevægelse	411
EKHOLM: Balt- og tyskutlämningen	413
Den kolde Krig og de nordiske lande	415
En indsigelse og et svar	415

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen sørger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført:

Forfatterens/forfatterens navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriftrække. Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. - Ved udgiverarbejder anbringes værkets titel først.

Historisk tidsskrift

Bind 85 Hæfte 2

Købstadsfinanser i begyndelsen af 1500-tallet. Lyder van Fredens kæmnerregnskaber for Malmø 1517-20. Af GRETHE JACOBSEN	209
Summary	238
»At give Gud hvad Guds er og Keiseren hvad Keiserens er«. 1850'ernes danske skolelovgivning og den offentlige debat om almueskolen. Af NING DE CONINCK-SMITH	240
Flygtninge fra Hitler-Tyskland. En indføring i eksilforskningen. Af HANS UWE PETERSEN	258

Anmeldelser

Mogens Rüdiger: Povl Bagges historiebegreb (JENS CHR. MANNICHE) . . .	290
Benito Scocozza: Om historie (JØRGEN SCHOUBYE)	294
Ragnar Björk: Den historiska argumenteringen (HENRIK S. NISSEN)	304
Den europæiske musikkulturs historie 1-4 (ANDERS MONRAD MØLLER) . . .	310
Saxo Grammaticus: Danorum Regum Heroumque Historia. Books X-XVI (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	316
Lars Vissing: La formation du concept de <i>parere</i> chez Machiavel (KAI HØRBY)	319
Ole Hyltoft: Københavns industrialisering, 1840-1914 (NIELS THOMSEN) . . .	328
Ole Højrup (udg.): Herregårdsliv 1-8 (JENS HENRIK TJEMROTH)	343
Bent Jensen: Stalinismens fascination og de danske venstreintellektuelle (BENITO SCOCOZZA)	349

Kortere anmeldelser

Almindelig historie	353
Oldtid og middelalder	364
Nyere tid	374
Nyeste tid	389

(Specifikation på omslagets side 3)

Foreningsmeddelelser	418
Medvirkende ved dette hæfte	420

ISSN 0106-4991

Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S